

μικροφιλολογικά

περιοδική έκδοση * τεύχος 51 * άνοιξη 2022

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

~ ΠΙΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΕΛ ΓΚΕΝΤΙ, Ελάσσονα τηνιακά: Μια απόπειρα καταγραφής της λογιουσύνης στις αρχές του 20ού αιώνα [3] ~ ΛΑΜΠΡΟΣ ΒΑΡΕΛΑΣ, Για τη «μαλλιαράν φιλολογίαν» [9] ~ ΖΑΦΕΙΡΗΣ ΝΙΚΗΤΑΣ, Ο Γρηγόριος Ξενόπουλος, η Διάπλασις των Παίδων και το θέατρο για παιδιά (1896-1916) [15] ~ ΑΝΔΡΟΝΙΚΗ Π. ΧΡΥΣΑΦΗ, Τα ίχνη μιας ξεχασμένης Décadence στην ύστερη αρθρογραφία του Περικλή Γιαννόπουλου [19] ~ ΜΙΧΑΗΛΑ ΚΑΡΑΜΠΙΝΗ-ΙΑΤΡΟΥ, Ποίος ο μεταφραστής; Δημήτρης Μητρόπουλος και Κ. Π. Καβάφης: μια μεταφραστική σχέση [23]. Για τον καπετάνιο Νικόλαο Κεφαλά (πρώτο σχεδιάσμα) [63] ~ ΛΕΥΤΕΡΗΣ ΠΑΠΑΛΕΟΝΤΙΟΥ, Μια μαρτυρία του Α. Π. Λεοντή για τον Καβάφη [26]. Πληροφορίες του Σωτήρη Ιορδάνου για τον Νίκο Νικολαΐδη [67] ~ ΧΡΙΣΤΟΣ ΧΑΤΖΗΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, Για την υποδοχή των Κυπριακών διηγημάτων του Δ. Θ. Σταυρινίδη [33] ~ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ Σ. ΖΗΡΑΣ, Η (προσωρινή) κατοχική σύμπραξη του Αιμίλιου Χουρμούζιου με το ΕΑΜ [37] ~ ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΟΤΑΜΠΙΑΣΗΣ, Η λογοκριμένη ποιητική συλλογή του Βασίλη Λαμπρολέσβιου *Γύρω απ' το νέκταρ* (1927). Η ομοφυλόφιλη κοινότητα του μεσοπολέμου υπό επιτήρηση [38] ~ ΣΑΒΒΑΣ ΜΑΣΤΡΑΠΠΑΣ, «Οι Μαλλουρογενάτοι» του Χ. Μ. Άζινου [45] ~ ΕΛΕΝΗ ΠΑΡΙΣΙΑΔΟΥ, Η εκλογή του Φοίβου Δέλφη από την Ακαδημία *Tiberina* της Ρώμης [48] ~ ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΕΧΑΠΟΓΛΟΥ, Δύο επιστολές και μία αφιέρωση βιβλίου του Μίλτου Σαχτούρη [50]. Μερικές διορθώσεις και διορθωτικές προτάσεις για πρόσφατες φιλολογικές, και για «τρέχουσες» σχολικές, εκδόσεις [64] ~ ΝΙΚΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΥ-ΧΑΤΖΗΜΙΧΑΗΛ, Για τον μαθητή Θεοδόση Νικολάου και το έτος 1948 [54] ~ ΔΙΟΝΥΣΗΣ ΣΤΕΡΓΙΟΥΛΑΣ, Η λογοτεχνική Θεσσαλονίκη του 1965 μέσα από μια επιστολή [57] ~ ΛΑΜΠΡΙΝΗ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΥ, Μια άγνωστη παπαδιαμαντική «Διάψευσις» [76]

~ ΣΩΤΗΡΗΣ ΒΑΡΝΑΒΑΣ ~ ΓΕΩΡΓΙΟΣ Κ. ΜΙΧΑΗΛ ~ ΒΑΚΗΣ ΛΟΪΖΙΔΗΣ
~ ΧΡΗΣΤΟΣ ΑΡΓΥΡΟΥ ~ ΧΡΙΣΤΟΣ ΤΣΙΑΛΗΣ ~ ΑΝΑΣΤΑΣΗΣ ΠΙΣΣΟΥΡΙΟΣ,
Ποιήματα στην κυπριακή διάλεκτο [70]

μικροφιλολογικά

περιοδική έκδοση * τεύχος 51 * άνοιξη 2022

Κυκλοφορεί δύο φορές τον χρόνο (άνοιξη - φθινόπωρο)

Ιδρυτική Επιτροπή: Φοίβος Σταυρίδης (1938-2012), Σάββας Παύλου (1951-2016),
Λευτέρης Παπαλεοντίου

Υπεύθυνος έκδοσης: Λευτέρης Παπαλεοντίου

Συντακτική Επιτροπή: Λάμπρος Βαρελάς, Δημήτρης Κόκορης, Τραϊανός Μάνος,
Λευτέρης Παπαλεοντίου

•

Εκτύπωση: Τυπογραφεία Στέλιου Λειβαδιώτη Λτδ, Τ.Θ. 29128, 1621 Λευκωσία
(τηλ. 22347359, 22438968, τηλεμοιτύπο 22435698)

•

Συνεργασία, αλληλογραφία και συνδρομές να αποστέλλονται στον υπεύθυνο της έκδοσης (Λευτέρης Παπαλεοντίου, Τ.Θ. 14210, 2155 Λευκωσία. Τηλέφωνο: 00357 22338827· e-mail: rapaleontioul@gmail.com)

Προτεραιότητα δίνεται σε κείμενα περιορισμένης έκτασης. Παρακαλούμε τους συνεργάτες μας να μας στέλλουν ευσύνοπτα κείμενα, με ελάχιστες υποσημειώσεις. Επώνυμες επιστολές δεν δημοσιεύονται παρά μόνο στην ηλεκτρονική σελίδα του περιοδικού (<http://microphilologica.blogspot.com>). Απαντητικά σημειώματα θα πρέπει να αναφέρονται σε φιλολογικά θέματα.

Οι συγγραφείς εκφράζουν στα κείμενά τους προσωπικές απόψεις και εκτιμήσεις, που δεν ταυτίζονται κατ' ανάγκην με τις απόψεις της Συντακτικής Επιτροπής.

Όσοι ενδιαφέρονται μπορούν να καταθέτουν τη συνδρομή τους στους παρακάτω λογαριασμούς: Ελλάδα, Τράπεζα Πειραιώς, αρ. 6553-101874-592, IBAN GR73 0171 5530 0065 5310 1874 592. Κύπρος, Τράπεζα Κύπρου, αρ. 0186-00-000522, IBAN CY 6000 2001 8600 0000 0000 0522 00

Τιμή τεύχους (με Παράρτημα): 8 €

Ετήσια συνδρομή (2+2 τεύχη): 15 €

Διεθνής Βιβλιογραφικός Αριθμός Σειράς: ISSN 1450-0132

ΧΟΡΗΓΟΣ:

Πολιτιστικές Υπηρεσίες του Υπουργείου Παιδείας και Πολιτισμού

Ο χορηγός δεν ευθύνεται για το περιεχόμενο των δημοσιευμάτων ούτε ασπάζεται κατ' ανάγκην τις απόψεις της Συντακτικής Επιτροπής.

Ελάσσονα τηνιακά: Μια απόπειρα καταγραφής της λογιουσύνης στις αρχές του 20ού αιώνα

Στον Λάμπρο Βαρελά – Κονταρίνη ένεκα

Παράλληλα με την ανάπτυξη μιας ιστοριογραφίας, της οποίας αντικείμενο ήταν ο νεότερος ελληνισμός στο σύνολό του, δημοσιεύθηκαν και μερικότερα έργα, τα οποία εστίαζαν σε συγκεκριμένους τόπους. Το παράλληλο μεταξύ γενικής και τοπικής ιστοριογραφίας αντικατοπτρίζεται και στα γραμματολογικά έργα. Έτσι, δίπλα στις γνωστές εργασίες του Δεκιγάλλα (1846), του Παρανίκα (1867) ή του Σάθα (1868), υπάρχουν μελέτες όπως εκείνες του Μαζαράκη (1843) για τους κεφαλλονίτες λόγιους, του Βελούδη (1872) για τους Έλληνες της Βενετίας, του Βροκίνη (1877) για την Κέρκυρα, του Μπληζιώτη (1880) για τους Ανδρωότες, ή του Ζώη (1898) για τη Ζάκυνθο.¹

Ιστοριογραφικά έργα, τα οποία εστιάζουν στον χώρο των Κυκλάδων και, κατά κανόνα, πραγματεύονται συγκεκριμένα νησιά έχουμε ήδη από τη δεκαετία του 1870. Πολλές φορές στα εν λόγω έργα υπάρχουν μέρη τα οποία αφορούν τους «εν τοις γράμμασι διαλάμπαντες» ως μία απόπειρα του ιστοριογράφου να καλύψει και την περιοχή της παιδείας, πέραν αυτής των πολιτικών γεγονότων.² Αναφορικά με την ειδικότερη περίπτωση της Τήνου, που με απασχολεί εν προκειμένω, τα εκδομένα ιστοριογραφικά έργα, αν και ενίοτε πραγματεύονται την εκπαίδευση,³ δεν επιχειρούν την καταγραφή της λογιουσύνης.

Ο Νικόλαος Γ. Σακελλίων (1842-1926), γνωστός κυρίως από το δημοσιευμένο έργο του για την ιστορία του Πανελληνίου Ιερού Ιδρύματος Ευαγγελιστρίας Τήνου (Π.Ι.Ε.Τ.),⁴ φαίνεται ότι συγχέντρωνε υλικό για τη συγγραφή μιας ιστορίας της νεότερης Τήνου, προσπάθεια που δεν είδε το φως της δημοσιότητας. Γόνος ευκατάστατης οικογένειας, φοίτησε στο Γυμνάσιο Σύρου και κατόπιν στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, παρ' ότι αργότερα δεν εξάσκησε τη δικηγορία. Εργαζόμενος ως λογιστής σε εμπορικό οίκο της Κωνσταντινούπολης και ως ταμίας της Ελληνικής Ατμοπλοΐας στη Σύρο, μπόρεσε, κατά πάσα πιθανότητα, από το 1895 να ασχοληθεί επισταμένως με την ιστορία της Τήνου, αφού ως αιρετός επίτροπος του Π.Ι.Ε.Τ. ήταν αυτός που πρώτος ταξινόμησε το αρχείο και τη βιβλιοθήκη του. Η ιστοριοδιφική δεινότητα και η ιστορική μέριμνα του Σακελλίωνος είναι αξιοπρόσεκτα, εφ' όσον επιχειρεί την καταγραφή τού πολύ πρόσφατου παρελθόντος: από την Ελληνική Επανάσταση μέχρι τις μέρες του και με επίκεντρο την Τήνο, στηριζόμενος σε εκδομένες και ανέκδοτες πηγές, τις οποίες συνέλεξε μάλλον με αρκετό κόπο και σε βάθος χρόνου. Εντός αυτού του πλαισίου αφιερώνει ένα ελάχιστο μέρος των ιστορικών σημειώσεών του στους πεπαιδευμένους Τηνιακούς.

Στη μεταθανάτως εκδομένη Συλλογή βιογραφιών διαφόρων Τηνίων, διαπρεφάντων εν τω κλήρω, ταις επιστήμαις, ταις τέχναις, εν τω εμπορίω και εν δημοσίαις υπηρεσίαις⁵ ο Σακελλίων βιογραφεί εν μέρει και τη λογιουσύνη. Η Συλλογή..., που αποτελούσε μέρος του αρχείου του, εκδόθηκε προτού επανευρεθεί το τελευταίο, το οποίο λάνθανε για καιρό. Στο αρχείο του, στο τετράδιο «Ανάλεκτα Τήνου Β'» και στις σελ. 575-581, οι οποίες αποτελούν αυτόνομη ενότητα, όπως και όλες αυτές που συναπαρτίζουν τον τόμο, ο Σακελλίων προσφέρει έναν «Κατάλογο διαφόρων Τηνίων συγγραψάντων». Οι παραπάνω σελίδες λειτουρ-

γούν συμπληρωματικά προς τη Συλλογή βιογραφιών⁶ και έχουν ενδιαφέρον, καθώς συνιστούν μία εν σπέρματι γραμματολογική απογραφή, αρκετά φτωχή βέβαια, η οποία πρέπει να προστεθεί ανάμεσα στις υπόλοιπες ομοειδείς. Μία τέτοια έρευνα θα επέτρεπε να παρακολουθήσουμε, μεταξύ άλλων, τους τρόπους με τους οποίους καταγράφεται το ιστορικό παρελθόν από μη επαγγελματίες ιστορικούς.

Ο «Κατάλογος», όπως και όλα τα κείμενα του τετραδίου, έχει αντιγραφεί/καθαρωγραφεί από τον Σακελλίωνα και, επομένως, δεν μπορούμε να προσδιορίσουμε με ασφάλεια τον χρόνο συγγραφής του. Ως terminus post quem πρέπει αρχικά να οριστεί το 1889, έτος έκδοσης των καταγραφόμενων Τηνιακών του Επ. Γεωργαντόπουλου. Από εσωτερικά τεκμήρια του τόμου,⁷ μάλιστα, προκύπτει ότι το όριο πρέπει να μετατεθεί γύρω στο 1906, ενώ terminus ante quem είναι το 1907, χρονολογία που φέρει ο τόμος και η οποία πρέπει να υποθέσουμε ότι αφορά την ολοκλήρωση της αντιγραφής και καταχώρισης εκεί των κειμένων. Πρέπει βέβαια να προσεχθούν οι δύο τελευταίες προσθήκες του «Καταλόγου» (Μπων και Μοσχάτος), πράγμα το οποίο δηλώνει ίσως μία μη γραμμική αντιγραφή ή προσθήκες σε δεύτερο χρόνο.

Πρέπει να υποθέσουμε πως ο Σακελλίων κατέγραψε με αυτοψία τους τίτλους των βιβλίων, εφόσον μόνο κάποιιοι από αυτούς φαίνονται να είναι γραμμένοι από μνήμης. Επιπροσθέτως, τουλάχιστον για μία περίπτωση, αυτή του Δ. Κονταρίνη, πρέπει να υποθέσουμε ότι είχε προσωπική επαφή και λόγω της έκτασης του λήμματος όσο και επειδή καταγράφει κείμενα περιοδικών περασμένων ετών, τα οποία δύσκολα θα έβρισκε στην Τήνο.

⁵⁷⁵|| Κατάλογος
Διαφόρων Τηνίων Συγγραψάντων. κλπ.⁸

Μ. Ζαλλώνης ιατρός εν Κ/πόλει ή Βλαχία
Ούτος εξέδωκεν εν Παρισίοις Γαλλιστί κατά το 1809 Ιστορίαν της Νήσου Τήνου.
Έγραψεν προς τούτους και Λίβελον κατά των Φαναριωτών ... αφιερωθέντα τω Ηγεμόνι της Βλαχίας Αλεξάνδρω Σούτζω.⁹

Αθανάσιος Καρδαμίτζης
Έπη ποιηθέντα υπό Αθανασίου Καρδαμίτζη, Τηνίου, χάριν των Φιλομούσων Ελλήνων. Εν Αθήναις εκ του Τυπογραφείου Εμμανουήλ Αντωνιάδου 1838.¹⁰

Αντώνιος Μοσχάτος

Συνέγραψε

De insula Teno ejusque Historia commentatio Dissertatio Inaugularis quam amplissimi philosophorum ordinis consensu ⁵⁷⁶|| et auctoritate, in Academia "Georgia Augusta" ad summos in Philosophia honores rite impetrandos.

Scripsit Antonius Moschatos, Graecus ex insula Teno oriundus.

Gottingae MDCCCCLV.

Typis expressit officina academia dieterichiana. (Guil. Fr. Kaestner.).

Ο αυτός Αντώνιος Μοσχάτος εξέδιδεν μετά του Αλεξάνδρου Λυκούργου κατά το 1859 το περιοδικόν "Ιερομνήμων" σύγγραμμα Επιστημονικόν και Θεολογικόν.¹¹

Δημήτριος Μ. Μαυρομαράς

Περιοδεία της Τήνου. Ήτοι αρχαιότητες της νήσου ταύτης υπό Δημητρίου Μ. Μαυρομαρά. Εν Αθήναις εκ του Τυπογραφείου Νικήτα Γ. Πάσσαρη κατά την οδόν Νικίου Αρι 15. 1865.

Ο αυτός μεταφράσας εκ του ⁵⁷⁷|| Γαλλικού την ιστορίαν του Μ. Ζαλλώνη, εξέδωκεν αυτήν υπό τον τίτλον Ιστορία της Τήνου, μεταφρασθείσα εκ του Γαλλικού, μετά τινων παρατηρήσεων υπό του Διδασκάλου Δημητρίου Μ. Μαυρομαρά. Εν Αθήναις εκ του Τυπογραφείου ο “Λαός” 1888.¹²

Δρόσος Ν. Δρόσος

Ιστορία της Νήσου Τήνου από της πέμπτης Σταυροφορίας μέχρι της Ενετικής Κυριαρχίας και εκείθεν μέχρι του 1821. Υπό Δρόσου Ν. Δρόσου. Εν Αθήναις, εκ του Τυπογραφείου Χ. Ν. Φιλαδελφεύς (παρά τη Πύλη της αγοράς Αριθ. 4) 1870.¹³

Δημήτριος Κονταρίνης

Εν τω πρώτω Τόμω του Περιοδικού “Αριστοφάνης” εδημοσίευσεν ανέκδοτον διήγημα υπό την επιγραφήν “Ανέκδοτον του φίλου μου Πέτρου”.

⁵⁷⁸|| Ο ίδιος εν τω περιοδικώ “Κορίννα” (Τομ. 4. Σελίς 42) εδημοσίευσεν ωραίαν διατριβήν υπό την επιγραφήν τα “Ασακσεπείρια”.

Ο αυτός μετέφρασεν εκ του Γαλλικού τον “Μάγειρον του Βασιλέως” μυθιστορίαν ισπανικήν του Δον Εμμ. Φερνανδέζου Γονσαλέζ. Αθήνησι εκ του Τυπογραφείου “Παρθενών” (επί της λεωφόρου Πανεπιστημίου) 1875.

Ο αυτός μετέφρασεν εκ του Γαλλικού και το μυθιστόρημα “Ο Κύριος Δεκαμώρ”.

Ο αυτός έλαβε μέρος εις τας συντάξεις διαφόρων εν Αθήναις εφημερίδων και τελευταίως εξέδιδεν εν Σύρω την εφημερίδα “Ναυτίλος”.¹⁴

Ιωάννης Ζαλλώνης Ιατρός

Εξέδωκεν εν Σύρω περιληπτικήν χωρογραφίαν της νήσου Τήνου. Ιστορία - Θέσις - Γεωλογική Κατάστασις. Πληθυσμός, Κλίμα, Ατμοσφαιρικά κλπ. και Κλινικά παρατηρήσεις. Εκδ. εν Ερμουπόλει εκ του Τυπογραφείου Ν. Βαρβαρέσου 1861.¹⁵

⁵⁷⁹|| Επαμεινώνδας Γεωργαντόπουλος / Ιατρός

Συνέγραψε “Τηνιακά” ήτοι Αρχαία και νεωτέρα Γεωγραφία και ιστορία της νήσου Τήνου. Εξεδόθη δαπάνη Ιωάννου Γκιών. Εν Αθήναις Τυπογραφείον ο “Παλαμήδης” 1889.¹⁶

Αντώνιος Β. Δαμασκηνός / Καθηγητής

1) Στοιχεία Γεωμετρίας Λεγένδρου, μετάφρασις εκ του Γαλλικού. Εν Αθήναις εκ του Τυπογραφείου Ιωάν. Αγγελουπούλου 1862.

2) Στοιχειώδης Αριθμητική προς χρήσιν των εν Ελληνικοίς Σχολείοις μαθητευόντων κατ’ έγκρισιν του υπουργείου της Παιδείας. Εν Κωνσταντινουπόλει εκ του Τυπογραφείου Α. Κορομηλά. 1883.¹⁷

⁵⁸⁰|| Αλέξανδρος Μ. Μπων

Ύμνος

εις τον ύψιστον τρισυπόστατον Θεόν τον μόνον ποιηθείς υπό Αλεξάνδρου Μ. Μπων, Τηνίου και εκφωνηθείς την 8^{ην} Ιουνίου, ημέραν των δημοσίων εξετάσεων. Εν Ερμουπόλει Εκ της Τυπογραφίας Μελισταγούς. 1843

Ο ύμνος ούτος σύγκειται εκ 563 στίχων, αφιερωμένος «Ταις ιεραίς Σκιαίς των εν μακαρία τη λήξει γενομένων αιιδίμων Ανθίμου τε και Κομνηνού πρώην Κυκλάδων και Διδασκάλου μοι Ευστρατίου του πάνυ.

Ω των αρρήτων και φρικτών Σου κριμάτων!
‘Η μάλ’ άβυσσος άβυσσον δη επικαλέεται
Παντοκράτωρ. Υπέρ γαρ αίσαν ψυχή φώτας πανίερος
Λίπεν, ούς ούτις πρόφρων επάξιον προς μύθον έειπεν,
Ούδ’ αίκεν λυγίφθογον, εύλαλον, πανεπιστήμονα,

N. T. Σακελλίων.

Την γλώτταν κεκτημένος ηδέ χρυσορρήμονα εΐη.
Τούνεκ' ὠνδρες, και κλέος εσσεΐτ' ἄφθιτον αιεί,
Εὐχος μεγαλύνωμον των ευσεββέων λατριών.
Αλέξανδρος Μ. Μπων
Βαθυτάτης ἐνεκεν ευγνωμοσύνης».¹⁸

581|| Αντώνιος Μοσχάτος

Ο Κουριαλιστής εν Παλινωδία

ἤτοι Απάντησις εις τον κατά της εγκυκλίου του Ανθίμου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως γράψαντα ματαιώσχολον Ιταλόν υπό Αντωνίου Μοσχάτου Αθήνησιν Τυπογραφείον Δ. Αθ. Μαυρομάτη Οδός Αιόλου Αριθ. 37 1859.¹⁹

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Χάριν οικονομίας, σε όλη την έκταση του κειμένου, παραπέμω ως εξής: [Επώνυμο συγγραφέα], [Ηλιού+έτος.αριθμός έτους] για τα Φίλιππος Ηλιού, *Ελληνική Βιβλιογραφία του 19ου αιώνα*, τ. Α', Αθήνα, Βιβλιολογικό Εργαστήρι - ΕΛΙΑ, 1997 & Φίλιππου Ηλιού κατάλοιπα, *Ελληνική Βιβλιογραφία του 19ου αιώνα*, Π. Πολέμη (επιμ.), Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη - ΕΛΙΑ/ΜΙΕΤ, 2011· [Επώνυμο συγγραφέα], [ΓΜ+* αριθμός] για το Δημήτριος Σ. Γκίνης - Βαλέριος Γ. Μέξας, *Ελληνική Βιβλιογραφία 1800-1863*, τ. Α'-Γ', Εν Αθήναις, Ακαδημία Αθηνών, 1939-1957· [Επώνυμο συγγραφέα], [ΗΠ+έτος.αριθμός έτους] για το Φίλιππος Ηλιού - Πόπη Πολέμη, *Ελληνική Βιβλιογραφία 1864-1900*, τ. Α'-Γ', Αθήνα, ΒΕΦΗ - ΕΛΙΑ, 2006· [Επώνυμο συγγραφέα], [Droulia+αριθμός] για το Loukia Droulia, *Philhellénisme: Ouvrages inspirés par la Guerre de l'Indépendance grecque 1821-1833. Répertoire Bibliographique*. Seconde édition revue et augmentée sous la direction de Alexandra Sfoini, Athènes, FNRS/IRH, 2017. Πλήρως δίνω μόνο τα βιβλιογραφικά στοιχεία των σύγχρονων εκδόσεων και όσων δεν καταχωρούνται ή δεν εντάσσονται στα παραπάνω βιβλιογραφικά έργα.

Για τα εδώ αναφερόμενα γραμματολογικά έργα βλ. Δε-Κιγάλλας, ΓΜ * 4471· Παρανίκας, ΗΠ 1867.272· Σάθας, ΗΠ 1868.352· Μαζαράκης, Ηλιού 1843.29· Βελούδης, ΗΠ 1872.175· Βροκίνης, ΗΠ 1877.75· Μπληζιώτης, ΗΠ 1880.99· Ζώης, ΗΠ 1898.584.

2. Βλ. το κατατοπιστικό κείμενο του Δημήτρη Δημητρόπουλου «Διαδρομές της ιστοριογραφίας στα νησιά του Αιγαίου. Το παράδειγμα των Κυκλάδων και η Σίφνος», *Πρακτικά Β' Διεθνούς Σιφναϊκού Συμποσίου*, τ. Β', Αθήνα 2005, σσ. 495-510.

3. Βλ., π.χ., Γεωργαντόπουλος, ΗΠ 1889.856, σσ. 210-213· διαθέσιμο και σε φωτοαναστατική έκδοση με εισαγωγικό σημείωμα, ευρετήριο και εκδοτική επιμέλεια του Δημήτριου Ζ. Σοφιανού, Αθήνα, Αδελφότης των Τηνίων εν Αθήναις, 2005.

4. Βλ. Νικόλαος Γ. Σακελλίων - Σταύρος Ν. Φιλιππίδης, *Ιστορία του εν Τήνω Ιερού Ναού και Ιδρύματος της Ευαγγελιστρίας [...]*, Εν Ερμουπόλει Σύρου, Εκ του Τυπογραφείου Αθανασίου Σκορδύλη, 1929.

5. Βλ. Νικόλαος Γ. Σακελλίων, *Συλλογή βιογραφιών διαφόρων Τηνίων*, Δ. Ζ. Σοφιανός (προλεγόμενα, σημειώσεις, ευρετήρια, εκδοτική επιμέλεια), Αθήναι, Αδελφότης των Τηνίων εν Αθήναις, 1994· για κάποια βιογραφικά στοιχεία του λογίου, βλ. σσ. κστ'-λστ'.

6. Τα «Ανάλεκτα Τήνου Β'» συνίστανται από σημειώσεις, οι οποίες βασίζονται σε πρωτογενές, ως επί το πλείστον, υλικό. Η Συλλογή βιογραφιών, λημματογραφική στη δομή της, όπως άλλωστε και ο «Κατάλογος», αποτελεί την επεξεργασμένη μορφή των σημειώσεων, τόσο του «Καταλόγου» όσο και άλλων, που μάλλον εξακολουθούν να λανθάνουν. Προς αυτό συντείνει και ο χρόνος συγγραφής της Συλλογής βιογραφιών, ο οποίος τοποθετείται ανάμεσα στο 1903 και το 1908· πρβλ. Σακελλίων, ό.π. (σημ. 5), σ. κδ'.

7. Βλ. την ενότητα «Περί αρχιεπισκόπων Τήνου», τόμος «Ανάλεκτα Τήνου Β'», χφ. σσ. 305-310.

8. Δίνω τα απαραίτητα στοιχεία: Ίδρυμα Τηναϊκού Πολιτισμού (Ι.Τη.Π.), Αρχείο Ν.Γ. Σακελλίωνος, χειρόγραφος τόμος επιγραφόμενος ακριβώς «[m1:] Ανάλεκτα | Τήνου | Β'» | Συλλογή διαφόρων ανεκδότων και μη εγγράφων κλπ. | αφορώντων την ιστορίαν της Τήνου | υπό | Νικολάου Γ. Σακελλίωνος. | [οριζόντια γραμμή] | 1907. | [m2:] 1-46», Ο τόμος είναι σύμμεκτος, απαρτίζεται από τετράδια και λιτά φύλλα, όλα με τυπωμένες γραμμές και γραμμένα, κατά κύριο λόγο, με μπλε μελάνι. Υπάρχει συνεχής αρίθμηση, ελάχιστες διαγραφές και μουτζούρες, ενώ παρουσιάζει σχετική ομοιομορφία ως προς τη γραφή. Το εδώ εκδιδόμενο κείμενο καλύπτει τις χειρόγραφες αριθμημένες σελίδες 575-581. Ο αριθμός βρίσκεται πάντα στην κορυφή και στο κέντρο της σελίδας. Πάνω και

στο αριστερό περιθώριο της σελίδας υπάρχει ο αριθμός 42, γραμμένος με μπλε μολύβι βιαστικά και από άλλο, μεταγενέστερο, χέρι, σηματοδοτώντας κατ' αυτόν τον τρόπο την ενότητα «Κατάλογος». Της εν λόγω ενότητας προηγείται το «Περί υδάτων Τήνου [...]» (σ. 567, με τον χειρόγραφο αριθμό ενότητας 41), ενώ έπονται τα «Διάφορα [...]» (σ. 587, με τον χειρόγραφο αριθμό ενότητας 43). Το εδώ κείμενο αποτελεί μονοτονισμένη κριτική μεταγραφή του χειρογράφου, οι σελίδες του οποίου δηλώνονται από τον αντίστοιχο αριθμό. Με μεγαλύτερα στοιχεία αποτυπώνονται τα ονόματα ή οι επικεφαλίδες και ο γενικός τίτλος της ενότητας, εφ' όσον το ίδιο κάνει και ο Σακελλίων. Παραλείφθηκαν τα σύμβολα τέλους (κυματισμοί και παύλα, ακολουθούμενη από τελεία και παύλα πάνω στην ευθεία της γραμμής), οι διαχωριστικές μεταξύ των λημμάτων γραμμές, τα ομοιωματικά, τα οποία αντικαταστάθηκαν από εισαγωγικά, ενώ οι κάθετοι τράπηκαν σε παρενθέσεις για τυπογραφικούς λόγους. Για να αποφευχθεί η σύγχυση ανάμεσα στα κύρια έργα των λημμάτων και τυχόν άλλα έντυπα, τα τελευταία δεν πλαγιαστήκαν, αλλά έμειναν εντός ανωφερών εισαγωγικών, όπως τα σημειώνει και ο Σακελλίων. Σιωπηρά διορθώθηκε η αβλεψία στο όνομα «Επαμινώνδας» και το «αφιερωθείσαν» του πρώτου λήμματος διορθώθηκε σε «αφιερωθέντα». Τα δύο τελευταία λήμματα για τυπογραφικούς λόγους στοιχίστηκαν πλήρως και όχι στο κέντρο, όπως κάνει ο Σακελλίων. Οι σημειώσεις είναι μικρές και τίθενται πάντα στο τέλος του λήμματος. Ευχαριστώ το Ι.Τη.Π. για την άδεια μελέτης του Αρχείου το καλοκαίρι του 2015.

9. Ο Σακελλίων αναφέρεται στα εξής: Marcaky Zallony, *Voyage à Tine, l'une des îles de l'archipel de la Grèce: suivi d'un traité de l'asthme [...] avec la carte générale de l'île de Tine, dessinée par M. Barbé-Dubocage, et gravée par M.B. Tardieu*, Paris, Chez Arthus-Bertrand, 1809 και Zallony, *Droulia* *757. Και τα δύο έργα του Μ.-Φ. Ζαλλώνη (1782-1850) προκάλεσαν αίσθηση – σημειώνω συνοπτικά τα κατοπινά: για το πρώτο βλ. και αυτοτελώς *Traité de l'asthme [...] Paris, Impr. Didot Jeune, 1809*· μετάφραση του έργου στο Zallony, *Droulia* *1539-1540 και επανέκδοση με τα ίδια στοιχεία το 1836, ενώ για την ελλ. μτφ. βλ. παρακάτω τα περί Μαυρομαρά· για το δεύτερο βλ. και Zallony, *Droulia* *2830, ενώ η ελλ. μτφ. στο Ζαλλώνη, *Ηλιού* 1831.120 (επανέκδ. ως *Σύγγραμμα περί των Φαναριωτών*, Αθήνα, Επικαιρότητα, 1972) και Ζαλλώνης, ΓΜ *6522.

10. Τα στοιχεία του τίτλου είναι πλήρη, αλλά στο έντυπο ο συγγραφέας αναγράφεται ως «Καρδαμήσης». Εδώ ο Σακελλίων αποκαθιστά το οικογενειακό όνομα. Ο Αθ. Καρδαμίτζης (σημ. προφοράς: Καρδαμίτσης, μέσα 18ου αι.-;), γιος του προξένου της Ρωσίας στην Τήνο Γρηγορίου, διετέλεσε γραμματέας του Λάμπρου Κατσώνη και πρώτος γραμματέας του Π.Ι.Ε.Τ. κατά τα έτη 1823-1837· πρβλ. Γεωργαντόπουλος, ό.π. (σημ. 3), σσ. 125, 151-152· Σακελλίων - Φιλιππίδης, ό.π. (σημ. 4), σ. 508· Σακελλίων, *Συλλογή...*, ό.π. (σημ. 5), σ. 154.

11. Τα στοιχεία του *De insula Teno* είναι ορθά και προφανώς ο Σακελλίων είχε μπροστά του αντίτυπο του έργου του Αντ. Μοσχάτου (1826-1862). Το έργο μεταφράστηκε από τον Ν. Λούβαρι (1887-1961), φοιτητή τότε ακόμη, και δημοσιεύθηκε στην τηνιακή εφ. *Πρόσδος*, έτ. Ζ', αρ. 364 (26.2.1905) 1-2 κ.ε. σε συνέχειες· πρβλ. και αυτοτελώς και εν συνόλω Αντ. Μοσχάτος, *Περί νήσου Τήνου πραγματεία ιστορική: Γοττίγγη 1855*, Ν.Ι. Λούβαρις (μτφ.), Κ. Δανούσης (επιμ.), Αθήνα, Εταιρεία Τηνιακών Μελετών, 2000. Το περ. *Ιερονήμων* κυκλοφόρησε από το 1859, όπως αναφέρει και ο Σακελλίων, μέχρι το 1861/1862 (τχ. Α'-Θ') – υποθέτω ότι στη διακοπή του συνετέλεσε και ο τότε θάνατος του Μοσχάτου. Ο Σακελλίων μάλλον αγνοεί το μετάφρασμα *Κρητίς θεσπισμάτων [...]*, Εν Στεφανουπόλει τη 1 Ιουλίου 1858, Τύποις Ιβάνου Γκετ. Βλ. και παρακάτω για τον Μοσχάτο.

12. Τα στοιχεία και των δύο έργων είναι σωστά και ο Σακελλίων τα σημειώνει κατόπιν αυτοφίας· για το δεύτερο πρβλ. και τη νεότερη έκδοση Μ.-Φ. Ζαλλώνης, *Ιστορία της Τήνου*, Δ.Μ. Μαυρομαράς (μτφ.), Αθήνα, Ερίννη, 1997. Ο Σακελλίων αγνοεί δύο λόγους του Μαυρομαρά, τον πρώτο γύμνασμα και τον δεύτερο εναρκτήριο· βλ. Δ. Μαυρομαράς, *Λόγος περί Ομονοίας. Συνταχθείς και εκφωνηθείς επί των δημοσίων εξετάσεων κατά την βην Ιουνίου 1848*, Εν Ερμουπόλει, Εκ της Τυπογραφίας Γ. Μελισταγούς, 1848 και Μαυρομαράς, ΗΠ 1871.382.

13. Τα στοιχεία είναι ορθά και προφανώς ο Σακελλίων έχει μπροστά του αντίτυπο της έκδοσης. Με τα βιογραφικά του Δρ. Ν. Δρόσου (1798-1870) καταπιάνεται και στη *Συλλογή*, ό.π. (σημ. 5), σσ. 1-7. Πρβλ. και τη φωτοαναστατική έκδοση της *Ιστορίας* του Δρόσου με εισαγωγή, σημειώσεις, ευρετήρια, εκδοτική επιμέλεια Δ. Ζ. Σοφianού, Αθήνα, Π.Ι.Ε.Τ. - Αδελφότης των Τηνίων εν Αθήναις, 1996, όπου και επιπλέον στοιχεία για την πολυσχιδή δράση του.

14. Ο Σακελλίων μάλλον γνωρίζει αρκετά στοιχεία και τον Δ.Ν. Κονταρίνη (περ. 1830-1885) εν προκειμένω. Κατά σειρά τα αναφερόμενα ως εξής: Δ. Κονταρίνης, «Ανέκδοτον του φίλου μου Πέτρου. Διήγημα», Ο Αριστοφάνης και η Μαγνητιζομένη, τ. Α', φ. Ζ' (15.4.1858) 106-107· φ. Η' (30.4.1858) 125· φ. Θ' (15.5.1858) 143-144· φ. Ι' (31.5.1858) 157-158· φ. ΙΑ', 1/6/1858, σσ. 174-

176. Δ. Κονταρίνης, «Ασακσεπείρια», *Κορίννα*, έτ. Α', περ. Β', τχ. 6 (6.8.1878) 42-43· τχ. 7 (13.8.1878) 50-52· τχ. 8 (20.8.1878) 58-60. Γονζάλεζ, *ΗΠ* 1875.521-524 και 1876.512-513. Φελλιέ, *ΗΠ* 1874.561. Τον *Ναυτίλο* εξέδιδε στην Ερμούπολη κατά το διάστημα 1880-1884, ενώ υπήρξε συνεργάτης της *Ευτέρπης*, του *Νεολόγου Αθηνών*, της *Βουλής κ.ά.* Η μεταφραστική του δραστηριότητα καθώς, εν μέρει μάλλον, και η πρωτότυπη πρέπει να συμπληρωθούν από τα όσα επισταμένως επισημαίνει ο Λάμπρος Βαρελάς, «Λίγα ακόμη για τις ελληνικές περιπέτειες του Μπαλζάκ στον 19ο αιώνα», Άννα Ταμπάκη - Αλεξία Αλτουβά (επιμ.), *Επιστημονικό Συμπόσιο. Μετάφραση και περιοδικός τύπος στον 19ο αιώνα. Ηλεκτρονικά Πρακτικά (Ερευνητικό πρόγραμμα «Χρυσολίς»*), Αθήνα, 2016, σσ. 73-86, ιδ. σ. 80 κ.ε. Ο Σακελλίων βιογραφεί τον Κονταρίνη στη *Συλλογή*, ό.π. (σημ. 5), σ. 91, όπου δίνει τις άνω παρατιθέμενες τρεις πρώτες παραπομπές ως έχουν και εδώ, ενώ τη βιογραφία του σχεδόν αντιγράφει από τη νεκρολογία του Κονταρίνη στην *Ηχώ της Τήνου*, 13.4.1885, την οποία σημειώνει και ο Βαρελάς, ό.π., σ. 80, σημ. 11. Στα βιβλιογραφικά του Κονταρίνη πρέπει ακόμη να προστεθούν τα εξής: Δ. Κονταρίνης, «Ο Γκιαούρ του Βύρωνος. Μετάφρασις της κ. Αικ. Δοσίου [βιβρ.]», *Ο Αριστοφάνης και η Μαγνητιζομένη*, τ. Α', φ. Β' (Ιαν. 1858) 26-28. Του ίδιου, «Επεισόδια της ζωής του Δάντου. Διήγημα (Κατά το γαλλικόν)», *Ο Αριστοφάνης και η Μαγνητιζομένη*, τ. Α', φ. Β' (30.1.1858) 29-30· φ. Γ' (15.2.1858) 45-48· φ. Δ', 28.2.1858) 60-62· φ. Ε' (15.3.1858) 75-77· φ. Στ' (31.3.1858) 91-92.

15. Ο εδώ γιατρός και πολιτικός Ι. Ζαλλώνης (-1895) δεν πρέπει να συγχέεται με τον σύγχρονο και συντοπίτη συνονόματό του ιερέα, ο οποίος συνέγραψε *Στίχους προς τιμήν του Αγίου Ιγνατίου Λοιόλα* (*ΗΠ* 1891.765) και μετέφρασε το *Ενεαήμερον [...]*, Εν Σύρο, Τύποις «Ανατολής», 1885. Το πρώτο έργο του γιατρού Ζαλλώνη δεν φαίνεται να το έχει ανά χείρας ο Σακελλίων ούτε το χρησιμοποιεί στα «Ανάλεκτα Τήνου Β'». Στη *Συλλογή*, ό.π. (σημ. 5), σ. 88 αναφέρει δύο διαφωτιστικές λεπτομέρειες: «[σ]υγχρόνως όμως τη πολιτική και κοινωνική δράσει, ειργάζετο και κατ' ιδίαν, συγγράφων διαφόρους πραγματείας περί επιστημονικών ζητημάτων, τας οποίας εδημοσίευσεν εν ιδίω τείχει και εν διαφόροις περιοδικούς», ενώ επιπλέον «[ε]δημοσίευσεν εν φυλλαδίω υπό την επιγραφήν "Περίληπτική Χωρογραφία της νήσου Τήνου" περί της κλιματολογικής εν γένει καταστάσεως των τεσσάρων της Τήνου Δήμων». Εάν δεν σφάλω, κατά πάσα πιθανότητα, το εν λόγω έργο του Ζαλλώνη, τυπωμένο στη Σύρο, λανθάνει, εφ' όσον δεν είναι βιβλιογραφημένο, ενώ κανένας μεταγενέστερος τηνιακός συγγραφέας δεν το χρησιμοποιεί ούτε το αναφέρει. Οι *Κλινικά παρατηρήσεις* είναι ορθά καταγεγραμμένες εδώ, ωστόσο ο Σακελλίων αγνοεί το έλασσο φυλλάδιο Ζαλλώνης, *ΗΠ* 1870.579. Τον Ζαλλώνη βιογραφεί και στη *Συλλογή*, ό.π. (σημ. 5), σ. 88.

16. Προφανώς ο Σακελλίων έχει ανά χείρας τα *Τηνιακά* του Γεωργαντόπουλου, καθώς αντιγράφει ορθά τα στοιχεία· πρβλ. και τη φωτοαναστατική έκδοση του Γεωργαντόπουλου, ό.π. (σημ. 3), σ. 9^α-25^α, όπου και διάφορα κατατοπιστικά για τον βίο του συγγραφέα, με παραπομπές και στο βιογραφικό λήμμα της *Συλλογής*, ό.π. (σημ. 5), σσ. 72-75. Ο Γεωργαντόπουλος θεωρείται ένας από τους ιδρυτές της ελληνικής κοινότητας στη Βραΐλα· από την εκεί δράση του στον Ελληνικό Φιλόμουσο Σύλλογο σώζονται και τα δύο επόμενα ελάσσονα: Γεωργαντόπουλος, *ΗΠ* 1872.387 και 1873.154.

17. Τα εδώ αναφερόμενα έργα του Δαμασκηνού είναι ορθά γραμμένα. Ο Α. Β. Δαμασκηνός (-1915/1919) φαίνεται να υπήρξε πολυσχιδής προσωπικότητα, αφού, πέρα από καθηγητής φυσικομαθηματικών, υπήρξε δημοσιογράφος και εφευρέτης. Για κάποια βιογραφικά, με κάθε επιφύλαξη, βλ. Ελ. Γ. Σκιαδάς, «Ο Δαμασκηνός που έφερε τη... θάλασσα στους στύλους του Ολυμπίου Διός», ηλεκτρ. περ. *Ο Μικρός Ρωμικός* <https://mikros-romios.gr/olympioy-dios/> [προσπέλαση: 4.1.2022] και του ίδιου με τον ίδιο τίτλο αλλά με διαφοροποιήσεις ως προς το περιεχόμενο στον ιστότοπο «Τα Αθηναϊκά», <https://www.taathinaika.gr/o-damaskinos-pou-efere-ti-thalassa-stous-stylous-tou-olympiou-dios/> [προσπέλαση: 4.1.2022].

18. Ο Σακελλίων αντιγράφει τη σελίδα τίτλου του *Ύμνου*, έχοντάς τον προ οφθαλμών, εφ' όσον μάλιστα μεταφέρει χειρόγραφα και την αφιέρωση. Έχει ενδιαφέρον να παρατηρήσουμε πως στη *Συλλογή*, ό.π. (σημ. 5), σσ. 163-168 ο Σακελλίων αφιερώνει έναν όχι μικρό χώρο για τη βιογράφηση του Μπων, τον οποίο έχει γνωρίσει προσωπικά απ' ό,τι φαίνεται. Ο Αλ. Μ. Μπων (σημ. γραφή: Μπων) (1822-1907) δεν εξέδωσε άλλο έργο, ωστόσο οι πληροφορίες του Σακελλίωνος (ό.π., σ. 168) είναι σημαντικές: «Είχε δε σχηματίσει και Βιβλιοθήκην εκ πολλών και εκλεκτών βιβλίων, εξ ών το πλείστον κατά τη διάρκεια της ασθενείας του απωλέσθη. Μεταξύ διαφόρων χειρογράφων αυτού, εις Έλληνας συγγραφείς σημειώσασεν, και τούτων ελλιπών, υπάρχει και ατελής μονογραφία περί της νήσου Άνδρου, την οποίαν φαίνεται ότι κατά την εκεί διαμονήν του συνέγραψε. Εκ τούτου δε ουδόςως απίθανον, ο φιλόπατρις ούτος ανήρ να συνέγραψε και Ιστορίαν της Τήνου, ήτις βεβαίως

απωλέσθη και αυτή, τούτο δε εικάζομεν έκ τινων ηθών και εθίμων της Τήνου, ανευρεθέντων και τούτων ατελών μεταξύ των σημειώσεών του».

19. Ο Σακελλίων αντιγράφει επακριβώς τα στοιχεία του βιβλίου. Πρέπει να υποθέσουμε πως η εγγραφή για το εν λόγω έργο καταχωρίστηκε μετά τη συγγραφή του λήμματος για τον Μοσχάτο, το οποίο υπάρχει παραπάνω. Το εν λόγω έργο απαντάει στο ανωνύμως μεταφρασμένο στα ελληνικά έργο του Matteo Liberatore, ΓΜ *6388. Το βιβλίο του Liberatore αναφέρεται στην πατριαρχική Εγκύκλιο (ΓΜ *4713), η οποία με τη σειρά της απαντάει στην πρώτη παπική εγκύκλιο του Πίου Θ' *Qui Pluribus* (9.11.1846).

Παναγιώτης Ελ Γκεντί

Για τη «μαλλιαράν φιλολογία»

Είναι γνωστό ότι ο ανάδοχος του ονόματος «μαλλιαροί» για τους δημοτικιστές ήταν ο Ιωάννης Κονδυλάκης. Μόνο που έχει λησμονηθεί τότε ακριβώς και με ποια αφορμή πρότεινε τον πειρακτικό αυτό χαρακτηρισμό.

Σύμφωνα με τον Παύλο Νιρβάνα, ο Κονδυλάκης είχε ονομάσει σε κάποιο χρονογράφημά του τους δημοτικιστές μαλλιαρούς «παίρνοντας αφορμή από τον Κ. Πασαγιάννη, που είχε μακρυά μαλλιά» (Φιλολογικά Απομνημονεύματα, [1929], σσ. 63-64). Αλλά δεν είναι η μόνη εκδοχή. Ο Νικόλαος Βέης απέδωσε τη γέννηση της λέξης στη δημοσίευση του αισθητιστικού αφηγήματος «Τα μαλλιά» του Νικόλαου Επισκοπόπουλου στο περιοδικό *Η Τέχνη* (1898).¹ Ο ίδιος ο Κονδυλάκης, σε έναν ευθυμογραφικό απολογισμό του πνευματικού 19ου αιώνα, που γράφει την Πρωτοχρονιά του 1901, αναφέρεται στους συνεργάτες του περιοδικού *Η Τέχνη* και μαρτυρά ότι η ονοματοδοσία «μαλλιαροί» ήταν δική του:

Με την μαλάκυνσιν δε του αιώνος συμπίπτει η εμφάνισις των Μαλλιαρών, των εραστών της Μιράντας και των βιομηχάνων του μαγναδιού. Αλλά δεν θέλω να ταράξω την γαλήνην, εις την οποίαν ησυχάζουν από τινος χρόνου, τοσοῦτω μάλλον καθ' ὅσον, πλην της εκτιμήσεως, έχω την τιμήν να εἶμαι ο ανάδοχός των.²

Με το περιοδικό *Η Τέχνη* συνδέεται και η πρώτη σύγχρονη, ρητή αναφορά που διαθέτουμε για τον ρόλο του Κονδυλάκη στη σχετική ονοματοδοσία των δημοτικιστών. Ο Ενσταντανέ (ψευδώνυμο, πιθανότατα, του Γεωργίου Πωπ), που υπέγραφε τη στήλη «Ὅσα βλέπω και ακούω» στην εφ. *Ακρόπολις*, έγραφε στις 19.12.1898:

Τους φιλολογοῦντας της «Τέχνης» ωνόμασε «μαλλιαριάν φιλολογία» ο κ. Ιωάννης Κονδυλάκης. Η επωνυμία αυτή θα μείνη διαρκής. «Πολλά μαλλιά και λίγη γνώσι». Η μονομανία των μαλλιαρών φθάνει μέχρι του σημείου ν' αλλάσσουν και τα ονόματά των. Το περίεργον, ότι οι περισσότεροι από αυτούς έχουν το όνομα Ιωάννης ως κύριον ή μέσα εις το επίθετόν των. Και όλοι αυτοί το Ιωάννης το μετέβαλον εις Γιάννης.

«Σαράντα Γιάννηδες... ένα στρώμα μαλλιά».

Και ο γνωστικώτερος και φαλακρότερος των μαλλιαρών της γλώσσης κ. Ανδρέας Καρκαβίτσας μετέτρεψε τ' όνομά του και το γράφει τώρα «Αντρέας».

Πού όμως και πότε ακριβώς ο Κονδυλάκης χαρακτήρισε μαλλιαρούς τους δημοτικιστές και ειδικά τους συνεργάτες της *Τέχνης*; Την περίοδο που κυκλο-

φόρησε το περιοδικό του Κωνσταντίνου Χατζόπουλου, ο Κονδυλάκης συνεργαζόταν με την εφ. *Εμπρός*, στην οποία έγραφε κυρίως χρονογραφήματα υπογράφοντας τα είτε ως Διαβάτης είτε ως Ιωάννης Ακτήμων. Το αναμενόμενο θα ήταν να αναζητήσουμε κάποιο χρονογράφημα στο *Εμπρός*, δημοσιευμένο στις αρχές Νοεμβρίου του 1898, μετά την έκδοση του πρώτου τεύχους της *Τέχνης* (κυκλοφόρησε στις 8.11.1898, σύμφωνα με αναγγελία της εφ. Ακρόπολις την ίδια μέρα). Φύλλα της εφ. *Εμπρός* του 1898 σώζονται μόνο στη Δημοτική Βιβλιοθήκη Πειραιά, αλλά, σύμφωνα με την έρευνα που πραγματοποίησαν οι βιβλιοθηκονόμοι της βιβλιοθήκης (τους οποίους ευχαριστώ θερμά για τον μεγάλο κόπο που κατέβαλαν), χρονογράφημα ή άλλο σημείωμα με τέτοια θεματική δεν δημοσιεύτηκε κατά τη συγκεκριμένη περίοδο. Πάντως ήδη από τις 25.11.1898 η λέξη «μαλλιαροί» είχε αρχίσει να κυκλοφορεί στις εφημερίδες. Αυτό πιστοποιεί το δημοσίευμα «Guarda e passa ... Γιάννη (Ντάντες)» του Πολύβιου Δημητρακόπουλου (με το ψευδώνυμο Ο γελωτοποιός του Βασιλέως) στον *Νεολόγο Κωνσταντινουπόλεως* (Αθήνα, 25.11.1898), στο οποίο διατυπώνεται μια πολεμική θέση εναντίον των δημοτικιστών με αφορμή το λυρικό πεζό «Γρύλλοι και τρίτωνες» του Κωστή Γ. Πασαγιάνη στο *Εθνικόν Ημερολόγιον* του Σκόκου του έτους 1899 (σφ. 43-47), που μόλις είχε κυκλοφορήσει. Στο συγκεκριμένο δημοσίευμα ο Δημητρακόπουλος μιλά για «σχολή των Μαλλιαρών». Ο Κωστής Πασαγιάννης δεν είχε δημοσιεύσει έργο του στο πρώτο τεύχος του περιοδικού, αλλά εκεί περιλαμβανόταν μια (γενικά θετική) κριτική του Κωστή Παλαμά για τη συλλογή διηγημάτων του *Μοσκιές*. Ήταν όμως γνωστός δημοτικιστής πεζογράφος, με λυρικές, μακροσκελείς περιγραφές, τολμηρή γλώσσα και με χαρακτηριστικό υφολογικό στοιχείο τις πολλαπλές σύνθετες δημοτικές λέξεις. Στο δεύτερο τεύχος της *Τέχνης* θα δημοσιεύσει ένα ακόμη απόσπασμα από τη σειρά «Γρύλλοι και τρίτωνες» (τχ. 2, Δεκ. 1898, σσ. 35-37).

Τα παραπάνω τεκμήρια δείχνουν ότι ο Κονδυλάκης χαρακτήρισε τους συνεργάτες και τον κύκλο της *Τέχνης* «μαλλιαρούς» τις πρώτες δύο εβδομάδες μετά την κυκλοφορία του πρώτου τεύχους, αφού, όπως ήδη είδαμε, από τις 25.11.1898 κ.ε. ο χαρακτηρισμός είχε αρχίσει ήδη να διανύει τη διαδρομή του στα έντυπα. Όπως αποδείχτηκε, εντέλει, ο Κονδυλάκης δεν χρησιμοποίησε τον όρο σε κάποιο χρονογράφημά του, αλλά ήταν ένα επιτυχημένο ευφυολόγημα της στιγμής, που διαδόθηκε στα δημοσιογραφικά γραφεία και κατέληξε να κυκλοφορεί σε όλα τα στόματα. Τη συγκεκριμένη περίπτωση στην οποία γεννήθηκε ο όρος την αφηγήθηκε πρώτα ο Γρηγόριος Ξενόπουλος και κατόπιν έδωσε ακριβέστερες διευκρινίσεις ο ίδιος ο Κονδυλάκης. Ειδικότερα, ο Ξενόπουλος είχε επιλέξει να μιλήσει «Περί Μαλλιαρών» στην πέμπτη διάλεξη του περιοδικού *Παναθήναια*, στις 22.2.1904 (έναν θεσμό που είχε καθιερώσει το περιοδικό από τον Δεκέμβριο του 1903 κ.ε., με ομιλίες στα γραφεία του εντύπου). Στη διάλεξη εκείνη παρείχε πληροφορίες για το τότε ακούστηκε για πρώτη φορά ο χαρακτηρισμός:

Η ονομασία οφείλεται εις το ακόλουθον επεισόδιον. Ο κ. Κονδυλάκης, ο γνωστός συγγραφέυς του *Πατούχα*, και ευφυής χρονογράφος, ευρισκόμενος εις την πλατείαν του Συντάγματος είδε δύο νέους οι οποίοι του επέσυραν την προσοχήν ιδίως από την μακράν κόμην που έτρεφαν. Ηρώτησε διά τον πρώτον και έμαθε πως είνε ποιητής από εκείνους που έγραφαν εις την «*Τέχνην*» και ο συνοδός του επίσης ποιητής του νεωτερισμού.

– Μα αυτοί, αναφωνεί τότε ο κ. Κονδυλάκης, είναι μαλλιαροί!

Η λέξις ήρесе. Διεδόθη. Εισεπήδησεν εις τας εφημερίδας, εθεωρήθη ως εκφραστική αναπαράστασις του πράγματος και έγινε κτήμα του κοινού. Δεν ελέγετο μόνον διά τους δημοτικιστάς. Εις την καλλιτεχνικήν έκθεσιν του Ζαππέιου εξετέθη εικών αλληγορική ιδιότυπος, η οποία αμέσως εχαρακτηρίθη ως μαλλιαρή. Η λέξις λοιπόν επεξετάθη και εις την τέχνην.³

Ο Ξενόπουλος γράφει ότι «Η εφημερίς “Εστία” η οποία δριμύτερον επετέθη κατά των συντακτών της “Τέχνης”, δεν τους ονομάζει μαλλιαρούς, παρά διά πρώτην φοράν την 26 Νοεμβρίου του 1898», αλλά στην πραγματικότητα στην εφ. Εστία τον όρο «Μαλλιαροί» τον συναντούμε για πρώτη φορά στο φύλλο της 29.11.1898, σε ένα σατιρικό στιχούργημα με τον τίτλο «Μαλλιαροί και κουρεμένοι (Διά την Μαστοροσύνην)», που υπογράφεται από τον Γελωτοποιό (πιθανόν ψευδώνυμο του Πολύβιου Δημητρακόπουλου):

Μαλλιά-Κουβάρια κρέμονται στου ονειρού το κλαρί,

– Οι Μαλλιαροί.

και του μπαρμπέρη η πικρή ψαλίδα τα χορταίνει.

– Οι Κουρεμένοι.

Μες στην ψυχή η κάπαρη φυτρώνει φοβερή.

– Οι Μαλλιαροί.

Γίδα σχοληκογέννητη φυσάει και τη μαραίνει.

– Οι Κουρεμένοι.

Αστέρια πέφτουνε στη γη και ραζακιά ξερρή,

– Οι Μαλλιαροί.

τρώνει τ' αστέρια και πεινάει, με ραζακιά χορταίνει

– Οι Κουρεμένοι.

Αχ! Ποια ποντίκια τρύπησαν της φώκας το τυρί;

– Οι Μαλλιαροί.

Ποια κατσαρίδα αφάνταχτη στη μύτη θαν τους μπαίνει;

– Οι Κουρεμένοι.⁴

Τη διάλεξη του Ξενόπουλου την είχε ακούσει ο Κονδυλάκης, ο οποίος λίγες μέρες αργότερα, ως άμεσα ενδιαφερόμενος, μας προσπορίζει ακριβείς λεπτομέρειες για τα πρόσωπα που του γέννησαν τον περίφημο χαρακτηρισμό:

Οι καρηκομόντες ποιηταί, οίτινες μου έδωκαν την έμπνευσιν, δεν μου ήσαν άγνωστοι, ως ελέχθη εις την διάλεξιν των «Παναθηναίων», αλλά τουναντίον φίλοι τους οποίους έβλεπα καθ' εκάστην εις του Ζαχαράτου, εις έν εστιατόριον της οδού Λέκα και εις το γραφείον της «Τέχνης», της οποίας ήσαν συνεργάται. Είχα παρατηρήσει ότι εκτός του κ. Κ. Πασαγιάννη, όστις έτρεφεν ήδη πλουσίαν κόμην, και εκ των άλλων συνεργατών της «Τέχνης» οι περισσότεροι έτεινον να τον μιμηθώσι. Το θέαμα εκείνο μου ενθύμισε τους «Poètes chevelus» της Γαλλίας και τον τίτλον τούτον απέδωκα μίαν ημέραν εις τους ποιητάς της «Τέχνης» μεταφρασμένον εις την γλώσσαν την οποίαν μετεχειρίζοντο.

Επαναλαμβάνω ότι το πράγμα ήτο απλούς φιλικός αστεϊσμός, απευθυνόμενος μάλλον εις τα μαλλιά παρά εις τα μυαλά, πολύ δ' ολιγώτερον εις την γλώσσαν.

Αλλ' η λέξις ερρίφθη εις έδαφος παρεσκευασμένον ήδη υπό των αισθημάτων άτινα είχαν διεγείρει οι γλωσσικοί και ποιητικοί νεωτερισμοί της «Τέχνης». Και οι ζητούντες κάτι τι να ρίψουν κατά των αιρετικών, οίτινες διετάρασσον την ηρεμίαν των καθιερωμένων, εύρον κατάλληλον την λέξιν αυτήν και την ετίναξαν ως σαπιολέμονον κατά των «τρελλών».⁵

Γνωρίζουμε από τη σχετική βιβλιογραφία ότι την εμφάνιση της Τέχνης χαιρέτισαν αμέσως θερμά ο Δημήτρης Ταγκόπουλος στην *Ίριδα των Αθηνών* και η Καλλιρρόη Παρρέν στην *Εφημερίδα των Κυριών*. Η Παρρέν μάλιστα υποστήριξε ότι «Η Τέχνη θα μας δώσει με τον καιρόν τον Δάντην ίσως της Ελλάδος, τον αναμορφωτήν δηλ. της γλώσσης της γραπτής, την οποίαν θα μανθάνουν και εις τα σχολεία γραμματικώς, όπως την μανθάνουν τώρα τα παιδιά από τας μητέρας των φυσικώς μόνον».⁶ Τα δύο αυτά πρόσωπα επικρίνει για τη θετική της στάση ο Πολύβιος Δημητρακόπουλος στο προαναφερόμενο δημοσίευμα «Guarda e passa ...Γιάννη (Ντάντες)» στον *Νεολόγο Κωνσταντινουπόλεως* (25.11.1898). Ο Δημητρακόπουλος όμως δεν ήταν ο μόνος σταθερός πολέμιος των δημοτικιστών της Τέχνης. Σταθερά επιθετική στάση εναντίον τους είχε και ο Γεώργιος Πωπ (ο Ενσταντανέ) της *Ακροπόλεως*, όχι μόνο για τη γλώσσα αλλά και για τη συμβολιστική και αισθητιστική τεχνοτροπία μερικών δημοσιευμάτων τους.

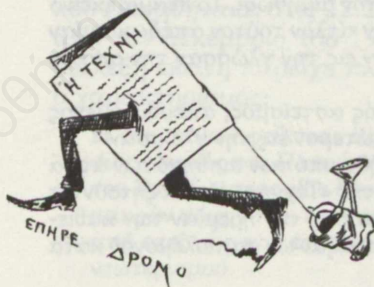
Πλάι σε αυτούς τους σατιριστές αρνητές θα πρέπει να προσθέσουμε και τον Νικόλαο Λάσκαρη, που έγραφε τότε στα έντυπα με το ψευδώνυμο Λεβιάθαν. Το έντυπο που είχε ως σταθερότερο μετερίζι του ήταν η εφ. *Εστία*, η οποία ήταν και η πρώτη που έσπευσε να παρωδήσει τη γλώσσα της Τέχνης. Σε σημειώμά της την επομένη της κυκλοφορίας του πρώτου τεύχους μετονόμασε τον τίτλο του περιοδικού σε «Μαστοροσύνη»:

Από τη σταμπαριά (τυπογραφείον) της αβοκατοσύνης (Νομικής) βγήκε η ...Μαστοροσύνη (Τέχνη), φυλλάδα περιφημη. Ο σφικτοπερίπλοκος της αγάπης γένηκε μαγνάδι της τέχνης και το χυνόπρωρο του ροδέμνοστου έκανε το χρουσό κλειδί μέσ' τον τράφο.

Εκαταλάβατε τίποτε;
Ούτε μεις.
Τιμάται μιας δραχμής.⁷

Τη σκυτάλη από το παραπάνω σημείωμα της *Εστίας* πήρε η άλλη μεγάλη εφημερίδα της εποχής, το *Σκριπ*, που την επόμενη μέρα παρωδήσε επίσης τη δημοτική γλώσσα του περιοδικού:

Στη χτεβραδυνή «Γωνιά» (*Εστία*) είδαμε το μαντάτο, πως εσταμπαρίστηκε και βγήκε στο φόρο η μηνιάτικη φυλλάδα «Μαστοροσύνη» (Τέχνη). Έχει 24 φάτσες γεμάτες από σταμπαρίσματα που τάγραψαν λογής λογής καλαμαράδες, ούλοι καινούργοι μαστοράδες, Αφτήν τη φυλλάδα τήνε συναπαντάτε στο μαγαζί που είναι στο στρατί της Μητρόπολις κατά πως πάμε στη λάκκα στο Σύνταγμα. Όποιος θέλει ας πάει να την ψουνίσει μοναχός ή με τον περέτη του ή με την περέτρα του. Στο μαγαζί αφτούν σημειώνονται και συντρομηταραίοι. Κόστος ένας λιμοκοντόρος.⁸

Από τότε και για αρκετό καιρό οι λέξεις «Μαστοροσύνη» και «μαστοράδες» κυκλοφορούν πολύ στα έντυπα, ειδικά στα σατιρικά, όπως στην εφημερίδα *Σφύρα* του σκιτσογράφου Μιχαήλ Αθανασιάδη, ο οποίος στο φύλλο της 6.12.1898 αφιερώνει στην Τέχνη και ένα σατιρικό σκίτσο του (με αφορμή την κυκλοφορία του δεύτερου τεύχους).

Από την αβυσσαλέα σημειωματογραφία, τις έμμετρες σάτιρες και παρωδίες γύρω από τους

«Μαλλιαρούς», τη «Μαστοροσύνη» και τους «Μαστοράδες» που συναντούμε στις εφημερίδες τους επόμενους μήνες (έως και στο αθηναϊκό καρναβάλι του 1899 σατιρίστηκαν), αξίζει να συγκρατήσουμε την ποιητική συλλογή «Τ' αποχτενίδια της μπερούκας», με σάτιρες και παρωδίες της ποίησης των μαλλιαρών, που είχε αναγγείλει ο Νικόλαος Λάσκαρης/Λεβιάθαν, η οποία όμως εντέλει δεν εκδόθηκε. Τέσσερα από αυτά όμως διασώθηκαν από δημοσιεύσεις σε διάφορες εφημερίδες τον Ιανουάριο του 1899: «Μιράντα», «Λίνγκβα Λατίνα (Από τα “Πετραχήλια και τους φούρνους”）」, «Η φουβού (Από τη “Χόβολη και τις σπίθες”）」, «Το τσουράπι (Από τις “Μπατανίες και τις λατάνιες”）」.⁹

Όλη αυτή η «μαλλιαρή φιλολογία» είχε, εκτός από την πεζή και στιχουργική συνέχειά της, και εικαστικές απολήξεις (συνήθως σε επίπεδο σατιρικής γελοιογραφίας), με σημαντικότερο ασφαλώς, αν και ελάχιστα γνωστό, το σκίτσο του Νικηφόρου Λύτρα «Μούσα κουρεύουσα τον μαλλιαρόν», αποκλειστικά προορισμένο για την ποιητική συλλογή του Ιωάννη Καμπούρογλου 1900. Ο πίνακας φέρει τη λεζάντα «Αιντε να κουρεύεσθε! την εκάματε την γλώσσαν μαλλιιά-κουβάρια» και την ακόλουθη ευχαριστήρια σημείωση του Καμπούρογλου προς τον ζωγράφο: «Ω, τί άριστον τούτο <το> έργον του κ. Λύτρα “Μούσα κουρεύουσα τον μαλλιαρόν” εκ της κόμης του οποίου απέρριψε τον στέφανον. [Ο ποιητής] Εκφράζει μεγάλην ευγνωμοσύνην, διότι τω εχαρίσθη, διά τον τόμον των ποιήσεων αυτών, τοιούτο έργον».¹⁰ Το ιστορικό του σκίτσου το αφηγείται ο θηβαίος λόγιος και στενός φίλος του Καμπούρογλου Βασίλειος Ε. Κυρέλλος, ο οποίος προλογίζει τον τόμο:

Κατ' αυτό, ο κ. Λύτρας είχε τελευταίον σκαρώσει, παίζων, μίαν εικόνα Μαλλιαρού, τον οποίον ...κουρεύει η Μούσα οργίλη και λέγουσα, ιδία του καλλιτέχνου φράσει: «την εκάματε τη γλώσσα μαλλιιά-κουβάρια». Κατά σύμπτωσιν δε ο κ. Ιωάν. Καμπούρογλος, εις το τέλος της «Κοιμωμένης» του, είχε κάποιον χαριτολόγον υπαινιγμόν περί των νεωτεριστικών αυτών αποπειρών της νέας ποιητικής τέχνης. Ήρκεσεν η ανάγνωσις μόνη του υπαινιγμού τούτου εις τον κ. Λύτραν, όπως ούτος, αμέσως, αφαιρών εκ των ανεκδότην της πινακοθήκης του, δωρήση εις τον ποιητήν της «Κοιμωμένης» και το σκίτσο του αυτό!¹¹

Είναι γνωστό ότι η λέξη «Μαλλιαρός» πήρε πολλές αρνητικές διαστάσεις φτάνοντας να σημαίνει «διαφθορέυς της γλώσσης», «εχθρός της πατρίδος», «ανατροπέυς της κοινωνίας» κ.ά., η διερεύνηση των οποίων ξεφεύγει από το περιορισμένο πλαίσιο του παρόντος σημειώματος.¹² Συγκρατούμε μόνο ότι έως το 1904, ακόμη και μετά τα Ευαγγελικά (1901) και τα Ορεστειακά (1903), ο όρος περιορίζεται στο καλλιτεχνικό πεδίο. Αυτό αποδεικνύει και ο ορισμός που δίνουν

ο Ξενόπουλος στη διάλεξη των Παναθηναίων το 1904 («Μαλλιαρισμός λοιπόν [...] είναι νεωτεριστική τις προσπάθεια ή απόπειρα προς παραγωγήν ανωτέρου, υψηλοτέρου είδους, αποτυγχάνουσα», ό.π., σ. 314) αλλά και ο Κονδυλάκης: «Αλλ' η λέξις επεξετάθη και εις άλλας τέχνας. Οι προσπαθούντες να νεωτερίσωσι ζωγράφοι και γλύπται ονομάζονται, ως οι καινοτομούντες ποιηταί, Μαλλιαροί. Ούτω δε ειδικεύεται ο μαλλιαρισμός εις χαρακτηρισμόν των εκκεντρικών ή ακατανοήτων τεχνοτροπιών» («Ιστορία μιας λέξεως», ό.π.).

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. Ν. Βέης, «Παλαμικά», *Νέα Εστία* 398 (Χριστούγεννα 1943) 84-86, αφιέρωμα στον Κωστή Παλαμά. Βλ. και όσα σχετικά καταγράφει η Μαρία Αντωνίου-Τύλιου στη διδακτορική της διατριβή, *Το περιοδικό Η Τέχνη (1898-1899). Συμβολή στη μελέτη της ιστορίας της νεοελληνικής λογοτεχνίας*. Γιάννενα 1989, σσ. 201-202, αρ. σημ. 163. Πράγματι, στο περιοδικό *Η Τέχνη* 1 (Νοέμβρ. 1898) 8-9 δημοσιεύτηκε το πεζό κείμενο «Τα μαλλιά» του Νικόλαου Επισκοπόπουλου, σε γλώσσα σχεδόν μικτή και οπωσδήποτε όχι ακραία δημοτική αλλά με ολοφάνερη αισθητιστική θεματική.

2. Διαβάτης, «Εκατοντούτης λόγιος νέος», *Εμπρός*, 1.1.1901.

3. «Αι διαλέξεις των “Παναθηναίων”»: Διάλεξις Γρ. Ξενοπούλου», *Παναθηναία*, έτος Δ' (29.4.1904) 313-314.

4. Είναι φανερό ότι ένας από τους κύριους στόχους του σατιρικού στιχουργήματος στην *Εστία* ήταν οι «Γρύλλοι και τρίτωνες» του Κωστή Πασαγιάννη (στοιχείο που ενισχύει την πιθανότητα ότι ο ψευδώνυμος Γελωτοποιός ήταν ο Πολύβιος Δημητρακόπουλος, που με τόσο μένος είχε επιτεθεί νωρίτερα στον Νεολόγο Κωνσταντινουπόλεως εναντίον του πασαγιαννικού δημοσιεύματος στο *Εθνικόν Ημερολόγιον*). Παραθέτω μόνο την ενότητα αρ. 9 από το έργο του Πασαγιάννη: «Ω και να σύρω μια φορά στο νεροθεμέλιωτο παλάτι! / Να κλωτσάς τα φύκια της καρδιάς, τις πικρές μου κάπαρες να παίζης. / Ω και να σύρω μια φορά στο νεροθεμέλιωτο παλάτι! / Να θαμπώση η Νεροκόρη με τα κάλλη σου, με την απονιά σου να ζηλέψη η Φώκια. / Ω και να σύρω μια φορά στο νεροθεμέλιωτο παλάτι!».

5. Διαβάτης, «Ιστορία μιας λέξεως», *Εμπρός*, 25.4.1904. Οι «*poètes chevelus*», οι ρομαντικοί δηλαδή, οι επαναστατημένοι καλλιτέχνες με μακριά μαλλιά της δεκαετίας του 1830, ήταν δημιουργία του γάλλου συγγραφέα Louis Reybaud στο μυθιστόρημά του *Jérôme Paturot à la recherche d'une position sociale* (α' έκδ. 1842, με πολλές επιτυχημένες επανεκδόσεις στα κατοπινά χρόνια).

6. Δημ. Π. Ταγκόπουλος, «Φιλολογικές κουβέντες: “Η Τέχνη”», *Ιρις των Αθηνών*, έτος Β', αρ. 5 (15.11.1898) 43-44 και Καλλιρόη Παρρέν «Βιβλία και περιοδικά: *Η Τέχνη*», *Εφημερίς των Κυριών*, 15.11.1898, σ. 8. Βλ. και αναλυτικά στη διατριβή της Αντωνίου-Τύλιου, ό.π. (σημ. 1).

7. «Η “Τέχνη”», *Εστία*, 9.11.1898. Η *Εστία* επίσης είναι το έντυπο που δοκίμασε να ονομάσει τους συνεργάτες της *Τέχνης* «κομικούς», ονομασία που μνημονεύεται στα φιλολογικά απομνημονεύματα συνεργατών της:

«Ηκούσθη χθες παρά φίλου της “Εστίας” ο εξής ιστορικώτατος διάλογος.

– Μα γιατί τους λένε μαλλιαρούς;

– Γιατί έχουν μεγάλην κόμην...

– Όστε τότε κομικοί ή κομικώτατοι... που 'νε κ' Ελληνικώτερον!» (*Εστία*, 12.1.1899).

8. «Η “Μαστοροσύνη”», *Σκριπ*, 10.11.1898.

9. Βλ. Λεβιάθαν, «Τ' αποχτενίδια της μπερούκας», εφ. *Σφύρα*, 17.1.1899, όπου αναδημοσιεύονται και τα τέσσερα, μαζί με την παραπομπή στις πρώτες δημοσιεύσεις τους.

10. Ιωάννου Κ. Καμπούρογλου, «1900». Ποιητική συλλογή μετά εικόνων και τινων όλως πρωτοτύπων των κκ. Ν. Λύτρα, Α. Φιλαδελφώς και άλλων καλλιτεχνών, εν Αθήναις, εκ των Καταστημάτων «Παλιγγενεσίας», 1900, σ. 106. Ο τόμος διακοσμείται και από αρκετούς άλλους πίνακες του Λύτρα, φιλοτεχνημένους ειδικά για ποιήματα του Καμπούρογλου, πρωτότυπα και μεταφρασμένα. Συμμετέχει επίσης εικαστικά και ο Αλέξανδρος Φιλαδελφεύς.

11. Ό.π., σ. η'. Ο πίνακας πράγματι διακοσμεί το ποίημα «Η Κοιμωμένη» (σσ. 101-105), το οποίο εμπεριέχει μειωτικές κρίσεις εναντίον των «μαλλιαρών» ποιητών.

12. Βλ. και Ν. Βέης, «Παλαμικά», ό.π. (σημ. 1), σσ. 85-86.

Λάμπρος Βαρελάς

Ο Γρηγόριος Ξενόπουλος, η Διάπλασις των Παίδων και το θέατρο για παιδιά (1896-1916)

Στο πλαίσιο της έρευνάς μου για το θέατρο για παιδιά στην Ελλάδα στράφηκα στην αποδελτίωση του περιοδικού *Διάπλασις των παιδων* με στόχο την αξιολόγηση της συμβολής του Γρηγόριου Ξενόπουλου γύρω από το θέμα αυτό, στα τέλη του 19ου αιώνα και τις αρχές του 20ού.¹ Οι ακριβείς όροι της δραματοποιότητας για παιδιά του Ζακυνθινού την περίοδο αυτή δεν έχουν ακτινογραφηθεί με λεπτομέρεια σε σχέση με το περιοδικό.² Το παρόν άρθρο, επομένως, ανταποκρίνεται σε ένα desideratum της ιστοριογραφίας του νεοελληνικού θεάτρου, που δεν είναι άλλο από την εξέταση των θεματικών, αισθητικών, ιδεολογικών αλλά και παιδαγωγικών όψεων της δραματοποιότητας για παιδιά στα πρώτα της βήματα στη χώρα, σε χρόνια αστικοποίησης και εξευρωπαϊσμού.³

Η δραματοποιότητα για παιδιά του Ξενόπουλου στο περιοδικό περιλαμβάνει είκοσι επτά έργα την εικοσαετία 1896-1916 (με την πύκνωσή τους να παρατηρείται την οκταετία 1896-1904), από τον μονόλογο *Το ποδήλατο* μέχρι το μονόπρακτο *Το εύρημα*.⁴ Αξιοποιώντας τόσο τον κώδικα του δράματος όσο και εκείνον της κωμωδίας, ο συγγραφέας γράφει μονολόγους και μονόπρακτα που απευθύνονταν άλλοτε σε αγόρια κι άλλοτε σε κορίτσια.⁵ Σημειώνεται πως το 1896 θα δημοσιευτεί ακόμη από «το γραφείο» του περιοδικού και το βιβλίο του Ζακυνθινού *Παιδικόν θέατρον ήτοι μονόλογοι, διάλογοι και δραμάτια δι' εορτάς σχολείων και οικογενειών*, το οποίο μάλιστα θα διαφημιστεί με πολλαπλές αγγελίες εντός της *Διαπλάσεως των Παίδων*.⁶ Στο παρόν άρθρο θα εστιάσουμε ειδικά στην πρώτη «σοδειά» της σχετικής παραγωγής του Ξενόπουλου και ειδικότερα στα τρία έργα που δημοσιεύει το 1896, σε μια στιγμή που η νεοελληνική δραματοποιότητα εμπλουτίζεται με νέα είδη, όπως το αστικό δράμα, χάρη στη συμβολή του υπό εξέταση συγγραφέα και του Κορωναίου Γιάννη Καμπύση.⁷ Θα ολοκληρώσουμε το άρθρο με μια εποπτική ματιά στη δραματοποιότητα για παιδιά στο περιοδικό, η οποία αποτελεί μια ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα (και αδιερεύνητη) «νησίδα» του είδους.

Στις 6 Ιανουαρίου 1896 δημοσιεύεται ο «μονόλογος προς απαγγελίαν» με τίτλο «Το ποδήλατο».⁸ Το σύντομο κείμενο τοποθετεί τη δράση στο δωμάτιο ενός μαθητή, του Στρατή. Το παιδί έχει βρει τυχαία κάποιον σφραγισμένο φάκελο και υποθέτει πως έχει μέσα χρήματα. Καθώς έχει ανάγκη από τα χρήματα τόσο η επταμελής οικογένειά του όσο και ο ίδιος (που επιθυμεί ένα ποδήλατο), ο Στρατής έρχεται αντιμέτωπος με το ηθικό δίλημμα: να επιστρέψει τα χρήματα ή να τα κρατήσει; Η ενδιαφέρουσα πτυχή στο έργο του Ξενόπουλου είναι εκείνη της ταξικής όψης, καθώς το παιδί μονολογεί για τον «βαθύπλουτο τραπεζίτη» (σ. 7), ο οποίος έχασε τα χρήματα και δεν τα έχει ανάγκη. Και παρουσιάζει έτσι τη διαμόρφωση των οικονομικών αποστάσεων και την ενδυνάμωση της σημασίας τους στην κοινωνία της Αθήνας της Μπελ Επόκ. Θυμίζουμε πως ήδη από το 1893 είχαν σημειωθεί εορτασμοί της εργατικής πρωτομαγιάς, ενώ το 1897 ο Γιάννης Καμπύσης θα εμφανίσει στους *Κούρδους* την πρόσληψη του σοσιαλισμού στα λαϊκά στρώματα.⁹ Ο Ξενόπουλος παρουσιάζει στο έργο ένα πολύ ώριμο παιδί και επικεντρώνεται στην παλινωδία της ηθικής επιλογής στην κόψη της οικονομικής ανάγκης.

Στις 27 Ιανουαρίου και στις 3 Φεβρουαρίου δημοσιεύεται σε δύο συνέχειες ένα «δραμάτιον μονόπρακτον» με τίτλο «Το ψεύμα του Πετράκη». ¹⁰ Ο Ξενόπουλος συγκροτεί εδώ ένα ιδιότυπο «αστικό δράμα για παιδιά», καθώς τοποθετεί τη δράση σε ένα αστικό σαλόνι. Θυμίζουμε πως τη χρονιά αυτή δημοσιεύεται το πρώτο βιβλίο του Καμπύση, το *Μυστικό του γάμου*. Η *φάρσα της ζωής*, μετά τις παραστάσεις του *Τρίτου* και του *Ψυχοπατέρα* του Ξενόπουλου το 1895, έργα με τα οποία αξιοποιούνταν πλέον στην Ελλάδα το αστικό ψευνικό δράμα. ¹¹ Η σκηνή του έργου «παριστά τραπεζαρίαν» με πρωταγωνιστές δύο παιδιά, τη μητέρα τους αλλά και έναν «μικρό υπηρέτη» (σ. 39). Ο συγγραφέας επιχειρεί να διατηρήσει το υπηρετικό προσωπικό που εμφανιζόταν σε αστικά δράματα της Εσπερίας (και της καθ' ημάς Ανατολής). ¹² Η πλοκή εμφανίζει ένα τεμπέλικο αγόρι που θέλει να αποφύγει το σχολείο και προσποιείται πως είναι άρρωστο. Το ψέμα, ωστόσο, φέρνει την αναστάτωση στη μητέρα του και τελικά, μεταμειλημένο, το παιδί παραδέχεται την αλήθεια και πηγαίνει στο μάθημα. Το ηθικο-διδασκαλικό πρίσμα είναι διακριτό (δηλαδή: το ψέμα είναι κακό και αναστατώνει τους αγαπημένους μας), παράλληλα όμως αξιόλογη είναι η επιλογή του Ξενόπουλου να παρουσιάσει τη διεργασία εσωτερικής μεταστροφής του παιδιού, όχι μια εξωτερική επιβολή του διδάγματος.

Στις 26 Οκτωβρίου και, στη συνέχεια, στα δύο επόμενα τεύχη του περιοδικού, δημοσιεύεται ένα ακόμη «δραμάτιον μονόπρακτον» με τίτλο «Η επίσκεψις της παραμάνας». ¹³ Το έργο μεταφέρει τη δράση σε ένα μεγαλοαστικό σπίτι όπου οι κόρες παίζουν εύχες σονάτες «εις το πιάνον» και έχουν συρτάρια με αστραφτερά κοσμήματα. Το διδασκαλικό διακύβευμα του έργου είναι ακόμη πιο τολμηρό από εκείνο στο «Ψεύμα του Πετράκη». Εδώ, μια φτωχή παραμάνα επισκέπτεται την πλούσια οικογένεια για να δει τις δύο κόρες που φρόντισε παλιότερα. Συναντά όμως την ταξική υπεροψία τής μιας από αυτές, η οποία την υποτιμά για την οικονομική της κατάσταση. Η παραμάνα επαναλαμβάνει πως «εμείς, βλέπεις, δεν είμαστε πλούσιοι και ευγενείς», πως «είμαστε χωριάτες» (σ. 350) και «πτωχοί» (σ. 359), χωρίς τα «χρήματα» (σ. 341) των μεγαλοαστών. ¹⁴ Τελικά η εύπορη μητέρα μαλώνει την επηρμένη κόρη της που παίρνει το μάθημά της.

Στα σύντομα αυτά έργα του Ξενόπουλου κοινές συνιστώσες είναι η σχέση ανάμεσα στα αδέρφια, η σημασία της μητέρας, οι ηθικές κατεργαριές των παιδιών και η διαταξική οπτική. Τα δύο αστικά δράματα και ο μονόλογος αιχμαλωτίζουν τελικά προβληματικές που αφορούν (και) τους ενήλικες της εποχής. Η δραματοουργία αυτή του Ξενόπουλου, που συντονίζεται με τα αστικά δράματα του Καμπύση, είναι μια αξιόλογη συμβολή από άποψη απόπειρας απεικόνισης της πραγματικότητας και αξίζει να συυπολογιστεί στις διεκδικήσεις ρεαλιστικής κατεύθυνσης που αναδύθηκαν (με επιμέρους όρια ωστόσο) στη νεοελληνική δραματοουργία της Μπελ Επόκ. ¹⁵

Προχωρώντας σε μια πανοραμική κατόπτευση για τη δραματοουργία για παιδιά στο περιοδικό *Διάπλασις των Παίδων* αξίζει να αναφερθούν οι θεατρικοί «κρίκοι» πριν από την πρωτοβουλία του Ξενόπουλου. Σημειώνω, για παράδειγμα, πέντε έργα του Δημήτριου Καμπούρογλου, από το *Πουλάκι* (1879) μέχρι το *Η εξάτμισις* (1913), εικοσιένα έργα του Αριστοτέλη Κουρτίδη, από το *Και πως είναι πτωχός;* (1880) μέχρι το *Έκθεσις Ιδεών* (1893), ένα έργο του Ιωάννη Πολέμη με τίτλο *Η φλυαρία* (1882), πέντε έργα του Παναγιώτη Φέρ-

μπου, από το *Τί ωραίο πράγμα η τάξις!* (1890) μέχρι το *Χάρτινο κλειδίον* (1894), και δύο έργα της Σοφίας Δήμου με τους *Αγγέλους* (1894) και *Όλοι μουσικοί* (1895). Τα χνάρια τους θα ακολουθήσει μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους ο Ιωάννης Χέλμης με τα δύο έργα *Για την πατρίδα* (1914) και *Μουσική συναυλία* (1915). Καλό είναι να υπογραμμιστεί ακόμη η ιδιαίτερα πληθωρική παρουσία μεταφρασμένων γαλλικών θεατρικών έργων για παιδιά. Δείγματα εντοπίζουμε, π.χ., από το 1886, ενώ η σχετική δραστηριότητα αυξάνεται δραστικά με τη μεταφραστική συμβολή του Ξενοπούλου από το 1895. Κύριοι συγγραφείς είναι οι εξής: Henriette Bezançon, Marthe de Bonnencontre, Adèle Janvier de la Hotte Gennevraye, Berthe Vadier, Maxime de Mèria, Emile Mathieu, Paul de Morelli, M. de Wismes. Στους μεταφραστές περιλαμβάνονται ο Πολέμης και ο Φέρμπος.

Σε μια ανακεφαλαίωση, η *Διάπλασις των Παίδων* με ιθύνοντα τον Ξενοπούλου θα αποτελέσει μια ιδιαίτερα σημαντική κοιτίδα δραματοουργίας για παιδιά στα τέλη του 19ου αιώνα και τις αρχές του 20ού· τα πρώτα δικά του έργα για παιδιά φανερώνουν συγκλίσεις με τις ευρύτερες δραματοουργικές αναζητήσεις ειδολογικής ανανέωσης στο νεοελληνικό θέατρο της εποχής. Οι μικροί και μεγάλοι αναγνώστες της *Διαπλάσεως* έγιναν έτσι προνομιούχοι αναγνώστες έργων που ενσωμάτωναν την τόλμη της ανανέωσης και κοινωνικές σημάνσεις της Μπελ Επόκ. Η παιδαγωγική στόχευση των έργων συνέπλευσε, δηλαδή, με όψεις μιας αθηναϊκής κοινωνίας σε ρυθμούς οικονομικής και πολιτισμικής αλλαγής σε πολλαπλά επίπεδα.¹⁶ Επομένως, η ολιστική «ανασκαφή» της δραματοουργίας για παιδιά στο περιοδικό δείχνει να επιφυλάσσει στον μελετητή της ιστοριογραφίας του θεάτρου πολύτιμους καρπούς προς άγρα.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Για μια εκτενή βιβλιογραφία σχετικά με το θέατρο για παιδιά βλ. το πρόσφατο άρθρο μου: Ζαφείρης Νικήτας, «Ηρωικοί τύποι στη δραματολογία για παιδιά με θέμα το 1821», *Κείμενα* 34 (2021) 2-3. Παραθέτω επίσης εδώ τα εξής πονήματα: Βάλτερ Πούχγερ, «Το παιδικό θέατρο στην Ελλάδα», *Διαδρομές* 10 (1988) 94-105· Δηώ Καγγελάρη, «Από το “Παιδικό θέατρο” του ’30 στο “Θέατρο για παιδιά” του ’70», στο: *Θέατρο για παιδιά. Ένας πρακτικός οδηγός*, Αθήνα, Ελληνικό Κέντρο Θεάτρου για το παιδί και τα νιάτα, 1991, σσ. 14-22 (βλ. ιδίως σ. 14 για έναν προβληματισμό περί ειδολογικής ορολογίας)· Γεωργία Λαδογιάννη, *Το παιδικό θέατρο στην Ελλάδα*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 1998· Θόδωρος Γραμματάς, *Fantasyland. Θέατρο για παιδικό και νεανικό κοινό*, Αθήνα, Τυπωθήτω-Δαρδανός, 1999· Μαρία Δημάκη-Ζώρα, «Συνέχειες και ρήξεις στην εξέλιξη του θεάτρου για ανήλικους θεατές στην Ελλάδα», στο: Κωνσταντίνος Α. Δημάδης (επιμ.), *Συνέχειες, ασυνέχειες, ρήξεις στον ελληνικό κόσμο (1204-2014): οικονομία, κοινωνία, ιστορία, λογοτεχνία, Ε΄ Ευρωπαϊκό Συνέδριο Νεοελληνικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη, 2-5 Οκτωβρίου 2014, τ. Δ΄*, Αθήνα, Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών, 2015, σσ. 373-385.

2. Συνολικά για το περιοδικό, βλ. Βίκυ Πάτσου, *Η Διάπλασις των Παίδων, 1879-1922. Το πρότυπο και η συγκρότησή του*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2001. Επίσης βλ. Άννα Πολατίδου, *Η Διάπλασις των Παίδων (1879-1917): Ευρητήρια για τα λογοτεχνικά κείμενα της περιόδου, διδακτ. διατριβή*, Φλώρινα, ΠΔΜ, Παιδαγωγική Σχολή, Τμήμα Νηπιαγωγών, 2004.

3. Για τις ιστορικές εξελίξεις της περιόδου σε σχέση με το οικονομικό, κοινωνικό και πολιτικό τοπίο βλ. ενδεικτικά: Γιώργος Β. Δερτιλής, *Κοινωνικός μετασχηματισμός και κοινωνική επέμβαση, 1880-1909*, Αθήνα, Εξάντας, 1999.

4. Το χρονικό άνωμα της παρούσας έρευνας οροθετείται από την πρώτη σχετική δημοσίευση του Ξενοπούλου το 1896 μέχρι τη μεμονωμένη δημοσίευση το 1916. Η αποδελτίωση εκτείνεται, δηλαδή, από τα πρόθυρα του Ελληνοτουρκικού Πολέμου (1897) μέχρι το τέλος του Εθνικού Διχασμού (1915-1917).

5. Αξίζει να παραθέσουμε συνολικά τους τίτλους: «Το ποδήλατο» (1896), «Το φεύμα του Πετράκη» (1896), «Η επίσκεψις της παραμάνας» (1896), «Το φλουρί της πηττας» (1897), «Ο υποβο-

λεύς» (1897), «Η επιστροφή της θείας» (1897), «Ζουρ-Φιξ» (1898), «Τα έξοδα της δίχης» (1899), «Ο ήλιος» (1899), «Η συνειδήσις» (1899), «Η επιστολή του θείου» (1900), «Παππούς και εγγονός» (1900), «Η εκατόμβη» (1900), «Το βουνόν και η θάλασσα» (1900), «Ενώ πίπτουν τα φύλλα...» (1900), «Τα παλιά φεγγάρια» (1900), «Άμα μεγαλώσω» (1900), «Το θαύμα» (1903), «Μια δραματική ιστορία» (1904), «Δεν είμαι φοβιτσιάρα» (1904), «Δεν έχω καλό μνημονικό» (1904), «Είδα όνειρο» (1904), «Τα ελαττώματά μου» (1904), «Το ψαλίδι» (1904), «Ο καλλίτερος υπηρέτης» (1904), «Να τον τρομάξουν» (1904), «Το εύρημα» (1916). Τα έργα συνοδεύονται συνήθως από ειδολογικό χαρακτηρισμό, όπως «φανταστικός μονόλογος», «νηπιακός διάλογος», «μονόλογος διά μικρό κορίτσι» και «μονόλογος διά μικρό αγόρι».

6. Για το παράθεμα βλ. το ανυπόγραφο σημείωμα «Το νεώτατον βιβλίον», *Η Διάπλασις των Παίδων* 21 (1.6.1896), 467. Για το βιβλίο (που εντοπίστηκε κατά την έρευνά μου στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος) βλ. Γρηγόριος Ξενόπουλος, *Παιδικόν θέατρον ήτοι μονόλογοι, διάλογοι και δραματίκια δι' εορτάς σχολείων και οικογενειών*, Ν. Π. Παπαδόπουλου, Εν Αθήναις, [χ.χ.].

7. Για τη συμβολή του Καμπύση και το δραματουργικό πλέγμα της περιόδου βλ. ιδίως το υποκεφάλαιο «Η κριτική πρόσληψη και η επίδραση», στο: Ζαφείρης Νικήτας, *Η συμβολή του Γιάννη Καμπύση στο νεοελληνικό θέατρο*, διδακτ. διατριβή, Θεσσαλονίκη, ΑΠΘ, Σχολή Καλών Τεχνών, Τμήμα Θεάτρου, 2020, σσ. 34-49. Επίσης βλ. Ζαφείρης Νικήτας, *Αναπαριστώντας το έθνος. Η δραματουργία του Γιάννη Καμπύση*, University Studio Press (υπό δημοσίευση)· Ζαφείρης Νικήτας, «Γιάννης Καμπύσης: Ένας Ρωμός στο Μόναχο του Φεν ντε Σιεκλ», *Online-Compendium* (Frei Universität Berlin - CeMoG) (2021) (υπό δημοσίευση).

8. Γρηγόριος Ξενόπουλος, «Το ποδήλατον. Μονόλογος προς απαγγελίαν», *Η Διάπλασις των Παίδων* 1 (6.1.1896) 6-7.

9. Για το ζήτημα της πρόσληψης του σοσιαλισμού στο θέατρο την περίοδο αυτή βλ. Zafiris Nikitas, «Socialisme Grec: Réflexions sur la reception dans le théâtre néohellénique (1901-1922)», στο: Vasiliki Tsaita-Tsilimeni (επιμ.), *La Grèce au défi de la modernité: huit réflexions croisées*, Genève, Éditions Georg, 2021 (υπό δημοσίευση). Ευρύτερα για τον 19ο αιώνα αλλά και το έτος 1894 βλ. Αντώνης Λιάκος, «Οι δυνατότητες πρόσληψης του μαρξισμού στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα», περ. *Ο Πολίτης* 67-68 (1984) 4-9· Παναγιώτης Νούτσος, «Γιορτάζοντας την “εργατική Πρωτομαγιά”», στο: «*Εν έτει...*» 1936, 1894, 1940, Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Σχολή Μωραΐτη, 2009, σσ. 185-201.

10. Γρηγόριος Ξενόπουλος, «Το ψεύμα του Πετράκη. Δραμάτιον μονόπρακτον», περ. *Η Διάπλασις των Παίδων* 4 (27.1.1896), 30-31· Γρηγόριος Ξενόπουλος, «Το ψεύμα του Πετράκη. Δραμάτιον μονόπρακτον», *Η Διάπλασις των Παίδων* 5 (3.2.1896) 39.

11. Διευκρινίζουμε εδώ πως το πρώτο αστικό δράμα της νεοελληνικής δραματουργίας είναι το *Μυστικό του γάμου* (καλοκαίρι 1893). Για τη δραματουργία του Ξενόπουλου την εποχή αυτή βλ. Βάλτερ Πούχγερ, «Τα πρώτα δραματικά έργα του Γρηγόριου Ξενόπουλου ήτοι η (σχεδόν) αποτυχημένη θεατρική σταδιοδρομία του Νέστορα της ελληνικής δραματογραφίας στη στροφή του αιώνα», *Νέα Εστία* 1738 (2001) 446-487. Ευρύτερα βλ. και Γιώργος Π. Πεφάνης (επιμ.), *Nulla dies sine linea. Προσεγγίσεις στο έργο του Γρηγόριου Ξενόπουλου*, Αθήνα, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, 2007.

12. Για το ζήτημα βλ. Κωνσταντίνα Γεωργιάδη, «Διαταξικοί έρωτες στο νεοελληνικό θέατρο: το παράδειγμα του Γρηγόριου Ξενόπουλου», στο: Παναγιώτα Μήνη, Κωνσταντίνα Γεωργιάδη, Ιουλία Πιπινιά, Άννα Σταυρακοπούλου (επιμ.), *Υπηρέτριες και υπηρέτες. Ιστορικά υποκείμενα και καλλιτεχνικές αναπαραστάσεις στον ελληνόφωνο χώρο (19ος-21ος αιώνας)*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2020, σσ. 245-262.

13. Γρηγόριος Ξενόπουλος, «Η επίσκεψις της παραμάνας. Δραμάτιον μονόπρακτον», *Η Διάπλασις των Παίδων* 43 (26.10.1896) 340-41· 44 (2.11.1896) 350· 45 (9.11.1896) 358-59.

14. Για όψεις της στάσης λογοτεχνών του 19ου αιώνα έναντι των πλουσίων βλ. και: Λάμπρος Βαρελάς, «“Κρίμα στ' ωραίο το χαρτί, / στο μαύρο το μελάνι...”: Ο Βίζυηνός και η τάξη των πλουσίων», στο: *Λογοτεχνικές διαδρομές. Ιστορία - Θεωρία - Κριτική. Μνήμη Βαγγέλη Αθανασόπουλου*, (ΕΚΠΑ, Τμήμα Φιλολογίας, Τομέας ΝΕΦ, 17-19.1.2013), Αθήνα, Καστανιώτης, 2016, σσ. 97-104.

15. Για το ζήτημα του ρεαλισμού (ευρωπαϊκού και εγχώριου πρόσληψης) βλ. J. L. Styan, *Modern Drama in Theory and Practice 1, Realism and Naturalism*, Cambridge, Cambridge University Press, 1981, σσ. 1-26· Αντώνης Γλυτζουρής, Κωνσταντίνα Γεωργιάδη, Μαρία Μαυρογένη (επιμ.), *Η πρώτη υποδοχή του ρεαλισμού και του νατουραλισμού στο ελληνικό θέατρο. Πρακτικά ημερίδας*, Ρέθυμνο, Ίδρυμα Τεχνολογίας και Έρευνας, Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών, 2016.

16. Για την παιδαγωγική πτυχή στο θέατρο για παιδιά της εποχής βλ. Ιωάννα Λεκκάκου, *Το ελληνικό θέατρο για παιδιά. Από τα πρώτα βήματα στην καθιέρωση (1896-1972)*, διδακτ. διατριβή, Αθήνα, ΕΚΠΑ, Τμήμα Παιδαγωγικό Δημοτικής Εκπαίδευσης, 2006, σσ. 16-22.

Ζαφείρης Νικήτας

Τα ίχνη μιας ξεχασμένης *Décadence* στην ύστερη αρθρογραφία του Περικλή Γιαννόπουλου

Ο λογοτέχνης, δοκιμογράφος και διάσημος αυτόχειρας Περικλής Γιαννόπουλος (1869-1910), δραστηριοποιήθηκε στην ελληνική γραμματεία το διάστημα 1894-1907. Επηρεασμένος από την τάση της *Décadence* κατά τη διάρκεια διετούς παραμονής του στην Κεντρική Ευρώπη, ξεκίνησε ως μεταφραστής ξένης λογοτεχνίας και συγγραφέας λυρικών ποιημάτων σε πεζό. Στη συνέχεια, και αφού μεσολάβησαν μείζονα εθνικά γεγονότα (Α΄ Ολυμπιακοί Αγώνες, Κρητική Επανάσταση, Ελληνοτουρκικός Πόλεμος και εθνική ήττα το 1897, πτώχευση της χώρας), στράφηκε, το 1899, στην αρθρογραφία και τον δοκιμιακό στρατευμένο λόγο πάνω σε εθνοκεντρικά ζητήματα. Η λογοτεχνία και ο αισθητισμός λανθάνουν πλέον στην ελληνολατρική γραφή του, εκφραζόμενα κυρίως μέσα από διάσπαρτα πεζά ποιήματα. Συγκαλυμμένα ίχνη της ευρωπαϊκής *Παρακμής* εντοπίζονται, όμως, απρόσμενα στην τελευταία φάση της αρθρογραφίας του (1904).

Σε μια σειρά άρθρων για την αναζήτηση της νεοελληνικής θεατρικής ταυτότητας¹ και συγκεκριμένα στην ενότητα για τη *Νέα Σκηνή*,² ο Γιαννόπουλος, θέλοντας να μιλήσει για το απογοητευτικό, τελικά, αποτέλεσμα που είχε το φιλόδοξο θεατρικό εγχείρημα του Κωνσταντίνου Χρηστομάνου, χρησιμοποίησε την παραβολή ενός φανταστικού ονείρου. Πρόκειται για ένα αυτόνομο διήγημα, εγκιβωτισμένο στο τρίτο άρθρο της ενότητας,³ με συγχροτημένη δομή, γρήγορη κι ανατρεπτική δράση, γραμμένο σε ένα ζωντανό, γλαφυρό ιδίωμα μιας αφηγηματικής καθαρεύουσας, που κινείται έως τα όρια της δημοτικής, με αποχρώσεις λεπτής ειρωνείας. Το όνειρο διαδραματίζεται σε ένα θεατρικό περιβάλλον, όπου οι παρευρισκόμενοι περιμένουν κάτι σημαντικό μεν, αλλά ασαφές ακόμα και για τους ίδιους (*Και ούτε εγώ, λέει, ήξευρα, ούτε κανείς άλλος, διατί είμεθα μαζευμένοι εκεί*). Αλλά όλοι *έπεριμέναμεν με μίαν άδημονίαν, σαν να έπρόκειτο να γίνη κανένα μεγάλο πράγμα*), η αναμονή του οποίου τους οδηγεί κάποιες στιγμές σε αλλοπρόσαλλη συμπεριφορά. Στο πολυπληθές κοινό παρευρίσκονται οι αναμενόμενες ευπαρουσίαστες κυρίες, ένας ταγματάρχης, ένας αστυνομικός διευθυντής, ένας αξιωματικός του ναυτικού και πλήθος ιπποτών μιας άλλης εποχής. Το σκηνικό συμπλήρωνε μια βελουδίνη αυλαία που λειτουργούσε αυτόνομα κινούμενη από έναν αόρατο χειριστή, συμβάλλοντας στην εξέλιξη και επιτείνοντας το σασπένς, πίσω από την οποία κρυβόταν ένας παραθαλάσσιος μεσαιωνικός πύργος. Τέλος, στη δράση πρωταγωνιστούσαν δύο προσωποποιημένα, εντυπωσιακά φορέματα, που ίπταντο στην αίθουσα σαν τις ονειρικές φιγούρες του Σαγκάλ, κινούνταν με χορευτικούς ελιγμούς, μάγευαν και ταυτόχρονα προκαλούσαν αισθήματα φόβου στο κοινό:

Περικλής Γιαννόπουλος

Και έπειτα από λίγο ένα άλλο φόρεμα εξεκίνησε, ήλθε μεγαλοπρεπέστατα και ήρchiσε να περνά την ουρά του από κοντά από τους ίππότες, σαν να τους έπροκάλει. Άλλά οι ίππότες φοβισμένοι και φρόνιμοι φαίνεται άνθρωποι, έδιδον τόπον εις την όργην και δέν έδιδον καμμίαν άφορμήν. Μόνον όταν επίανετο πουθενά ή ουρά του ένός ή του άλλου εις κανένα κάθισμα, έπροχώρει λιγυρότατα ένας ώραϊος ίππότης με θαυμάσια ρούχα, εκατέβαζε την κατακόκκινη βελουδένια του κάπα και με ένα ώραϊο μειδιάμα που έφαινοντο και τά τριανταδύο λευκά του δόντια, τó εξεσκάλωνε εύγενέστατα και ήσυχα ήσυχα και έπειτα με βαθυτάτην ύπόκλιση ώπισθοχώρει και άπεμακρύνετο. Και έτσι έμενον πάλιν τά δύο φορέματα και είχον τόπον να γυρίζουν. [...] ήμεις όλοι έπεριμέναμεν με συγκίνησιν, να ίδουμέν πότε θα πιασθούν μεταξύ των τά δύο φορέματα και δέν έπροσέχαμεν διόλου εις αυτούς. Διότι κάποτε έπλησίαζε τόσον πολύ τó ένα τó άλλο, που αί ουραί των εκόντευον να έγγίσουν ή μία την άλλην, ώστε έλέγαμε με συγκίνηση «νά τώρα θα πιασθούν!» αλλά τά δύο φορέματα έκαμνον τόσον θαυμασίους έλιγμούς, με τόσην τέχνην άπέφευγε τó ένα τó άλλο, ώστε ένω έπλησίαζαν κάποτε φοβερά, δέν έπήλθεν ούτε μία φορά σύγκρουσις. Και δι' αυτό δικαίως ένας ίππότης έφώναξε «δέν περιπατεί σού λέω... πλέει». Άλλά εκείνην την

στιγμήν έπέρασαν τόσον κοντά, που ένα ρίγος διέτρεξε όλον τόν κόσμον και έγώ δέν εκρατήθηκα λέει και έφώναξα «πάει έπιάσθηκαν».

Στο ενσωματωμένο αυτό διήγημα συναντάμε στη συνέχεια το τέχνασμα του «ονείρου μέσα στο όνειρο», το «διπλό όνειρο». Πρόκειται για μια βραχεία μεν αλλά ιδιαίτερα σημαντική παρένθεση, στην οποία ανιχνεύουμε δύο στοιχεία από την πρώιμη λογοτεχνία του Γιαννόπουλου, σχετιζόμενα με τον Φελισιέν Ροπς, τον πιο αντιπροσωπευτικό και αιρετικό εικαστικό καλλιτέχνη του κινήματος της Παρακμής, αλλά και τον Ε. Α. Πόε, έναν από τους πρωτεργάτες του διεθνούς αισθητισμού. Καθώς ο ενδοδιηγητικός αφηγητής, ο πρωταγωνιστής του ονείρου, αποκοιμάται μέσα στο θέατρο κατά την αναμονή μιας παράστασης που δεν θα δοθεί ποτέ, βλέπει ένα όνειρο, με το οποίο μεταφερόμαστε σε μια μετααφήγηση:

Και μόλις έκλεια καλά τά μάτια μου έβλεπα, λέει, ένα παράδοξον όνειρον: Ότι ήμουν ένα κάτασπρον γουρουνάκι κοιμώμενον σε δροσερά φύκια ήλιοπλήκτου ακτής και είχα ένα μεγάλο καστανί μουστάκι και εις τó κεφάλι μου βαλμένο λίγο στραβά, διά να μου βαστά τόν ήλιον, ένα θαυμάσιον μαύρο καπέλλο Κυρίας με πολυτιμότατα πτερά. Με έννοχλούσε δέ μόνον ή θαλασσία αύρα που μου κινούσε τó ώραϊον καπέλλο, διότι με ήνάγκαζε να κρατώ τó ένα μου αυτί λίγο όρθό, διά να τó κρατή. Και κάθε φορά που τó καπέλλο μου ένωχλούσε τó μουστάκι, έθύμωνα με την αύρα και έγρύλιζα κοιμισμένα.

Αυτή η - εγκιβωτισμένη με τη σειρά της μέσα στην πρώτη ιστορία - παράδοση σκηνή (παράδοξον όνειρον κατά τον ίδιο τον Γιαννόπουλο), όπου ο ενδοκειμενικός αφηγητής μεταμορφώνεται, σαν άλλος Οδυσσεάς, σε ένα κοιμώμενο στην ακτή γουρουνάκι, περιέχει στοιχεία ρηγματικής αναπαράστασης από το πλέον διάσημο έργο του Φελισιέν Ροπς «Η Πορνοκράτις ή Η Κυρία με το γουρούνι». ⁴ Στον πίνακα του Ροπς πρωταγωνιστεί μια γυμνή αισθησιακή γυναίκα με δεμένα

μάτια, η οποία καθοδηγείται από ένα ανοιχτόχρωμο γουρούνι με ελαφρώς ορθωμένα αυτιά, που το κρατά με λουρί. Τα μόνα ενδύματα της γυναίκας είναι διάφορα αξεσουάρ, κοσμήματα και ένα εντυπωσιακό καπέλο με μαύρα πολυτελή φτερά (όπως το κάτασπρο γουρουνάκι φορά ένα θαυμάσιον μαύρο καπέλλο Κυρίας με πολυτιμότητα πτερά), το οποίο, μαζί με τα ομοιόχρωμα γάντια, έρχονται σε αντίθεση με τη φωτεινή λευκή σάρκα και δυναμιτίζουν τη μορφή της αλλά και τον ίδιο τον πίνακα. Τα ανεμίζοντα γυναικεία εξαρτήματα (κορδέλες, φτερά κ.λπ.) υποδηλώνουν ένα ελαφρύ αεράκι στον πίνακα του Ροπς, όπως η θαλασσία αύρα κινδύνευε να παρασύρει το καπέλο στο γουρουνάκι του ονείρου. Αξίζει να σημειώσουμε ότι το γουρούνι, το σεξουαλικό σύμβολο της Κίρκης, υπάρχει και σε άλλα έργα του Φ. Ροπς, όπως στο «Ο Πειρασμός του αγίου Αντωνίου» («La Tentation de St-Antoine»), το οποίο είχε σταθεί η οπτική αφορμή για το πεζό ποίημα του Γιαννόπουλου «Η όπτασία του αγίου Αντωνίου. Εικών του Ρώπς» (1898).⁵ Σε εκείνο το λογοτέχνημά του ο Γιαννόπουλος είχε αναφερθεί σε όλα τα υπόλοιπα στοιχεία του πίνακα (τον γονυπετή ερημίτη, την εσταυρωμένη γυμνή αισθησιακή γυναικεία μορφή που έχει εκτοπίσει τον Ιησού από τον σταυρό, την προσωποποίηση του διαβόλου, τους ερωτιδείς), αλλά είχε αγνοήσει το γουρούνι που στεκόταν πίσω από τον σταυρό του μαρτυρίου, προκλητικό σύμβολο ενός αισθησιασμού και της δύναμης της φύσης που είχε επιστρέψει, οδηγώντας τον άγιο Αντώνιο σε απόγνωση.⁶ Είναι ενδιαφέρον ότι έξι χρόνια αργότερα (1904), στις τελευταίες δημοσιεύσεις του Γιαννόπουλου στον Τύπο και ενώ είχε στραφεί σχεδόν ολοκληρωτικά στη δοκιμαστική αρθρογραφία, βλέπουμε ότι στο έργο του επανέρχονται, με δυναμικό τρόπο, σύμβολα που έδειχναν δευτερεύοντα ή ξεχασμένα.

Στο παραπάνω «διήγημα», όμως, εύκολα ανιχνεύεται μια ακόμα σύνδεση με την πρώιμη λογοτεχνία του Γιαννόπουλου και συγκεκριμένα η σχέση του με τον Ε. Α. Πόε. Εκτός από την προφανή σύνδεσή του - λόγω τίτλου - με το ποίημα του Πόε «A Dream Within a Dream», διακρίνουμε μια κοινή εικονοπλασία: σε αντιστοιχία με το κοιμισμένο στην ακτή γουρουνάκι που το ενοχλούσε η θαλάσσια αύρα, ο πρωταγωνιστής του ποιήματος του Πόε στέκεται μέσα στο βουητό μιας φουρτουνιασμένης ακτής: «Is but a dream within a dream. / I stand amid the roar / Of a surf-tormented shore».⁷ Το διπλό αυτό όνειρο αποτελεί το ακρότατο όριο στη λογοτεχνική σχέση των Γιαννόπουλου και Πόε, που εγκαινιάστηκε με τη μετάφραση του ποιήματος «Το κοράκι» το 1894. Και, βέβαια, πρόκειται για μια σχέση ενταγμένη στο πλαίσιο της ευρύτερης συνομιλίας που ανέπτυξαν οι εκπρόσωποι του εγχώριου αισθητισμού με το έργο του Πόε στο μεταίχμιο του 20ού αιώνα.

Οι δυνατές εικόνες του Γιαννόπουλου στο διπλό αυτό αφηγηματικό πλαίσιο, τα ισχυρά ερεθίσματα των αισθήσεων από τα στοιχεία της φύσης, η διακαλλιτεχνική προσέγγιση, αλλά κυρίως οι υποδηλούμενες διακειμενικές αναφορές και η σύνδεση με δύο από τους δημιουργούς που τον είχαν απασχολήσει στις απαρχές της πνευματικής του πορείας, φανερώνουν μια εντυπωσιακή λανθάνουσα συνέχιση της νεανικής του σχέσης με την παράδοση του παρακμιακού αισθητισμού. Μια ισχυρή τελικά σχέση, την οποία επιβεβαιώνει και ο στενός του φίλος Κων. Κατσίμπαλης, ο πατέρας του βιβλιογράφου Γ. Κ. Κατσίμπαλη. Το 1910, σε επιστολή του προς τον Π. Ψύχα στο Παρίσι, ο Κατσίμπαλης περι-

γράφει τους τελευταίους μήνες ζωής και την κλιμάκωση του αυτοκτονικού ιδεασμού τού Γιαννόπουλου και αναφέρει ότι ο αυτόχειρας συνέχιζε μέχρι το τέλος να μελετά τον Πόε: «Από της εποχής αυτής άρχισαν φανερώτατα πλέον δείγματα της αποφάσεώς του, μου επέστρεψε κατά δόσεις διάφορα βιβλία μου, τα οποία συνήθιζε χρόνια πλέον να τα έχη διαρκώς μαζί του και ιδιαιτέρως μου έκαμε εντύπωσιν ότι ήύρα μεταξύ αυτών τον Edgar Poe, τον οποίον του είχα χαρίσει και τον οποίον ούτε επί μίαν ημέραν απεχωρίζετο». ⁸ Και όλα αυτά, παρά την εθελούσια στράτευση του Γιαννόπουλου στον εθνοκεντρικό δοκιμακό λόγο και την απόρριψη της δυτικής γραμματείας, την οποία διατυμπάνιζε ήδη από το 1899:

[...] διότι και ήμεις ύπεδύθημεν τούς γέροντας και τούς νεκρούς και είχομεν τούς Baudelaire ως εὐαγγέλια και έθεωρούμεν τήν δημώδη γλώσσαν και έπιστεύομεν όλα τα παράφρονα και φιλοσοφικά και φιλολογικά δόγματα έννοούντες ίσως και μελετώντες αυτά και περισσότερον πολλών. Άλλ' έπειδή άπεβάλλομεν τήν άπάτην και μετ' αὐτῆς τήν νέκρην και άνεστήσαμεν ζωήν και νεότητα και εὐδαιμονίαν διά τοῦτο έκφραζόμεθα μετὰ θάρρους.⁹

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Πρόκειται για είκοσι οκτώ συνολικά άρθρα για το θέατρο, που δημοσιεύτηκαν στην εφ. *Το Άστυ*, 30.7-1.9.1904, ομαδοποιημένα σε έξι επιμέρους ενότητες: «Η παλαιά σκηνή», «Η βασιλική σκηνή», «Η νέα σκηνή», «Η άρχαιολογική σκηνή», «Τό έλληνικόν θέατρον» και «Τό νέον θέατρον».

2. Π. Γιαννόπουλος, «Τό θεατρικόν ζήτημα: Η νέα σκηνή», *Το Άστυ*, 7-13.8.1904 και Π. Γιαννόπουλος, «Τό θεατρικόν ζήτημα: Η νέα... ζωή», *Το Άστυ*, 15.8.1904.

3. Π. Γιαννόπουλος, «Τό θεατρικόν ζήτημα: Η νέα σκηνή», *Το Άστυ*, 9.8.1904.

4. «Η Πορνοκράτις ή Η Κυρία με το γουρούνι» (Pornokratès, La dame au cochon), 1878, 75x48 εκ., γκουάς και ακουαρέλα, Musée Félicien Rops, Ναμύρ, Βέλγιο.

5. Ονούφριος, «Η όπτασία τοῦ άγίου Άντωνίου. Εικών τοῦ Ρώπς», *Εστία*, 20.12.1898.

6. Η Χριστίνα Ντουινιά επισημαίνει ότι η παρουσία του γουρουνιού στον πίνακα του Ροπς, παρά τον ισχυρό συμβολισμό της, δεν είχε καταφέρει να προκαλέσει το ενδιαφέρον του Γιαννόπουλου. Χρ. Ντουινιά, «Λογοτεχνία και ζωγραφική. Η “συνάντηση” του Περικλή Γιαννόπουλου με τον Φελισιέν Ροπς», *Ζητήματα νεοελληνικής φιλολογίας. Μετρικά, υφολογικά, κριτικά, μεταφραστικά. Πρακτικά ΙΔ΄ Διεθνούς Επιστημονικής Συνάντησης. Μνήμη Ξ. Α. Κοκόλη, Θεσσαλονίκη, Α.Π.Θ., 2016, σ. 758.*

7. Παραθέτουμε ένα απόσπασμα από το «Όνειρο μες στ' όνειρο» σε μετάφραση του Γ. Βαρθαλίτη: «Τώρα στέκω στ' ακρογιάλι / κι είναι ο πόντος μανιασμένος, / μα κρατώ μες στην παλάμη / σκόνη καθαρό χρυσάφι [...] Θε μου, δεν μπορώ να σώσω / έναν κόκκο από το κύμα; / Ό,τι βλέπουμε εδώ πέρα / όνειρο μες στ' όνειρο είναι;». Βλ. Ε. Α. Πόε, *Ποιήματα. Τα Ανάλεκτα*, προλεγόμενα - μετάφραση Γιώργος Βαρθαλίτης, επιμ. Δ. Αρμάος, Αθήνα, Gutenberg, 2015, σσ. 97-98.

8. Ι. Μ. Χατζηφώτης, «Ο Πατρινός “ελληνολάτρης”». Γιατί αυτοκτόνησε ο Π. Γιαννόπουλος; (νέα στοιχεία και ανέκδοτα έγγραφα)», *Αχαϊκά Χρονικά 18-19* (Απρ.-Σεπτ. 1978) 25.

9. Νεοέλληνας [= Π. Γιαννόπουλος], «Φιλολογία και Πατριωτισμός», *Εστία*, 16.8.1899.

Ανδρονίκη Π. Χρυσάφη

Ποίος ο μεταφραστής; Δημήτρης Μητρόπουλος και Κ. Π. Καβάφης: μια μεταφραστική σχέση

Ένα πέπλο ανωνυμίας, σιωπής και ίσως μυστηρίου καλύπτει το ποιος άραγε να έκανε τις γαλλικές μεταφράσεις στο έργο *10 Inventions* του Δημήτρη Μητρόπουλου. Αλλά αν δούμε λίγο από την αρχή τους δεσμούς του Κ. Π. Καβάφη με τον διάσημο διευθυντή ορχήστρας, συνθέτη και πιανίστα. Ο Δημήτρης Μητρόπουλος (Αθήνα 1896-Μιλάνο 1960), μετά από σπουδές στην Αθήνα, Βρυξέλλες και Βερολίνο και γύρω στα 1920, σταματάει να συνθέτει τα μουσικά έργα του με το τονικό σύστημα και οι συνθέσεις του γίνονται όλο και περισσότερο ατονικές. Επιστρέφει στην Αθήνα το 1924 και σε αυτή τη δημιουργική περίοδο της ζωής του ανήκουν και οι *10 Inventions* που επενδύουν μουσικά 10 ποιήματα του Καβάφη. Ο Μητρόπουλος δεν ήταν δύσκολο να ανακαλύψει την ποίηση του Καβάφη, λόγω της ομοφυλόφιλης θεματικής των ποιημάτων. Επιπλέον, στην Αθήνα κατοικούσε στο σπίτι του Μιλτιάδη και της Μαρίας Νεγρεπόντη, υποστηρικτών του και χορηγών του, που ήταν οι γονείς της κριτικού Άλκη Θρύλου, γνωστής θαυμαστριας των ποιημάτων του Αλεξανδρινού. Ίσως και αυτό το περιβάλλον να συνέβαλε στην εκτίμηση της καβαφικής ποίησης.

Δημήτρης Μητρόπουλος

Ο ίδιος ο Μητρόπουλος ζητά από τον Καβάφη τα ποιήματά του και παίρνει το 1928, «μέσω Μινωτή», τη Συλλογή 1907-1915 και τη Συλλογή 1916, Γ6 και Γ7, αντίστοιχα, σε αριθμηση Γ. Π. Σαββίδη.¹ Το 1926 έχει ήδη συνθέσει 14 ποιήματα του Καβάφη και αποφασίζει να κυκλοφορήσει μόνο τα 10. Δεν γνωρίζουμε γιατί αποφάσισε να μην κυκλοφορήσει τα ποιήματα «Ηδονή», «Μία νύχτα», «Η αρχή των», «Εν απογνώσει». Γράφει στον Καβάφη στις 15 Ιουλίου 1926 και τον προσφωνεί: «Θαυμαστέ μου Κύριε Καβάφη».² Σε αυτό το γράμμα τού γράφει ότι είχε μελοποιήσει 14 τραγούδια του και ότι θέλει να τα τυπώσει, γι' αυτό ζητά πρώτα την άδειά του. Του ζητά επίσης, αν είναι δυνατόν, να του δώσει γαλλικές ή αγγλικές μεταφράσεις, γιατί θέλει να τυπώσει την παρτιτούρα και να παρουσιάσει το έργο στο Παρίσι. Χρειαζόταν τέτοια μετάφραση, «μόνο και μόνο για να ξέρουν οι ξένοι το περιεχόμενο των ποιημάτων». Του τονίζει επίσης ότι οι μεταφράσεις θα τυπώνονταν εκτός μουσικού κειμένου και ότι κάτω από τις μουσικές μελωδίες θα φαινόταν μόνο η ελληνική μορφή του ποιήματος, με λατινικούς χαρακτήρες. Και ότι δεν υπήρχε πρόβλημα αν τα ποιήματα ήταν μεταφρασμένα σε πεζό ή σε στίχους. Τον ενημερώνει επίσης ότι τα δέκα ποιήματα που σκοπεύει να τυπώσει είναι τα «Μακρυά», «Να μείνη», «Για να 'ρθουν», «Το διπλανό τραπέζι», «Μέρες του 1903», «Γκρίζα», «Εν τη οδώ», «Ο ήλιος του απογεύματος», «Έτσι πολύ ατένισα» και «Επήγα», και τα ομαδοποιεί σε τέσσερα γκρουπ με αντικριστή τη μουσικολογική αναφορά.

Για τη μουσικολογική ανάλυση των συνθέσεων κατατοπιστικό είναι το άρθρο του Απ. Κώστιου.³ Στο ίδιο γράμμα του, ο Μητρόπουλος γράφει επίσης ότι παρουσίασε το έργο σε κύκλο φίλων, ότι είχε πολύ θετική ανταπόκριση, και ότι σε αυτή την πρώτη παρουσίαση παραβρέθηκε και ο Αντώνης Μπενάκης, που scho-

λίασε θετικά το αποτέλεσμα. Συμπληρώνει επίσης ότι «άρεσε στους ηθικόληπτους ανθρώπους· η Μουσική αυτή τη φορά κατόρθωσε να καταπραΰνη τα ηθικόληπτα νεύρα μερικόν», υπονοώντας πιθανόν τους καβαφικούς στίχους «Οι τα φαιά φορούντες, περί ηθικής λαλούντες». Επίσης, προσθέτει ότι αυτά τα 10 τραγούδια τα τιτλοφόρησε ο ίδιος «ως ποιήματα Ηδονιστικά!»,⁴ αλλά ήταν διατεθειμένος να αλλάξει τον τίτλο, εάν τον ενοχλούσε. Για να του δείξει ότι και οι δύο κινούνται στο πλαίσιο του μοντερνισμού, διευκρινίζει: «εστέ βέβαιος ότι η Μουσική μου είναι τόσο σύγχρονη όσο και η ατμόσφαιρα η καινούργια που δίνουν τα τραγούδια σας».

Δυστυχώς η απάντηση του Καβάφη δεν έχει σωθεί ή δεν έχει εντοπιστεί μέχρι σήμερα. Στις 12 και 16.8.1926 ο Μητρόπουλος γράφει ένα δεύτερο γράμμα προς τον Καβάφη και τον ευχαριστεί που του έστειλε τις επτά μεταφράσεις, αλλά παραπονιέται για τον λόγο ότι δεν του έστειλε τις μεταφράσεις και για τα άλλα τρία, τα «Μακρυά», «Το διπλανό τραπέζι» και «Επήγα». Του προτείνει, λοιπόν, να τα μοιράσει σε αλεξανδρινούς φίλους για να τα μεταφράσουν και, αν αυτό δεν γίνεται, θα αναλάβει ο ίδιος να τα μεταφράσει και να του τα στείλει προς έγκριση και διορθώσεις.

Δεν είναι γνωστό το πώς ο Τάκης Παπατσώνης συνδέθηκε με τον Δημήτρη Μητρόπουλο και εντέλει μετέφρασε αυτός στα γαλλικά τα παραπάνω τρία καβαφικά ποιήματα.⁵ Το 1926 ο Παπατσώνης βρισκόταν στη Γενεύη για να συμπληρώσει τις σπουδές του και ταξίδευε στο Παρίσι και εκεί μάλλον θα συνάντησε τον Μητρόπουλο και θα μετέφρασε το «Επήγα» (“Je suis allé”), «Μακρυά» (“Loin”), «Το διπλανό τραπέζι» (“La table voisine”). Ο θαυμασμός του Παπατσώνη για τον Καβάφη είναι γνωστός,⁶ μάλιστα η φιλία τους και η προσωπική γνωριμία τους έκαναν τον Παπατσώνη να συνοδεύσει, μαζί με άλλους πνευματικούς ανθρώπους της Αθήνας, τον ποιητή στο λιμάνι του Πειραιά, στις 28 Οκτωβρίου 1932, για να τον αποχαιρετήσουν καθώς επέστρεφε στην Αλεξάνδρεια.⁷

Ακολουθεί μια σιωπή από τον Μητρόπουλο, αλλά μαθαίνουμε εμμέσως ότι ο Καβάφης πληροφορήθηκε πως ο Παπατσώνης είχε μεταφράσει τα τρία εναπομείναντα ποιήματα. Στις 28 Μαρτίου 1927 γράφει στον Μάριο Βαϊάνο: «Ευχαριστώ τον Παπατσώνη που έκαμε μεταφράσεις ποιημάτων μου στα γαλλικά. Αλλά δεν τις έλαβα από τον Μητρόπουλο. Μετά τον Αύγουστο πέρσι γράμμα του Μητρόπουλου δεν έλαβα».⁸ Δηλαδή ο Μητρόπουλος δεν φαίνεται να επικοινωνήσει με τον Καβάφη ύστερα από τις 16 Αυγούστου 1926.

Η πρώτη δημόσια εκτέλεση των 10 *Inventions* έγινε στις 6 Ιουνίου 1927, αλλά δεν είχε τη θετική ανταπόκριση που είχε η προηγούμενη ιδιωτική ακρόαση. Μετά το 1930 ο Μητρόπουλος σταμάτησε να συνθέτει και ασχολήθηκε αποκλειστικά με τη διεύθυνση ορχήστρας. Τελικά, κυκλοφόρησε την παρτιτούρα των 10 *Inventions* λιθογραφικά στην Αθήνα το 1927 (C.P. Cavafy, 10 *Inventions* D. Mitropoulos. Λιθ. Κ. Π. Καρύδη, χ.χ.ε.), με αφιέρωση στον Άλκη Θρύλο. Στην πρώτη σελίδα της παρτιτούρας υπάρχει η ιδιόχειρη αφιέρωση «Στον κύριο Κ. Π. Καβάφη με θαυμασμό» και ημερομηνία «9.6.1927». Στον ίδιο τόμο, μαζί με την παρτιτούρα δημοσιεύονται στο τέλος ανυπόγραφες οι δέκα γαλλικές μεταφράσεις των ποιημάτων και όπως είχε δηλώσει ο Μητρόπουλος, κάτω από τις νέτες δημοσιεύονται οι στίχοι του Καβάφη και η μεταγραφή τους

σε λατινικό αλφάβητο. Αυτό το αντίτυπο έχει σωθεί στο Αρχείο Καβάφη, αν και δεν γνωρίζουμε πότε ακριβώς έφτασε στην Αλεξάνδρεια. Πάντως ο Καβάφης ήθελε να έχει στην κατοχή του περισσότερα αντίτυπα.

Έχουν σωθεί δύο προσχέδια επιστολών του Καβάφη στον Αλέκο Σεγκόπουλο (18.6.1928) και στη Ρίκα Σεγκοπούλου (8.7.1928), όταν οι δύο τους ήταν στην Αθήνα. Στον Αλέκο γράφει: «Σαν περάσεις από κανένα μαγαζί μουσικής ρώτησε αν έχουν του Μητρόπουλου τις συνθέσεις στα ποιήματά μου και πάρε (σε τα πληρώνω όταν έλθεις) δύο αντίτυπα. Ονομάζεται το έργο “Dix Inventions” είναι αφιερωμένες ‘Στον Άλκη Θρούλο’». ⁹ Πανομοιότυπα γράφει και στη Ρίκα 8.7.1928 και προσθέτει: «Ο Μιμ. Παπ. με ανέφερε ένα κατάστημα στην Στοά Αρσακείου». ¹⁰

Ένα ποίημα δημοσιευμένο από τη μετάφραση των *Inventions* τυπώνεται ξανά στο αφιέρωμα για τον Καβάφη του γαλλόφωνου περιοδικού *La Semaine égyptienne* (25.4.1929), που τυπωνόταν στο Κάιρο με εκδότη τον Σταύρο Σταυρινό. Εκεί, ανάμεσα σε ποιήματα που έχουν μεταφράσει πολλοί, όπως ο Αλ. Κυριακόπουλος, η Ρίκα Σεγκοπούλου, ο Η. Pernot, ο Α. Catraro, ένας υπογράφει μόνο με το αρχικό Μ., ένα ποίημα είναι χωρίς υπογραφή μεταφραστή, ενώ δημοσιεύεται και το ποίημα “Dans la rue” με την ένδειξη «(traduction tirée de la partition “10 inventions” D. Mitropoulos)», χωρίς κάποια άλλη πληροφορία για το ποιός μπορεί να είναι ο μεταφραστής. Είδαμε ότι από την πρώτη επιστολή του Μητρόπουλου στον Καβάφη (15.7.1926) μέχρι τη δεύτερη επιστολή του (12 και 16 Αυγούστου 1926) μεσολάβησε περίπου ένας μήνας, και ο Μητρόπουλος είχε λάβει επτά γαλλικές μεταφράσεις, σε χρόνο ρεκόρ για καβαφικές δημοσιεύσεις, αλλά παραμένει άγνωστο το όνομα του μεταφραστή ή των μεταφραστών. Τις ετοίμασε ο ίδιος ο Καβάφης ή τις έκανε κάποιος άλλος και ο Καβάφης τις διόρθωσε; Τις έκαναν περισσότεροι του ενός; Γνωρίζουμε ότι ο Καβάφης βοήθησε και διόρθωσε αγγλικές μεταφράσεις ποιημάτων του από τον αδελφό του John καθώς και μεταφράσεις του Βαλασόπουλου. Έχουν σωθεί χειρόγραφα, αλλά ποτέ δεν δέχτηκε να εμφανιστεί ως συνεργάτης ή συν-μεταφραστής. Τη μόνη φορά που το όνομα του Καβάφη εμφανίζεται ως συνεργασία για μετάφραση ποιημάτων του είναι στη δημοσίευση από τον Philéas Lebesgue (γνωστό με το ψευδώνυμο D. Astériotis) των γαλλικών μεταφράσεων των ποιημάτων «Ιωνικόν» και «Ιθάκη». Αυτές τις δύο μεταφράσεις αναδημοσίευσε ο Ιβάν Γκολ στην *Παγκόσμια Ανθολογία Σύγχρονης Ποιήσεως* (*Les Cinq Continents. Anthologie Mondiale de Poésie Contemporaine*, Paris 1922). ¹¹

Ο Καβάφης γνώρισε τελικά τον Μητρόπουλο και άκουσε τις *Inventions* σε μια δεξίωση, στις 20 Οκτωβρίου 1932, την οποία οργάνωσε το ζεύγος Άλκη Θρούλου και Κώστα Ουράνη στο σπίτι τους, με τον Μητρόπουλο να παίζει στο πιάνο. Η συγκεκριμένη δεξίωση ενέπνευσε και τον συγγραφέα Μένη Κουμανταρέα να γράψει το διήγημα «Μια μέρα απ’ τη ζωή τους» (στο βιβλίο του *Το show είναι των Ελλήνων*, 2008), άλλη μια αποτυχημένη απόπειρα έλληνα συγγραφέα να αποτυπώσει μυθιστορηματικά τη ζωή του Καβάφη.

Πόσο αυθαίρετο είναι να υποθέσουμε ότι ο ίδιος ο Καβάφης μετέφρασε αυτά τα ποιήματά του και θέλησε να κρατήσει την ανωνυμία του; Ίσως ο ποιητής να ακολούθησε την επιθυμία του Μητρόπουλου, που του έγραψε «γιατί δεν θα ήθελα ποτέ να ανελάμβανε άλλος από σας την μετάφραση». ¹² Ενδεχομένως και

το αλεξανδρινό περιβάλλον, που ίσως κάτι θα ήξερε για την ταυτότητα του μεταφραστή ή μεταφραστών και κράτησε τη σιωπή του σαν μια omertà να καλύπτει καβαφικές δραστηριότητες.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Γ. Π. Σαββίδης, *Οι Καβαφικές εκδόσεις, (1891-1932). Περιγραφή και σχόλιο, βιβλιογραφική μελέτη*, Αθήνα, Ταχυδρόμος, 1966, σσ. 262 και 270.
2. Στεφανία Μεράκου, «Αλληλογραφία Δημήτρη Μητρόπουλου - Κωνσταντίνου Καβάφη» *Μουσικός λόγος*, τ. Α', τχ. 2 (2000) 143-152. Οι επιστολές Μητρόπουλου βρέθηκαν στη Μουσική Βιβλιοθήκη Λίλιαν Βουδούρη (Μέγαρο Μουσικής Αθηνών). Τώρα έχουν ψηφιοποιηθεί από το Αρχείο Καβάφη, Ίδρυμα Ωνάση (Αθήνα).
3. Απ. Κώστιος «Οι 10 inventions του Δημήτρη Μητρόπουλου»: https://www.dimitrimitropoulos.gr/?option=com_content&view=article&id=53&catid=15&Itemid=51 Τελευταία επίσκεψη 28.12.2021.
4. Η υπογράμμιση και τα θαυμαστικά του Μητρόπουλου.
5. Δες επιστολή 12 και 16.8.1926, ό.π. (σημ. 2).
6. Βασίλης Μακροδημάς, «Ο Καβάφης του Τ. Κ. Παπατσώνη» στο: *Τ. Κ. Παπατσώνης, το κριτικό και δοκιμακό έργο του*, επιμ. Σταύρος Ζουμπουλάκης, Αθήνα, ΕΒΕ, 2019, σσ. 35-69.
7. Χάρης Ξανθουδάκης, «Ο Τ. Κ. Παπατσώνης μεταφραστής του Κ. Π. Καβάφη. Συμπεράσματα από το περιθώριο μιας μουσικολογικής έρευνας», *Τριμηνιαίο Δελτίο, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Μουσικών Σπουδών* 4 (Οκτ.-Νοέμβρ.-Δεκ. 2006) 11-15.
8. Κ. Π. Καβάφης, *Επιστολές στον Μάριο Βαϊάνο, Εισαγωγικό δοκίμιο, παρουσίαση, σχόλια και σημειώσεις* Ε. Ν. Μόσχου, Αθήνα, Εστία, 1979, σσ.58 και 176 (επιστολή αρ. 27).
9. Αριθμός ψηφιοποίησης GR-OF CA CA-SFO2-SO1 SSO1-F17-SFOO1-OO72(1559) Αρχείο Καβάφη (Αθήνα).
10. Αριθμός ψηφιοποίησης GR-OF CA SING-SO1-FO2-SFOO1-OO81 (1553), Αρχείο Καβάφη. Ίδρυμα Ωνάση (Αθήνα).
11. Βίκτωρ Καμχής, «Καβαφικής βιβλιογραφίας παραλειπόμενα», *Νέα Εστία* 1773 (Δεκ. 2004) 851-857.
12. Δες επιστολή 15.7.1926, ό.π. (σημ. 2).

Μιχαήλα Καραμπίνη-Ιατρού

Μια μαρτυρία του Α. Π. Λεοντή για τον Καβάφη

Επί τῷ σημερινῷ φιλολογικῷ μνημοσύνῳ
Αἱ τελευταῖες ὥρες τοῦ ποιητοῦ

«Μή, φίλα ψυχά, βίον ἀθάνατον σπεῦδε,
τὰν δ' ἔμπρακτον ἄντλει μαχανάν» (Πίνδαρος)

Όσοι επανήρχοντο, σπεύδοντες κατά τη μία μεταμεσημβρινή ώρα, στις εστίας των, πεζοί ή διασχίζοντες με αυτοκίνητα τη μεγάλη αρτηρία που καταλήγει στον σταθμό του Ραυλίου, έβλεπαν σχεδόν καθημερινώς – χωρίς να τον προσέχουν – έναν άνθρωπον, ελάχιστα απέχοντα του γήρατος, να προχωρή με βήμα κάπως ακανόνιστο και βραδύ, με σκυφτό το κεφάλι και με τη σκέψη μακρυνή και ξένη προς ό,τι απησχόλει όλον αυτόν τον κινούμενον κόσμον. Από τους περαστικούς αυτούς άλλοι επέστρεφαν δυσφορούντες, άλλοι ικανοποιημένοι για τα αποτελέσματα της ημέρας

των, και άλλοι αμέριμνοι, με το αίσθημα κάποιας ανακουφίσεως, μετά την εκτέλεσι μισθοφόρου καθήκοντος. Ο μη σπυδών αυτός διαβάτης δεν κατείχετο μεν από τα συναισθήματα που προκαλούν αι πρακτικές ανάγκες, εσχέπετο όμως επίσης, ανησυχούσε και εβασάνιζε τον εγκέφαλο για το προϊόν της εργατικής του πρωίας. Η διαφορά μεταξύ αυτού και του άλλου σπυδοντος κόσμου συνίστατο στο είδος και στα αποτελέσματα των ασχολιών. Ενώ τους άλλους όλους ετυράνουν τα ζητήματα της υλικής επιτυχίας με τους αμέσους καρπούς της, εκείνος εβασανίζετο πάντα από κάποιο πνευματικό πρόβλημα, του οποίου η λύσις ή το συμπέρασμα θα προσέθετε κάτι στον υπάρχοντα πλούτον της σκέψεως. Οι μεν ειργάζοντο για τον εαυτόν τους και για την άμεσον αύριον, εκείνος ειργάζετο για το σύνολον και για κάτι που θα αντείχε περισσότερον στες προσβολές και τες αλλοιώσεις του χρόνου. Οι περαστικοί που τον έβλεπαν, δίχως να τον προσέχουν, ήσαν όλοι σχεδόν οι κάτοικοι της Αλεξανδρείας, όλος ο βιοπαλαίων, όλος ο χειμαζόμενος, όλος ο διψασμένος από πλούτον, χλιδήν και επίδειξιν κόσμος του μεγάλου τούτου λιμένος της Μεσογείου, αυτός δε ο αργός διαβάτης ήτο ο ποιητής Κωνσταντίνος Καβάφης, ο άνθρωπος που, ύστερα από μια μέτριαν εξασφάλισιν των υλικών μέσων, είχε τάξει για αποκλειστικήν ασχολίαν του βίου την πνευματικήν και για μοναδικόν σκοπόν τον πλουτισμό της λογοτεχνίας μας.

Τον άνθρωπον αυτόν πώς ήτο δυνατόν να τον προσέξη ο πολύς κόσμος των περαστικών, κόσμος που δεν είχε καμμίαν, ούτε πνευματικήν ούτε ψυχικήν συγγένειαν μαζί του; Ο Καβάφης δεν είχε καν τίποτε το εξαιρετικό στην εμφάνισι, που να προκαλή την προσοχή, αφού η πνευματική ατμόσφαιρα μέσα στην οποίαν έζησε συνεχώς του είχε αφαιρέσει κάθε διάθεσιν επιδείξεως, η δε περιβολή του ήτο απλή όσον και η του απλουστέρου θνητού. Αλλά και αν τυχόν θα προεκάλει την προσοχή κανενός, που θα τον ήκουε συνομιλούντα με κάποιον γνωστόν του, ο καθείς αυτός πιθανώτατα, λόγω του τόνου της φωνής ή του χαρακτήρος της συνομιλίας, θα τον εξελάμβανε ως τύπον μη απέχοντα πολύ του ... παραδόξου. Τον επρόσεχαν μόνον εκείνοι που ητυχήσαν να τον γνωρίσουν εκ του σύνεγγυς, να τον ακούσουν αναπτύσσοντα τες ιδέες του και να θαμβωθούν από τες λάμψεις που εσκόρπιζε το γόνιμον πνεύμα του. Για τους άλλους ήταν ο δίχως ενδιαφέρον άνθρωπος, ο ανύπαρκτος, που δεν ήτο κατάλληλος να διευκολύνη και στο ελάχιστον ούτε αμέσως ούτε εμμέσως τον αγώνα των για την επιτυχία.

Εν τούτοις – και τούτο είναι το ανεξήγητον – ο ποιητής Καβάφης απέθανε, και με τον θάνατόν του σημειούται ένα κενόν στην Αλεξάνδρεια, που δεν είναι αισθητόν μονάχα στους θαυμαστάς του. Κάτι έλειψεν από την Αλεξάνδρεια... Τα πεζοδρόμια των μεγάλων αρτηριών της τον αναζητούν κατά τας ώρας που συνήθως τας διέσχίξε, τον αναζητούν τα κέντρα που εσύχναζε, οι πελάται των που είχαν εξοικειωθεί να τον βλέπουν σ' αυτά. Και οι διαβάται ακόμη που έρριπταν αδιάφορο το βλέμμα επάνω του, είμαι βέβαιος ότι σε στιγμές αφαιρέσεως οραματίζονται το βραδύ πέρασμά του... Το πνεύμα του εκλιπόντος ποιητού δεν εγκατέλειψε την αγαπημένη του Αλεξάνδρεια. Κάποια υποβολή του αφυπνίζει τα μνημονικά όργανα, για να επιβάλλει την ανάμνησι του περάσματός του από την πόλι των Πτολεμαίων.

Η αυτή υποβολή θα εξωθούσε ίσως και τον γράφοντα στο πρόχειρο τούτο σημείωμα, αν το φιλολογικό μνημόσυνο που τελείται σήμερον και η προς το έργον του εκτίμησις και φιλία δεν προηγούντο της υποβολής εκ καθήκοντος προς την μνήμη του αποδημήσαντος ποιητού.

Είχα την ευτυχίαν να γνωρίσω και εγώ εκ του σύνεγγυς τον Καβάφην και να περάσω πολλάκις αλησιμόνητες ώρες υπό την γοητείαν της σοφής ομιλίας του, και του

εις υπέρτατον βαθμόν ισορροπημένου ειρμού των επιχειρημάτων και των συμπερασμάτων στα οποία κατέληγε. Δεν γράφω όμως σήμερα με πρόθεσιν να κρίνω ή να εξάρω τον εγκέφαλον του ποιητού και το έργον του. Γι' αυτά ίσως αργότερα διατυπώσω εν συνεχεία άλλων την γνώμην μου, αν ιδίως αι συκοφαντικά διαθέσεις εκείνων που φαντάζονται ότι εξυφούνται επικρίνοντες από τρίποδος ή αρνούμενοι τας αξίας, καταρθώσουν με την σοβαροφάνειάν των να προκαλέσουν κάποιαν αμφιταλάντευσιν. Τότε θα είναι καθήκον κάθε εκτιμητού της εργασίας του Καβάφη να συντελέση στην εξάλειψιν των στιγμάτων ή των εγκυμμάτων που προκαλεί ο άνθρωπος της συκοφαντίας.

Το σημερινόν μου καθήκον περιορίζεται στην αφιέρωσι ολίγων γραμμών για τες τελευταίες ώρες του ανθρώπου Καβάφη, επί τη ευκαιρία του φιλολογικού του μνημοσύνου. Τούτο διότι αι τελευταίες ώρες κάθε ανθρώπου αξίας έχουν σημασίαν, και λαμβάνονται σοβαρώς υπ' όψει από τον ιστορικόν που θα ασχοληθή γι' αυτόν.

Η επαναστατική αντιπάθεια που γεννάται μέσα μου κάθε φορά που αντικρύζω εμφανή την δράσιν του νόμου της φθοράς επί της σκέψεως μου επέβαλε να αποφύγω την θέα της πάλης του ποιητού προς το θάνατο. Είχεν ο ίδιος με τη στάσιν του δημιουργήσει την φήμην ότι συγκατελέγετο με εκείνους που φοβούνται, που τρέμουν τον θάνατο. Η ιδέα αυτή με έκαμε να φαντάζομαι ότι θα τον έβλεπα περιδεή προ του απεσταλμένου της μοίρας, με ταπεινό, νικημένο το θαυμάσιον πνεύμα του, με βλέμμα αγωνιώδες και δίχως καμμίαν ηθικήν δύναμιν, να προσπαθεί να μαντεύσει τες σκέψεις των ιατρών και να προσκολλά την ψυχή του στες μάταιες ελπίδες που παρέχονται κατά τες υπέρτατες αυτές ώρες. Δεν ήθελα να συναποκομίση η μνήμη μου για τελευταίαν εικόνα την εργασία αυτήν του νόμου της φθοράς, και παρ' όλες τες τύψεις που ένοιωθα με την αποφυγή μου, δεν είδα πια τον Καβάφη παρά νεκρό στο παρεκκλήσιο του Ελλ(ηνικού) Νοσοκομείου. Και όμως, πόσον είχα άδικον! Ο φόβος που του αποδίδαμεν όλοι δεν ήταν άλλο παρά μια μεγάλη αγάπη για τη ζωή. Ακολουθούσε απλώς την πινδαρική προτροπή: «Μή, φίλα ψυχά, βίον άθνατον σπεύδε, τάν δ' έμπρακτον άντλει μηχανάν».

Όταν έμαθα τες λεπτομέρειες της τελευταίας ημέρας του, είδα πόσον αστήριχοι ήσαν οι ενδοιασμοί μου, και πόσον το πνεύμα αυτό δεν ηττήθηκε, δεν έχασε την υπερηφάνειαν, αλλά στάθηκε σε ωραίον ύψος κατά το αντίκρουσμα της μεγάλης στιγμής. Το χαμόγελον δεν τον εγκατέλειψε ούτε λεπτόν. Στους επισκέπτας που ήθελαν να τον εμψυχώσουν απαντούσε με χειρονομίαν αποχαριτισμού. Οι γύρω του εσκέπτοντο αν θα έπρεπε να του προτείνουν την ιερά κοινωνία, κανείς όμως δεν τολμούσε. Όλοι εφοβούντο ότι η πρότασις, που θα ισοδυναμούσε με αναγγελίαν οριστικής και αμέσου καταδίκης, θα κατέφερε σκληρότατον τραύμα κατά του ηθικού του. Τέλος ο ιερεύς του Νοσοκομείου απεφάσισε να του υποδείξη δειλά την ανάγκη της μεταλήψεως, ο δε Καβάφης, αφού τον είδε με το διαπεραστικό βλέμμα του επί ολίγα δευτερόλεπτα, ένευσε καταφατικά. Προς αποφυγήν συγκινήσεως ο ιερεύς ηθέλησε να κρύψη το δισκοπότηρον, κατά την στιγμήν της κοινωνίας, ο ετοιμοθάνατος όμως, εξακολουθών να έχη πλήρη διαύγειαν πνεύματος, εξήγησε με εκφραστικήν χειρονομίαν την εμφάνισιν του ιερού σκεύους. Εκοινώνησε με κατάνυξιν, αλλά με απόλυτον ψυχραιμίαν, κατόπιν ύψωσε και τα δύο χέρια και με το βλέμμα προς τα άνω εφάνη ότι προσήυχετο. Έπειτα μεειδίασε προς όλους τούς γύρω και έκλεισε τους οφθαλμούς. Τους ήνοιγε κάθε λίγο και εχαμογέλα στους παρακολουθούντας την επιθάνατον αγωνία, έθετε την παλάμη στην καρδιά για να εξακριβώση τους παλμούς της, το χέρι στο μέτωπο, για να βεβαιωθή για την εγκεφαλική λειτουργία, και διεβεβαίωνε με χειρονομίες και χαμόγελο τους άλλους ότι ακόμα όλα

πηγαίνουν καλά, έως ότου έκλεισε τέλος τα μάτια για να μην τα ανοίξει πια στο φως της ημέρας.

Έτσι απέθανεν ο ποιητής Κωνσταντίνος Καβάφης, του οποίου το φιλολογικό μνημόσυνο τελείται σήμερα τη πρωτοβουλία της εκλεκτής νεολαίας των Αποφοίτων. Το μνημόσυνο θα λάβη διεθνή χαρακτήρα, αφού μεταξύ των εμβριθών ομιλητών συγκαταριθμούνται και μέλη των ξένων παροικιών. Το έργο του μεταστάντος εξήλθε προ πολλού των ελληνικών ορίων, και προσέλαβε γενικωτέραν αξίαν, και αυτή είναι μία μεγάλη τιμή που προσφέρει στο έθνος του ο Καβάφης. Ας συμμεθέξη λοιπόν εν αναλόγω μέτρω η ελληνική παροικία στο μνημόσυνον αυτό, αφού η συμμετοχή της θα είναι η μόνη ανταμοιβή της στην υπηρεσία που προσέφερε στα γράμματα και στην ελληνικήν λογοτεχνίαν ο Κωνσταντίνος Καβάφης.

Α. Π. Λεοντίδης

Σημείωση: Η αξιόλογη αυτή μαρτυρία του Απόστολου Π. Λεοντή διαβάστηκε σε φιλολογικό μνημόσυνο για τον Καβάφη, που έγινε στις 22.6.1933 στην αίθουσα American Mission της Αλεξάνδρειας, και δημοσιεύτηκε την ίδια μέρα στην αλεξανδρινή εφημερίδα *Ταχυδρόμος*.¹ Στην ίδια εκδήλωση, την οποία διοργάνωσε ο Σύλλογος Ελλήνων Αποφοίτων, μίλησαν, εκτός από τον Λεοντή, και οι Χ. Α. Νομικός, Μ. Περίδης, Γ. Α. Παπουτσάκης, Gaston Zanarini και J. S. Blake-Reed.

Η μαρτυρία του Λεοντή δεν είναι άγνωστη, αλλά αναδημοσιεύεται εδώ για την ιδιαίτερη αξία της. Εφτά βδομάδες ύστερα από τον θάνατο του Καβάφη (στο διάστημα αυτό είχε κυκλοφορήσει και η καβαφική μονογραφία του Τ. Μαλάνου), ο Λεοντής έρχεται να καταθέσει τη δική του, σημαντική μαρτυρία για τον άνθρωπο Καβάφη: Με σεβασμό και συγκρατημένη συγκίνηση, αλλά χωρίς ωραιοποιήσεις, επιχειρεί να σκιαγραφήσει τη μορφή του Καβάφη, τοποθετώντας τον στην αγαπημένη του πόλη, σε συνάρτηση με τον αλεξανδρινό περίγυρο. Δεν παραλείπει να εκφράσει την εκτίμησή του για τον άνθρωπο και τον ποιητή, δίνοντας έμμεση απάντηση σε λογής δυσφημιστικά ή επικριτικά δημοσιεύματα. Όμως στέκεται περισσότερο στις τελευταίες στιγμές του εκλιπόντος. Σύμφωνα με τις πληροφορίες που συγγέντησε, ο Καβάφης αντιμετώπισε στωικά και ψύχραιμα τον επερχόμενο θάνατο, ενώ αποχαιρέτησε με χαμόγελο τους φίλους του και πρόσθεσε ότι αυτός έλαβε με καθαρό μυαλό και με κατάνυξη την Θεία Κοινωνία από τον ιερέα του Νοσοκομείου, δίνοντας και μια διαφορετική εκδοχή στο θέμα αυτό.² Κλείνοντας, ο Λεοντής διαπιστώνει ότι η καβαφική ποίηση προσλαμβάνει διεθνή ακτινοβολία και αποτελεί «μεγάλη τιμή» για τον ελληνισμό.

Ποιος είναι, όμως, ο Α. Π. Λεοντίδης; Πολύ λίγα πράγματα γνωρίζουμε γι' αυτόν και το έργο του, όπως και για το λογοτεχνικό έργο των πλείστων Αιγυπτιωτών, με εξαίρεση βέβαια τις περιπτώσεις των Καβάφη και Τσίρκα. Όσες αναφορές βρίσκουμε σε βιβλία αιγυπτιωτών μελετητών (λ.χ. των Μ. Γιαλουράκη, Τ. Μαλάνου, Ι. Μ. Χατζηφώτη)³ για το πρόσωπο ή το λογοτεχνικό έργο του Λεοντή κρίνονται μάλλον μεροληπτικές, αν όχι και άδικες, ίσως και για τον λόγο ότι ο τελευταίος ανήκε στον φιλικό κύκλο του Καβάφη.

Ο Α. Π. Λεοντίδης γεννήθηκε στη Μυτιλήνη το 1876 και πέθανε στην Αλεξάνδρεια το 1949.⁴ Ασχολήθηκε κυρίως με τη δημοσιογραφία αλλά και με τη λογοτεχνία. Διετέλεσε αρχισυντάκτης και διευθυντής της αλεξανδρινής εφ. *Ταχυδρόμος και αρχισυντάκτης του περ. Παναιγύπτια*. Εξέδωσε τρία μυθιστορήματα, όλα στην Αλεξάνδρεια: *Ατσαλένιος κλωστής* («Γράμματα», 1926, σελ. 347), *Ο πύργος του Μπούλκλεϊ*, *Σύγχρονον αλεξανδρινόν μυθιστόρημα* («Ταχυδρόμος», 1931, σελ. 135· αρχικά δημοσιεύτηκε σε συνέχειες

στην εφ. *Ταχυδρόμος*) και *Αννίκα* (έκδοση Σπύρου Ν. Γρίβα, 1937, σελ. 260).⁵ Στα χρόνια 1924-1928 δημοσίευσε σε αλεξανδρινά και καιρίνα έντυπα σειρά διηγημάτων με τον γενικό τίτλο «Φελλάχικες ιστορίες», που αντλούν τα θέματά τους από τη δύσκολη ζωή των φελλάχων.⁶ Επίσης, έγραφε ποιήματα, και κυρίως θεατρικά έργα (λ.χ. *Σαν παραμύθι, Χαμένες δυνάμεις, Δυο γυναίκες, Τα κακόμοιρα, Σκλάβοι στο μίσος*),⁷ που ανεβάστηκαν στην Αλεξάνδρεια ή στην Αθήνα, ενώ μεταγλώττισε τραγωδίες του Αισχύλου και μετέφρασε μεμονωμένα ποιήματα του R. Tagore.⁸

Σύμφωνα με την καβαφική βιβλιογραφία, ο Λεοντής συνέδεσε για πρώτη φορά το όνομά του με τον Καβάφη τον Μάρτιο του 1924, όταν υπέγραψε συλλογική διαμαρτυρία, μαζί με μια πλειάδα αιγυπτιακών λογίων, λογοτεχνών και καλλιτεχνών, για τα αντικαβαφικά δημοσιεύματα του «ιατροφιλόσοφου» Σωκράτη Λαγουδάκη. Από τότε οι Καβάφης και Λεοντής φαίνεται ότι έρχονται πιο κοντά και συνδέονται φιλικά: Στα χρόνια 1924-1929 ο Λεοντής παραλαμβάνει από τον Καβάφη τέσσερις συλλογές του,⁹ ενώ το 1926 του προσφέρει το πρώτο μυθιστόρημά του με την κολακευτική αφιέρωση: «Στο μεγάλο μας ποιητή με / σεβασμό και αγάπη.»¹⁰ Στη βιβλιοθήκη του Καβάφη υπήρχε αξάκριστο και ένα δεύτερο βιβλίο του Λεοντή, χωρίς ιδιόχειρη αφιέρωση, το τρίπρακτο δράμα *Σκλάβοι στο μίσος* (1927), που ανεβάστηκε από τον θίασο Κοτοπούλη τον Μάιο της ίδιας χρονιάς, στη συνέχεια δημοσιεύτηκε σε συνέχειες στην *Αλεξανδρινή Τέχνη* (τχ. 8-11, 1927) και εκδόθηκε αυτοτελώς από το ίδιο περιοδικό, ίσως και με πρωτοβουλία του Καβάφη. Το πιθανότερο είναι ότι ο τελευταίος θα είχε δει την παράσταση ή και θα είχε διαβάσει το θεατρικό έργο του φίλου του κατά την πρώτη δημοσίευσή του· ενδέχεται να είχε και δεύτερο, προσωπικό αντίτυπο, με ιδιόχειρη αφιέρωση, αλλά δεν σώθηκε. Λογικά θα υπήρχε στη βιβλιοθήκη του Καβάφη και το δεύτερο μυθιστόρημα του Λεοντή, αφού εκδόθηκε το 1931, αλλά δεν βρέθηκε ανάμεσα στα βιβλία του.

Ο Καβάφης δεν συνήθιζε να δημοσιεύει τις απόψεις του για το έργο ομοτέχνων του. Θυμίζουμε όμως ότι από νωρίς, το 1893, δημοσίευσε ολόκληρο άρθρο για την ποίηση του Γεωργίου Στρατήγη. Το 1908 επαίνεσε το πεζογραφικό έργο του Παπαδιαμάντη, σε σύντομο σημείωμά του στο αφιερωματικό τεύχος του περ. *Νέα Ζωή*. Την ίδια χρονιά, στο ίδιο περιοδικό, σχολίασε θετικά το *Τραγούδι της τάβλας του Μάρκου Αυγέρη*. Το 1925 εξέφρασε την εκτίμησή του για το θεατρικό και πεζογραφικό έργο του Γρ. Ξενόπουλου, ανταποδίδοντας, ίσως, την οφειλή του για όσα είχε γράψει ο τελευταίος για τον ίδιο στα *Παναθήναια* (1903). Το 1926 σχολίασε θετικά το μυθιστόρημα *Ατσαλένιες κλωστές* του Α. Λεοντή. Το 1928 διατύπωσε την εκτίμησή του για τον αιγύπτιο ποιητή Άχμετ Ράσμι σε αφιέρωμα του περ. *Le Semaine Egyptienne* του Καΐρου, ενώ το 1930 αναφέρθηκε γενικά στη λογοτεχνία του αιγυπτιακού ελληνισμού, χαρακτηρίζοντάς την «πολύ ικανοποιητική», και σύστησε «στενή επαφή» με την Αθήνα αλλά και με τη σύγχρονη αραβόφωνη λογοτεχνία της Αιγύπτου.¹¹

Μεταφέρουμε εδώ το σχόλιό του για το μυθιστόρημα του Λεοντή, στο οποίο επιδοκιμάζει τις αφηγηματικές και συνθετικές δεξιότητες του συγγραφέα και τη διάπλαση ολοκληρωμένων αφηγηματικών χαρακτήρων. Ας σημειωθεί ότι το φιλικό, ίσως συγκαταβατικό σημείωμα του Καβάφη δημοσιεύτηκε στην αλεξανδρινή εφ. *Ταχυδρόμος* (21.4.1926) μαζί με θετικά ή επαινετικά σχόλια άλλων αλεξανδρινών λογίων, των Θ. Γεωργίου, Μ. Κρενδιρόπουλου, Χ. Α. Νομικού, αλλά και του Γ. Μαλάνου, που φαίνεται πιο συγκατατημένος.

Πολύ με άρεσαν η *Ατσαλένιες κλωστές*. Το ενδιαφέρον στο μυθιστόρημα αυτό δεν σταματά ποτέ, και η ανάπτυξίς της υποθέσεως γίνεται αβίαστα. Χώρα απ' τα δύο κύρια πρόσωπα, τον Στέφη και τη Σόνια, τα οποία είναι δημιουργίες λίαν δυνατές, λίαν επιτυχημένες, και τα άλλα – ιδίως η μητέρα – είναι καλά παρουσιασμένα: δεν είναι σκιές, δεν είναι βοηθητικά πρόσωπα χωρίς ζωντάνια· έχουν – μες στον δευτερεύοντα κύκλο των – χαρακτήρα ευκρινώς δοσμένο, κίνησιν ευκρινώς δοσμένη. Περιγράφει ο Λεοντής χωρίς

περιττές μακρολογίες, κάμνοντας γνωστική εκλογή λεπτομερειών. Η περιγραφή της εορτής, την παραμονή της Πρωτοχρονιάς, στο σπίτι του Βίκτωρα, είναι δουλειά καλής τέχνης.

Πάντως, στη συνέχεια, η Ρίκα Σεγκοπούλου σχολίασε με αρκετές επιφυλάξεις και αντιρρήσεις το μυθιστόρημα *Ατσαλένιες κλωστές*. Σε εκτεταμένη κριτική της στο περ. *Αλεξανδρινή Τέχνη*, αν και αναγνώρισε ότι ο Λεοντής έχει αφηγηματικές δεξιότητες, καταλόγισε αρκετές αδυναμίες στο μυθιστόρημά του: προχειρολογία, παράκαιρος ρομαντισμός, απουσία μορφικής επεξεργασίας και ψυχολογικής εμβάθυνσης.¹² Υποθέτουμε ότι η Σεγκοπούλου θα είχε συζητήσει με τον Καβάφη τις απόψεις της, που ενδεχομένως να εξέφραζαν και τον ίδιο, αλλά θα του ήταν δύσκολο να τις εκθέσει με τέτοιο τρόπο. Είναι γνωστό, άλλωστε, ότι ο Καβάφης παρακολουθούσε την ύλη του περιοδικού, ενώ ενδέχεται ορισμένα ανυπόγραφα σημειώματα της Σύνταξης να γράφτηκαν από τον ίδιο ή και με τη δική του συνδρομή.¹³ Στη συνέχεια ο Αθανάσιος Πολίτης έγραφε για το ίδιο μυθιστόρημα: «Το ενδιαφέρον το οποίο παρουσιάζει το έργο του τούτο έγκειται εν τη προσπαθεία ήν κατέβαλεν ο συγγραφεύς όπως εξέλθη εκ της οδοῦ ήν είχαν ακολουθήσει έως τότε οι έλληνες μυθιστοριογράφοι».¹⁴ Ταυριάζει να επικαλεστούμε εδώ και το μεταγενέστερο, ίσως βασίμο σχόλιο του Γ. Α. Παπουτσάκη στην άποψη του Καβάφη:

Οι *Ατσαλένιες κλωστές* του Απόστολου Λεοντή, του λησμονημένου σήμερα αλεξανδρινού συγγραφέα, δεν ήταν σίγουρα από τα έργα που θα μπορούσαν να κινήσουν ιδιαίτερα το ενδιαφέρον του Καβάφη. Οι αρετές του βιβλίου που αναφέρονται δεν ήταν βέβαια ανύπαρκτες, αλλά και οι αδυναμίες του ήταν ακόμα περισσότερες. / Η γνώμη αυτή του Καβάφη για το μυθιστόρημα του Λεοντή θα γράφτηκε, φαντάζομαι, κατά παράκληση του Στεφάνου Πάργα των «Γραμμάτων», που το εξέδωσε (του βιβλιοεκδοτικού οίκου «Γράμματα», γιατί το ομώνυμο περιοδικό είχε πάψει να βγαίνει από πέντε χρόνια πριν). / Ο Λεοντής υπήρξε από τους φίλους του Καβάφη και αρκετές φορές τον υποστήριξε από τις στήλες της εφημερίδας *Ταχυδρόμος*, της οποίας ήταν τότε διευθυντής. Ο ίδιος τον ενεκρολόγησε και στην κηδεία του.¹⁵

Αλλά και ο Μ. Γιαλουράκης, επικροτώντας την παραπάνω τοποθέτηση του Παπουτσάκη, πρόσθεσε ότι ένας από τους λόγους για τους οποίους ο Καβάφης αντιμετώπισε ευνοϊκά το μυθιστόρημα αυτό ήταν το γεγονός ότι «ένας ήρωας απαγγέλλει ποίημα του Καβάφη». Και έκρινε το δεύτερο μυθιστόρημα του Λεοντή «ποιοτικώς κατώτερο από το πρώτο», ενώ για το τρίτο παρατήρησε ότι «δεν πρόσθεσε πολλά στα δύο προηγούμενα».¹⁶ Ο Γλαύκος Αλιθέρσης, αντίθετα, σχολίασε θετικά τα μυθιστορήματα αυτά: «Πείρα ζωής, γενική επισκόπηση, ψυχολογία και πολλή μοιραιότητα. Φυσιολατρεία και γαλήνιο αντίκρυσμα της ζωής. Τα μυθιστορήματά του άρεσαν στο κοινό και διαβάστηκαν πολύ».¹⁷ Αλλά και ο Γρ. Ξενοπούλος έγραψε ότι ο Λεοντής είναι «ένας πρωτότυπος και δυνατός μυθιστορογράφος».¹⁸

Έξι μήνες ύστερα από τα ευνοϊκά σχόλια του Καβάφη, ο Λεοντής δήλωσε, φανερά πια, την εκτίμησή του για την καβαφική ποίηση, ενώ εξέφρασε τη δυσαρέσκειά του για τα όσα φέρεται να είπε ο Παλαμάς για τον Αλεξανδρινό, σε συνέντευξή του στον Λουκά Χριστοφίδη και πρόσθεσε:

Ο Μέγας Ποιητής της *Ασάλευτης Ζωής* και των *Εκατό Φωνών* δεν θα μειωθή καθόλου από την εξύψωσιν του αριστοκράτου ποιητού των «Κεριών», του «Απολείπειν ο θεός Αντώνιον», της «Ιθάκης», του «Ιωνικού» και άλλων αριστουργημάτων, γιατί και οι δυο, αν και δίχως καμιά ψυχική συγγένεια μεταξύ τους, συμπίπτουν σ' ένα σημείο..., στο να πλουτίζουν την φιλολογίαν μας.¹⁹

Στη συνέχεια, ο Λεοντής συμμετείχε με ένα σημείωμα στο καβαφικό αφιέρωμα του γαλλόφωνου καίρινου περιοδικού *Le Semaine Égyptienne* (25.4.1929). Όπως δείχνει η σύγχρονη έρευνα, το κείμενο αυτό δεν είναι άλλο από το περίφημο «Αυτοεγκώμιο» του

Καβάφη· δηλ. ο τελευταίος υπαγόρευσε στον Λεοντή ένα αυτοσχόλιο για την ποίησή του, στο οποίο αυτοχαρακτηρίζεται «ποιητής υπερ-μοντέρνος, ένας ποιητής του μέλλοντος,» προβλέποντας με σιγουριά και αυτοπεποίθηση την επιβίωση και την πλατιά διάδοση της ποίησής του.²⁰ Επίσης, ο Λεοντής δημοσίευσε ένα άρθρο για το ποίημα «Στα 200 π.Χ.» (*Παναγιώπεια*, 12.11.1931), το οποίο σχολιάστηκε ευμενώς στο περ. Αλεξανδρινή Τέχνη (έτος Ε΄, τχ. 11-12, 1931, σ. 349), ίσως από τον ίδιο τον Καβάφη ή με τη δίκη του συνδρομή και έγκριση.

Το Σάββατο 30 Απριλίου 1933 ο Λεοντής αποχαιρέτησε τον ποιητή στο κοιμητήριο του Σιάτμπι, «μιλώντας εκ μέρους των ελλήνων διανοουμένων». Σύμφωνα με ανταπόκριση από την Αλεξάνδρεια, που δημοσιεύτηκε στην εφ. Αλήθεια (Λεμεσού) στις 19.5.1933, «Κατά τον ενταφιασμόν, επιτάφιον λαμπρόν εξεφώνησεν ο εκ των διανοουμένων και δραματικών συγγραφέων κ. Απόστολος Λεοντής, μνησθείς και ωραίων στίχων αυτού του Καβάφη, φιλοτεχήσαντος αυτούς διά τον θάνατόν του, ότε ακμαίος εν τη ζωή μεθ' ημών ευρίσκετο».²¹

Αρκετά χρόνια ύστερα από τον θάνατο του Καβάφη, ο Λεοντής απάντησε κατηγορηματικά σε έρευνα της εφ. Ταχυδρόμος (19.6.1947) με θέμα «Έχει το ηθικόν δικαίωμα ο κ. Σεγκόπουλος να απαγορεύσει τας μεταφράσεις του Καβάφη;»: «Όχι, κύριε Σεγκόπουλε. Δεν έχεις κανένα απολύτως δικαίωμα να εμποδίσεις την μετάφρασι των έργων του κληροδότου σου, από οιονδήποτε, ή την εκτύπωσί των σε οιανδήποτε γλώσσα. Ζήτησε ό,τι νομίζεις δίκαιον. Αυτού και μόνον περιορίζονται τα δικαιώματα της κληρονομίας σου».²²

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Αρχικά αποδελτιώθηκε από τον Γ. Κ. Κατσιμπαλή (*Βιβλιογραφία Κ. Π. Καβάφη*, Αθήνα 1943, αρ. 488) και πιο πρόσφατα από τον Δ. Δασκαλόπουλο (*Βιβλιογραφία Κ. Π. Καβάφη 1886-2000*, Θεσσαλονίκη, ΚΕΓ, 2003, *Δ609· «Βιβλιογραφικά Κ. Π. Καβάφη...», *Κονδυλοφόρος* 11, 2012, Δ4211).

2. Σχετικές μαρτυρίες των Α. Λεοντή, Α. Catraro, Γ. Α. Παπουτσάκη, Ρίκας Σεγκοπούλου και Ι. Α. Σαρεγιάννη περιλαμβάνονται στο βιβλίο των Δ. Δασκαλόπουλου και Μ. Στασινοπούλου, *Ο βίος και το έργο του Κ. Π. Καβάφη*, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2002, 2013, σσ. 167-169.

3. Βλ. ενδεικτικά, Μανώλης Γιαλουράκης, *Ιστορία των ελληνικών γραμμάτων στην Αίγυπτο*, Αλεξάνδρεια 1962, σσ. 50 και 99· του ίδιου, *Η Αίγυπτος των Ελλήνων. Συνοπτική Ιστορία του ελληνισμού της Αιγύπτου*, Αθήνα 1967, σσ. 518 και 676. Τίμος Μαλάνος, *Αναμνήσεις ενός Αλεξανδρινού*, Αθήνα 1971, σ. 155. Ι. Μ. Χατζηφώτης, *Η αλεξανδρινή λογοτεχνία*, Αθήνα 1971, σσ. 61 και 144.

4. Όχι το 1943, όπως αναφέρεται από τους Μ. Γιαλουράκη, *Μεγάλη Εγκυκλοπαίδεια της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας Χάρη Πάτση*, Αθήνα χ.χ.έ., τ. 9, σ. 284, και Κώστα Γ. Μίσσιο, *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784-1974*, επιμ. Λουκία Δρούλια - Γιούλα Κουτσοπανάγου, τ. Γ', Αθήνα, ΕΙΕ, 2008, σσ. 50-51. Για τον θάνατο του Λεοντή γίνεται λόγος σε ανυπόγραφο δημοσίευμα στην εφ. Ταχυδρόμος (12.3.1949), όπου υπάρχει και φωτογραφία του. Στο ίδιο φύλλο περιλαμβάνεται το τελευταίο πολιτικό σχόλιό του, που αφορά την τύχη της Μακεδονίας, ενώ την επόμενη μέρα (13.3.1949) δημοσιεύεται στην ίδια εφημερίδα ανέκδοτο κείμενό του με τίτλο «Η συμβολή του Στέφανου Πάργα στα αλεξανδρινά γράμματα». Άλλα δύο ανυπόγραφα κείμενα, στα οποία εξάίρεται το πρόσωπο και το συγγραφικό έργο του εκλιπόντος, αλλά και σκίτσο του υπάρχουν στο ίδιο φύλλο του Ταχυδρόμου (13.3.1949).

5. Βλ. Ευγένιος Μιχαηλίδης, *Βιβλιογραφία των Ελλήνων Αιγυπτιωτών (1853-1966)*, Αλεξάνδρεια 21965-1966, σσ. 112, 136, 164.

6. Εφτά «Φελλάχικες ιστορίες» αποδελτιώνονται από τον Μανώλη Μαραγκούλη, «Καιρός να συγχρονισθώμεν». *Η Αίγυπτος και η αιγυπτιακή διανόηση (1919-1939)*, Αθήνα, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κύπρου - Gutenberg, 2011, σ. 458, σημ. 43.

7. Βλ. Αλεξανδρινή Τέχνη 7 (Ιούν. 1927) 27-30. Σε σκίτσο του Kem (Κ. Ε. Μαραγκού) στην εφ. Τσις, 7.6.1930, εμφανίζεται και ο Α. Λεοντής, μαζί με άλλους αλεξανδρινούς συγγραφείς, να υποβάλλει τα θεατρικά έργα του στην Κυβέλη.

8. Δύο ποιήματα του R. Tagore («Προσευχή αρ. 35» και «Το τραγούδι του φωτός» από την *Gin-jali*) σε μετάφραση του Λεοντή δημοσιεύτηκαν στο περ. *Κυπριακά Γράμματα* 9 (1944) 11 και 154.

Ο Μαλάνος (ό.π., σημ. 3) αναφέρεται χλευαστικά στη συνάντηση του Λεοντή με τον Ταγορε στην Αλεξάνδρεια και σχολιάζει πικρόχολα ότι ο πρώτος ήταν «γραφομανής» και «αερόλιθος».

9. Βλ. Γ. Π. Σαββίδης, *Οι καθαφικές εκδόσεις (1891-1932). Περιγραφή και σχόλιο*, Αθήνα, Ίκαρος, 1991 (1966), σσ. 246, 254, 264 και 271.

10. Βλ. Μιχαήλα Καραμπίνη-Ιατρού (επιμ.), *Η βιβλιοθήκη Κ. Π. Καβάφη*, Αθήνα, Ερμής, 2003, σ. 30.

11. Για τα δημοσιεύματα αυτά, βλ. Δ. Δασκαλόπουλος, *Βιβλιογραφία Κ. Π. Καβάφη*, ό.π. (σημ. 1), *passim*. Περιλήφθηκαν στις συγκεντρωτικές εκδόσεις Γ. Α. Παπουτσάκης (επιμ.), *Καβάφη, Πεζά*, Αθήνα 1963, και Μ. Πιερής (επιμ.), Κ. Π. Καβάφη, *Τα πεζά (1882;-1931)*, Αθήνα, Ίκαρος, 2003.

12. *Αλεξανδρινή Τέχνη* 2 (Ιαν. 1927) 16-20. Βλ. και Ηλίας Χατζηλιάς, *Αργώ* 3.3 (Σεπτ. 1926) 121-123. Δεν έχουμε εντοπίσει άλλες βιβλιοκριτικές για μυθιστορήματα του Λεοντή, αν και ενδέχεται να λανθάνουν, ιδίως σε αγγυπτιώτικα έντυπα.

13. Για τα θέματα αυτά, βλ. και Δημήτρης Δασκαλόπουλος, «Λογοτεχνικά περιοδικά της Αλεξάνδρειας», *Συμπαθητική μελάνη*, Αθήνα, Ερμής, 1999, σσ. 129-130 και 138, σημ. 22. Έφη Πέτκου, «Το περιοδικό *Αλεξανδρινή Τέχνη* (1926-1929) και ο Κ. Π. Καβάφης», *Κ* 20 (Ιούν. 2010) 86-106· Μιχαήλα Καραμπίνη-Ιατρού, «Καβαφικά ίχνη σε σημειώματα του περιοδικού *Αλεξανδρινή Τέχνη*», *Μικροφιλολογικά* 37 (2015) 28-31.

14. Αθανάσιος Γ. Πολίτης, *Ο ελληνισμός και η νεωτέρα Αίγυπτος*, τ. 2, Αλεξάνδρεια, Γράμματα, 1930, σ. 464.

15. Βλ. Γ. Α. Παπουτσάκης (επιμ.), *Καβάφη, Πεζά*, ό.π. (σημ. 11), σ. 149. Ανάλογες αντιρρήσεις επαναλαμβάνονται στη συνέχεια και από τον Ι. Μ. Χατζηφώτη (ό.π., σημ. 3).

16. Μ. Γιαλουράκης, «Λεοντής, Απόστολος», ό.π. (σημ. 4), σ. 284.

17. Γλαύκος Αλιθέρσης, *Ιστορία της νέας ελληνικής λογοτεχνίας*, Αλεξάνδρεια 1938, σ. 261. Στον τόμο περιλαμβάνεται και η φωτογραφία του Λεοντή που αναπαράγεται εδώ.

18. Γρηγ. Ξενοπούλος, Πρόλογος στο αφιέρωμα Μ. Βαϊάνος (επιμ.), *Αλεξανδρινή Λογοτεχνία*, Αθήνα 1943, σ. 2.

19. Α. Λεοντής, «Δύο συνεντεύξεις», *Ταχυδρόμος*, 19.10.1926.

20. Περισσότερα βλ. Μιχαήλα Καραμπίνη-Ιατρού, «Για το “Αυτοεγκώμιο” του Καβάφη», *Μικροφιλολογικά* 48 (2020) 45-48. Ο αλεξανδρινός ανταποκριτής θα μπορούσε να υπονοεί ποιήματα όπως τα «Επιτάφιο», «Κεριά», «Τα άλογα του Αχιλλέως», «Οι ψυχές των γερόντων», «Στρατηγού θάνατος» κτλ., κυρίως όσα από αυτά συγκεντρώθηκαν σε καθαφικές συλλογές και ήταν πιο προσιτά.

21. Βλ. Α. Παπαλεοντίου, *Προσθήκες στη Βιβλιογραφία Κ. Π. Καβάφη (1907-2000)*, Λευκωσία, Μικροφιλολογικά Τετράδια 22, 2016, σ. 53, λ. 242.

22. Ευχαριστώ τους συναδέλφους Λάμπρο Βαρελά και Μιχαήλα Καραμπίνη-Ιατρού για τη συνδρομή τους.

Λευτέρης Παπαλεοντίου

Για την υποδοχή των Κυπριακών διηγημάτων του Δ. Θ. Σταυρινίδη

Με αφορμή πρόσφατο δημοσίευμα του Αλ. Ζήρα σχετικά με την υποδοχή της μοναδικής συλλογής διηγημάτων του Δ. Θ. Σταυρινίδη (1878-1957) στην Ελλάδα,¹ καταθέτουμε εδώ μερικά συμπληρωματικά ή και διευκρινιστικά στοιχεία. Καταρχάς, ως αναφερθεί ότι στον τόμο Δημοσθένης Θ. Σταυρινίδης, *Κυπριακά διηγήματα και άλλα αφηγήματα* (επιμ. Χρίστος Χατζηαθανασίου, Λευκωσία, Χρ. Ανδρέου, 2010) περιλαμβάνονται, ύστερα από τα προλογικά σημειώματα και την Εισαγωγή, τα δέκα διηγήματα της συλλογής του Σταυρινίδη,

άλλα επτά νεανικά διηγήματα-αφηγήματα, ένα εκτενές ταξιδιωτικό αφήγημα με αυξημένο ενδιαφέρον, το διήγημά του «Η εξομολόγησις του μοναχού» (για το οποίο βλ. παρακάτω), τέσσερα διηγήματα μεταφρασμένα από τα γαλλικά, ένα δημοσίευμα για την κυπριακή ποίηση, αριθμός φωτογραφιών του, Γλωσσάριο και Χρονολόγιο. Περιλαμβάνονται, επίσης, κριτικά σημειώματα-σχόλια για τη συλλογή του, που είχαν δημοσιευτεί σε κυπριακά και ελλαδικά έντυπα της εποχής, καθώς και μεταγενέστερες αναφορές κυπρίων μελετητών.

Ανάμεσα στα πρώιμα σημειώματα που αφορούν τα Κυπριακά διηγήματα, βρίσκονται και τρία σχόλια που δημοσιεύτηκαν στις αθηναϊκές εφ. *Εστία*, *Σκριπ* και *Εσπερινή Ακρόπολις* και αναδημοσιεύτηκαν τότε στην εφ. *Φωνή της Κύπρου* (28.11.1898), ίσως με μεσολάβηση του ίδιου του Δ. Θ. Σταυρινίδη, που σπούδαζε τότε νομικά στην Αθήνα. Στα τρία αυτά σημειώματα, όπως αναδημοσιεύτηκαν στην κυπριακή εφημερίδα, δεν δηλώνεται ημερομηνία δημοσίευσης. Ήδη ο Αλ. Ζήρας εντόπισε το δημοσίευμα στην εφ. *Σκριπ* (3.10.1898) και έτσι κατέθεσε ένα νέο στοιχείο. Σε πρόσφατη έρευνά μου στη συλλογή ψηφιακών εφημερίδων που ανήκουν στη Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων εντόπισα και το δημοσίευμα στην εφ. *Εστία* (26.9.1898), όχι όμως στην *Εσπερινή Ακρόπολις*, επειδή δεν σώζονται φύλλα της περιόδου.

Ξανακοιτάζοντας τα τρία σημειώματα στις αθηναϊκές εφημερίδες, διαπιστώνουμε ότι αυτό στην εφ. *Σκριπ* είναι το πιο σύντομο σε έκταση και το μόνο που δεν αναφέρεται καθόλου στον Πρόλογο της συλλογής του Σταυρινίδη. Ο σχολιογράφος του *Σκριπ*, αν και συγκρατημένος, επισημαίνει βάσιμα ότι τα διηγήματα είναι «γραμμένα με αρκετήν χάριν και αφέλειαν, αλλά με την ευσυνειδησίαν λογίου νέου θέλοντος να εργασθή και να προκόψη μόνον με τα εφόδια της απερίττου ιδιοφυίας του, τα οποία τον βεβαιούμεν ότι κέχτηται εις άφθονον δόσιν». Στο σημείωμα αυτό υπάρχει κάποια ανακρίβεια, αφού γίνεται λόγος για «είκοσι» διηγήματα, και όχι για δέκα, που είναι ο πραγματικός αριθμός τους, κάτι που διορθώνεται κατά την αναδημοσίευση στη *Φωνή της Κύπρου*.

Το σημείωμα στην εφ. *Εσπερινή Ακρόπολις*, αν και φαίνεται να είναι εκτενέστερο, αυτό διογκώνεται καθώς αναδημοσιεύεται αυτοόσιος ο Πρόλογος του συγγραφέα, τον οποίο χαρακτηρίζει «μετριόφρονα και μεμετρημένον». Όμως ο σχολιογράφος δεν παραλείπει να αξιολογήσει θετικά τα διηγήματα του Σταυρινίδη, υποστηρίζοντας ότι ο συγγραφέας «με το έργον του προσθέτει εις την ελληνικήν φιλολογίαν περισσότερα από πολλούς άλλους οι οποίοι παρουσιάζονται με μεγάλας αξιώσεις», ένα τιμητικό σχόλιο για τον μόλις εικοσάχρονο κύριο συγγραφέα.

Ο σχολιογράφος της *Εστίας*, μάλλον κάποιος από τους κυπριακής καταγωγής εκδότες της εφημερίδας, τους αδελφούς Κύρου, εμφανίζεται ακόμη πιο θετικός. Αρχικά αναφέρεται στην εκδοτική επιμέλεια του βιβλίου («πολύ κομψόν τομίδιον... με καλλιτεχνικόν εξώφυλλον δεικνύον πρόσοψιν τινά του εν Πάφω αρχαίου ναού της Κύπριδος») και στη συνέχεια προσθέτει:

Όπως μετριόφρονως λέει ο νεαρός συγγραφέας εν τω προλόγω του, το βιβλίον του σκοπεί απλούστατα την εξεικόνισιν του χαρακτήρος και της ζωής των κατοίκων της ελληνικωτάτης Κύπρου. / Καίτοι το έργον δεν είναι καθόλου εύκολον οφείλομεν να ομολογήσωμεν ότι σκηναί τινες ενέχουν πολύν τοπικόν χαρακτήρα και χρωματισμόν. / Πλην τούτου η γλώσσα είναι πολύ καλή, τόσον καλή ώστε θα ενόμιζέ τις ότι

τα διηγηματάκια αυτά δεν είναι τα πρωτόλεια του νεαρού συγγραφέως. / Και το όλον δε αρμονικώτατον προδίδον δόσιν καλαισθησίας όχι μικράν. / Εν γένει θα ηδύνατο τις να διΐδη διά των γραμμών ότι το μέλλον προσμειδιά ευρύ εις τον νεαρώτατον άλλως τε συγγραφέα.

Ας προστεθούν εδώ και μερικές άλλες πληροφορίες, οι οποίες, αν και δεν είναι άγνωστες, σχετίζονται με την κριτική υποδοχή των Κυπριακών διηγημάτων στον ευρύτερο χώρο του ελληνισμού. Πρώτα η πληροφορία ότι τα διηγήματα αυτά, «υποβληθέντα εις την ανεγνωρισμένην κρίσιν του μοναδικού όσον και αυστηρού κριτικού της συγχρόνου ελληνικής φιλολογίας κ. Εμμανουήλ Ροΐδου, έτυχον της πλήρους αυτού επιδοκίμασίας» (Φωνή της Κύπρου, 27.9.1898). Μια πρώτη σχετική πληροφορία για το θέμα αυτό δίνεται και πριν από την έκδοση της συλλογής (Φωνή της Κύπρου, 10.5.1898), ενώ αργότερα επανέρχεται και στην εφ. Ένωσις (1.10.1898). Επίσης, στο πλαίσιο της Κυπριακής Έκθεσης στην Αθήνα (1901), τα διηγήματα του Δ. Θ. Σταυρινίδη τιμήθηκαν με έπαινο από ειδική κριτική επιτροπή την οποία αποτελούσαν οι Γ. Χατζιδάκις, Σ. Λάμπρος, Ν. Γ. Πολίτης, Α. Μηλιαράκης και Α. Κουρτίδης.² Δύο χρόνια αργότερα, το τελευταίο γνωστό μέχρι σήμερα διήγημά του με τίτλο «Η εξομολόγησις του μοναχού» διακρίθηκε με έπαινο σε διαγωνισμό διηγήματος του «Πανιωνίου Συλλόγου» (την κριτική επιτροπή την αποτελούσαν οι Ν. Γ. Πολίτης, Γ. Δροσίνης και Κ. Παλαμάς). Το ίδιο διήγημα δημοσιεύτηκε στο Εθνικόν Ημερολόγιον του 1905 του Κ. Φ. Σκόκου (σ. 257-264),³ μαζί με φωτογραφία του νεαρού διηγηματογράφου και ένα σύντομο σημείωμα, όπου αναφέρεται ότι «ο εν Λευκωσία της Κύπρου κ. Δημοσθένης Θ. Σταυρινίδης είναι εκ των επαξίως εκπροσωπούντων την νεοελληνικήν λογοτεχνίαν εν τη έξω Ελλάδι».

Στην Κύπρο, παρόλο που η λογοτεχνική κριτική βρισκόταν σε ένα προκαταρκτικό στάδιο, αν και δεν έλειψαν ορισμένα σύντομα, περιγραφικά ή και ενθαρρυντικά σημειώματα σε τρεις εφημερίδες, δημοσιεύτηκε μια πιο ουσιαστική, ανυπόγραφη βιβλιοκρισία στην εφ. Σάλπιγξ της Λεμεσού (22.9.1898), που ανήκει ίσως στον συντάκτη και εκδότη της εφημερίδας, τον Στυλιανό Χουρμούζιο, παππού του Αμ. Χουρμούζιου. Η κριτική αυτή έχει ήδη σχολιαστεί,⁴ αλλά αξίζει τον κόπο να επισημάνουμε και εδώ ότι ο σχολιογράφος εκφράζει αντιρρήσεις για τα διηγήματα αυτά, σημειώνοντας ότι «αμυδρότατα και ατελώς λίαν περιγράφουσι» τη ζωή στην Κύπρο. Και εξηγεί την αντίρρησή του, αφού δηλώσει την προτίμησή του για δύο από αυτά, τα διηγήματα «Δύο φίλοι» και «Η κατάρρα»:

απληγήσαμεν γραμμάς τινάς ξενιζούσας πως τον Κύπριον αγρότην τε και πολίτην και τύπους αγνώστους τω Κοινώ των Κυπρίων, τους οποίους εισάγων ο συγγραφέυς χρήται μάλλον τη γραφίδι της ιδίας εαυτού αναπτύξεως, και ουχί τη του εθνικού ηθογράφου. Και δικαιολογείται μεν η τοιαύτη ακουσία και αθώα, υπό ηθικήν έποψιν, τάσις του διηγηματογράφου διά της ευγενούς και αξιοπαίνου προθυμίας ήν έχει όπως φανή παντοιοτρόπως ωφέλιμος παντί εντυγχάνοντι τω βιβλίω αυτού, εν τούτοις όμως

Δημοσθένης Θ. Σταυρινίδης

μειζων προσοχή και του θέματος ακριβέστερα μελέτη θα εξαλείψη και την καλλιτεχνικήν τοιαύτην ασχημίαν.

Ο κριτικός ήθελε, λοιπόν, τον διηγηματογράφο «εθνικό ηθογράφο», δηλ. να απεικονίζει πιο «αντικειμενικά» τη ζωή, τα ήθη και το περιβάλλον των Κυπρίων, χωρίς να παρεμβάλλει υποκειμενικές αντιλήψεις. Δεν υπάρχει περιθώριο να δούμε εδώ ανάλογες αντιλήψεις περί «αντικειμενικής» και «υποκειμενικής» λογοτεχνίας, όπως συζητιούνται στον ευρύτερο χώρο του ελληνισμού από γνωστούς κριτικούς και λογοτέχνες προς το τέλος του 19ου αιώνα. Περιοριζόμαστε να σημειώσουμε μόνο και μια δεύτερη βασική αντίρρηση του σχολιογράφου της Σάλπιγγος, που σχετίζεται με την αδιαμόρφωτη γλώσσα του διηγηματογράφου, αν και δεν παραβλέπει το γενικότερο πρόβλημα του γλωσσικού ζητήματος. Όπως επισημαίνει,

αυτό τούτο της γλώσσης το ζήτημα είναι τόσω περίπλοκον, και τηλικαύται αι εκ της πραγματικής ημών αγγλωσσίας δυσχέρειαι, προς άς έχει να παλαίση ο φιλολογικώς εργαζόμενος σήμερον Έλλην, ώστε συγγνωστέα τα εν τω ζητήματι τούτω παραπτώματα· αλλ' η εν ελαχίστω σχετικώς χρόνου διαστήματι επιτελεσθείσα εν τη διηγηματογραφία (κατ' εξαίρεσιν προς πάντας τους άλλους εν τη φιλολογία κλάδους) έκτακτος πρόοδος εν τη ελευθέρα Πατρίδι, και η εν εξελίξει μορφωθείσα, τη συμβολή επιφανών λογογράφων της εποχής μας, ως του εξόχου ποιητή Δροσίνη και λοιπών, λαμπρά γλώσσα του διηγήματος, δέον να εφελκώσωσι την προσοχήν και μελέτην του ευέλπιδος συγγραφέως των «Κυπριακών Διηγημάτων», όστις φαίνεται κεκτημένος το κάλλιστον προσόν του ωραίου και ανθηρού ύφους, και πρωτοτυπίας δε τινός αντιλήψεως δεν αμοιρεί.

Έξι περίπου δεκαετίες αργότερα, ο διηγηματογράφος Δ. Θ. Σταυρινίδης απασχολεί νεότερους μελετητές, που κρίνουν θετικά το διηγηματογραφικό του έργο, κατατάσσοντάς τον στους πρωτεργάτες του είδους στην Κύπρο, με βάση πάντα τα δεδομένα της εποχής του.⁵ Με βάση τα παραπάνω στοιχεία, προκύπτει εύλογα το συμπέρασμα ότι τα διηγήματα του Δ. Θ. Σταυρινίδη δεν πέρασαν απαρατήρητα στον ευρύτερο χώρο του ελληνισμού ή στην Κύπρο. Μπορεί μάλιστα να ειπωθεί ότι έτυχαν αρκετά ευνοϊκής υποδοχής από λογοτέχνες και λογίους, που ενθάρρυναν τον συγγραφέα τους να συνεχίσει την ενασχόλησή του με το διήγημα. Όμως, σύμφωνα με τα στοιχεία που διαθέτουμε, ο νεαρός συγγραφέας διέψευσε τις προσδοκίες της κριτικής, αφού δεν δημοσίευσε άλλο διήγημά του ύστερα από το 1905 (εκτός και αν λανθάνει κάτι τέτοιο σε έντυπα του ευρύτερου ελληνισμού και της Διασποράς).

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. Αλέξανδρος Σ. Ζήρας «Μερικά επιπρόσθετα για την υποδοχή των διηγημάτων του Δημοσθένη Θ. Σταυρινίδη», *Μικροφιλολογικά* 50 (Φθινόπωρο 2021) 47-50.

2. Βλ. Γ. Σ. Φραγκούδης, *Η Κυπριακή Έκθεσις εν Αθήναις*, Αθήνα 1901, σ. 81.

3. Το διήγημα δημοσιεύτηκε αρχικά στην εφ. *Αρμονία της Σμύρνης*, από όπου αναδημοσιεύτηκε στη *Φωνή της Κύπρου* (8.8.1903). Δεν μπόρεσα να εξακριβώσω τη δημοσίευσή του στην *Αρμονία*, αν και ανέτρεξα στις ψηφιακές εφημερίδες της Βιβλιοθήκης της Βουλής των Ελλήνων, γιατί δεν σώζονται φύλλα του 1903.

4. Βλ. Α. Παπαλεοντίου, *Τα πρώτα βήματα της κυπριακής λογοτεχνικής κριτικής*, Λευκωσία 1997, σ. 232.

5. Από τα μεταγενέστερα δημοσιεύματα για τον διηγηματογράφο Σταυρινίδη, σημειώνουμε τα παρακάτω: Άντης Περνάρης, «Δημοσθένης Θ. Σταυρινίδης, ο πρώτος κύπριος διηγηματογράφος»,

Φιλολογική Κύπρος, Λευκωσία 1961, σσ. 174-176· Κ. Γ. Γιαγκουλλής, «Δημοσθένης Σταυρινίδης», Κυπριακή λογοτεχνία, Λευκωσία 1986, σσ. 45-48· Κώστας Νικολαΐδης, «Η παρουσία του Ροΐδη στα Κυπριακά διηγήματα του Δημοσθένη Σταυρινίδη», Ακτὴ 1 (Χειμῶνας 1989) 49-64· Χρ. Χατζηαθανασίου, «Στις πηγές της κυπριακής πεζογραφίας. Δημοσθένης Θ. Σταυρινίδης. Νέα στοιχεία και εκτιμήσεις για το έργο του», Νέα Εποχή 203 (Ιούλ.- Αύγ. 1990) 17-23· Γ. Κεχαγιόγλου - Λ. Παπαλεοντίου, Ιστορία της νεότερης κυπριακής λογοτεχνίας, Λευκωσία, ΚΕΕ, 2010, σσ. 263-267.

Χρῖστος Χατζηαθανασίου

Η (προσωρινή) κατοχική σύμπραξη του Αιμίλιου Χουρμούζιου με το ΕΑΜ

Με την κυμαινόμενη και διά βίου διαταραγμένη σχέση του Αιμ. Χουρμούζιου με την αριστερά (κομματική και κινηματική) της περιόδου 1925-1945 έχω ασχοληθεί και άλλες φορές: κυρίως στην ιστοριογραφική μελέτη «Ο Αιμίλιος Χουρμούζιος και η προβληματική σχέση του με την ελλαδική αριστερά» (περ. Κ, τχ. 12, Νοέμβρ. 2006, σσ. 30-35), αλλά και αρκετά εκτεταμένα σ' ένα από τα πρώτα μου σχόλια στα Μικροφιλολογικά, τις «Μεταπολεμικές επιβιώσεις του Αντρέα Ζεβγά στο έργο του Αιμίλιου Χουρμούζιου» (τχ. 12, Φθινόπωρο 2006, σσ. 21-24). Από τα όσα είναι βεβαιωμένα για τις πολιτικές επιλογές και δράσεις του κατά τη διάρκεια της Κατοχής, από τη στιγμή που, ακολουθώντας τον Γεώργιο Βλάχο, έπαψε να έχει οποιαδήποτε σχέση με την Καθημερινή, λόγω του ότι η εφημερίδα είχε περάσει ολοκληρωτικά κάτω από τον έλεγχο των Γερμανών, με την τοποθέτηση (1942-1945) στη διεύθυνση του εντύπου του δημοσιογράφου Σπυρίδωνος Κ. Τραυλού, ως το τέλος της, ο Χουρμούζιος συντάχθηκε με την πλειοψηφία των ελλήνων δημοσιογράφων. Το 1942, με ομόφωνη απόφαση του αντίστοιχου τομέα του ΕΑΜ, ανέλαβε επικεφαλής της Επιτροπής Αντιστασιακού Τύπου,¹ και επανήλθε στην Καθημερινή το 1945, όταν ο Βλάχος τον επέλεξε ξανά ως διευθυντή σύνταξής της. Οι σχετικές αναφορές είναι πολλές· χαρακτηριστική είναι η σχετική μαρτυρία του Γιώργου Βαλέτα, δημοσιευμένη πολύ αργότερα, όπου υπάρχει η πληροφορία ότι μεσούσης της Κατοχής (1942) ο Χουρμούζιος ανέλαβε τη

μεταφραστική εκλαΐκευση της μαρξιστικής σκέψης στην Ελλάδα, με τις ομιλίες που έκανε για διάφορα ιστορικολογοτεχνικά θέματα στις ομάδες των λογοτεχνών του ΕΑΜ που είχαν προσχωρήσει στις γραμμές της Εθνικής Αντίστασης.²

Σ' αυτήν, ως προστεθεί και ένα απόσπασμα από το γραμμένο κατά τη διάρκεια της δικτατορίας των συνταγματαρχών πολύ γνωστό αυτοβιογραφικό χρονικό του Ασημάκη Πανσέληνου Τότε που ζούσαμε, με την επισήμειωση ότι ο Πανσέληνος, μαζί με τον Μάρκο Αυγέρη, τη Γαλάτεια Καζαντζάκη και τον Γιώργο Βαλέτα, επεδίωξαν μια μυστική συνάντηση με τον Χουρμούζιο το 1941, ζητώντας του να ξεχάσει για την ώρα την σκληρή και αστήριχτη πολεμική που ασκήθηκε εναντίον του, από τις σελίδες των προπολεμικών Νέων Πρωτοπόρων και

από τον μηχανισμό του ΚΚΕ, και να πρωτοστατήσει στην οργάνωση της αντίστασης των συγγραφέων και των διανοουμένων απέναντι στους Γερμανούς:

Όλη τούτη την αλλαγή, όπου ο ανθρωπισμός έπαιρνε θέση αφετηρίας σε κάθε ανθρώπινη πράξη, την έβλεπε κανείς τότε στην τομεακή των λογοτεχνών και σήμερα ακόμα η νοοτροπία εκείνη κυβερνά τη σκέψη κάποιων που πίστευαν τότε στο ιδεώδες αυτό και πια δεν πιστεύουν. Θυμούμαι τώρα πως κι ο Σπύρος Μελάς,³ μέσω του Γιώργου Βαλέτα, ζήτησε να μπει στην ομάδα, και θα γενόταν, ίσως, δεχτός, α[ν] δεν αντιδρούσε ο Αιμίλιος Χουρμούζιος. «Ίσαμε εκεί, θα φτάσουμε;» ρώτησε. Ήταν και κάποιοι που δεν έρχονταν στις συνεδριάσεις από φόβο. Θέλανε να είναι όμως εαμικοί.⁴

Γεγονός παραμένει βέβαια ότι αυτή η «εκεχειρία» που πρότειναν ο Πανσέληνος και οι άλλοι στον Χουρμούζιο δεν ήταν δυνατό να κρατήσει πολύ. Με το τέλος της Κατοχής και τα επακόλουθα Δεκεμβριανά, τα πολιτικά πάθη αναζωπυρώθηκαν, οι ιδεολογικές γραμμές επανήλθαν στην ακαμψία τους και μια σφοδρή νέα επίθεση άρχισε από τις στήλες του Ριζοσπάστη, ενορχηστρωμένη μάλλον από τον αρχισυντάκτη του (1944-1947) Κώστα Καραγιώργη,⁵ εναντίον τού από το 1945 διευθυντή σύνταξης της Καθημερινής Αιμίλιου Χουρμούζιου.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Δημήτριος Κ. Ψυχογιός, *Τα έντυπα μέσα επικοινωνίας. Από τον πηλό στο δίκτυο*, Αθήνα, Κατασιωτής, 2004.

2. Γεώργιος Βαλέτας, «Το κριτικό έργο του Αιμ. Χουρμούζιου», *Σημείον του Αιμ. Χουρμούζιου. Δέκα χρόνια από τον θάνατό του*, Αθήνα, Τετράδια της Ευθύνης, αρ. 20, 1983, σ. 23.

3. Ο Σπύρος Μελάς υπήρξε χαρακτηριστική περίπτωση χαμαιλέοντα-δημοσιογράφου, με άκρως μεταβαλλόμενες πεποιθήσεις, υπηρετώντας με την ίδια αφοσίωση τις πιο εκ διαμέτρου αντίθετες θέσεις.

4. Ασημάκης Πανσέληνος, *Τότε που ζούσαμε*, νέα έκδοση, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2014, σ. 501.

5. Για τον Κώστα Καραγιώργη, που ασφαλώς δεν ήταν τυχαία περίπτωση, αλλά έτυχε σε μια καταστροφική καμπή της πορείας του ΚΚΕ και δεν πρόλαβε να δείξει τις δυνατότητές του, βλ. Αλέξης Ζήρας, «Ο Κώστας Μητρόπουλος και η σάτιρα», *The Books' Journal* 79 (Ιούλ.-Αυγ. 2017) 58-61.

Αλέξανδρος Σ. Ζήρας

Η λογοκριμένη ποιητική συλλογή του Βασίλη Λαμπρολέσβιου *Γύρω απ' το νέκταρ* (1927). Η ομοφυλόφιλη κοινότητα του μεσοπολέμου υπό επιτήρηση

Στους συγγραφείς που έρχονται να συμπληρώσουν τη γνώση μας για την ομοφυλόφιλη ποίηση του μεσοπολέμου στον ελλαδικό χώρο, εκτός από τους Ναπολέοντα Λαπαθιώτη και Μήτσο Παπανικολάου, συγκαταλέγεται ο Βασίλης Λαμπρολέσβιος (πραγματικό όνομα Βασίλειος Λαμπρέλλης, Μυτιλήνη 1908 - Πειραιάς 1989). Στην τρυφερή ηλικία των δεκαεννέα χρόνων ο ίδιος κυκλοφορεί τη συλλογή *Γύρω απ' το νέκταρ* (εκδ. Γλαύκας), η οποία, αν και λογοκρίθηκε και απαγορεύτηκε ύστερα από

δικαστική απόφαση, παραμένει ένα έργο αναφοράς της ομοσεξουαλικής εμπειρίας των αρχών του εικοστού αιώνα, με διάθεση έντονα μοντερνιστική.

Όσον αφορά ανάλογα περιστατικά, σε καμία περίπτωση δεν θα πρέπει να θεωρήσουμε τη λογοκρισία που υπέστη ο Λαμπρολέσβιος ως ένα μοναδικό και μεμονωμένο γεγονός κατά τη διάρκεια του ελληνικού μεσοπολέμου. Εξάλλου, από τη μελέτη προκύπτει πως και ο Ν. Λαπαθιώτης ήρθε αντιμέτωπος τόσο με τις εισαγγελικές αρχές όσο και με τη δικτατορία του Μεταξά, με αφορμή το προφανές ομοερωτικό περιεχόμενο των ποιημάτων του. Αρχικά με τη δημοσίευση του ποιήματος «Κι έπινα μέσ' απ' τα χείλια σου» στο διπλό τεύχος της *Ανεμώνης* τον Μάιο του 1910, και έπειτα με τη δημοσίευση του ποιήματος «Επεισόδιο» στο εβδομαδιαίο περιοδικό *Νεοελληνικά Γράμματα* τον Απρίλιο του 1938.¹ Τα παραπάνω αποτελούν σημαντικές στιγμές περιστολής και λογοκρισίας της ομοφυλοφιλίας στην Ελλάδα των αρχών του εικοστού αιώνα, φανερώνοντας την κατασταλτική διάθεση όλων των θεσμών και της εξουσίας ενάντια σε εκδηλώσεις της ομοσεξουαλικότητας στον δημόσιο λόγο και χώρο.²

Σχετικά με κάποια βιογραφικά στοιχεία, ο Β. Λαμπρολέσβιος υπήρξε «ένας από τους αντιπροσωπευτικότερους εκπροσώπους του πνευματικού Πειραιά», σημείωνε ο Ευάγγελος Ν. Μόσχος στο περιοδικό *Νέα Εστία* με αφορμή τον θάνατο του ποιητή τον Απρίλιο του 1989. Μεταξύ άλλων ανέφερε:

Ο Λαμπρολέσβιος προερχόμενος από το Αϊβαλί της Μικράς Ασίας (οι γονείς του ήταν μικρασιάτες), εγκαταστάθηκε στον Πειραιά το 1922 με το κύμα της προσφυγιάς που έφτασε από τα νησιά του Αιγαίου. Έλαβε την εγκύκλια μόρφωση στον Πειραιά και άρχισε να γράφει στίχους. Σε ηλικία 20 ετών εξέδωσε το περιοδικό *Γλαύκα*, που το επανεξέδωσε το 1934.

Εξέδωσε τις ακόλουθες ποιητικές συλλογές: *Αιολικά* (1925), *Εαρινά άνθη* (1926), *Νέκταρ* (1927), *Η φωνή του Φαύνου* (1928), *Επίνεια* (1939), *Πειραιϊκοί παλμοί* (1943), *Ευαγγέλια* (1943). Έγραψε επίσης τα πεζά: *Παιδιά στον πόλεμο* (1928), *Το τελευταίο καλοκαίρι* (1930), *Γαλάζιο ημερολόγιο* (1936) με ταξιδιωτικές εμπειρίες. Τα ποιήματά του εκφράζουν την αγάπη του για τη φύση, τον πόνο της προσφυγιάς, τον πόνο του για τον χαμό της αδερφής του και την αγάπη του για τον Πειραιά, ιδιαίτερα για τους ανθρώπους του μόχθου στο μεγάλο λιμάνι του. Για το έργο του μίλησαν επαινετικά ο Σ. Σκίπης και ο Γρ. Ξενόπουλος.³

Όπως επιβεβαιώνουν και άλλοι μελετητές, το μεγάλο λιμάνι και η πολιτεία του Πειραιά αποτελούν αδιάσπαστη ενότητα της γραφής του Λαμπρολέσβιου, ταυτισμένη απόλυτα με το σύνολο του έργου του.⁴ Παράλληλα, τόσο ο Ευάγγελος Ν. Μόσχος όσο και άλλοι κριτικοί δεν παραλείπουν να αναφέρουν τις διαχρονικές αξίες που αποπνέουν τα κείμενα του ποιητή, όπως τον έρωτα, την αγάπη για τη φύση, τη ζωή και τον θάνατο, «σε μια γραφή που ποτέ δεν ριψοκινδυνεύει σε βαρετές επαναλήψεις, και έναν συγγραφέα που συνεχώς έχει να προσθέσει κάτι καινούργιο».⁵

Όσον αφορά την καταγραφή των έργων του Λαμπρολέσβιου γνωρίζουμε ότι μεγάλο μέρος είναι σήμερα χαμένο. Πολλά χειρόγραφα του, αλλά και η αλληλογραφία που διατηρούσε, χάθηκαν για πάντα εξαιτίας διαφόρων συγκυριών και καταστάσεων της ζωής του, όπως μας πληροφορεί ο Κώστας Μίσσιος, μελετητής και ερευνητής της λεβιακής γραμματείας. Συγκεκριμένα, ο Μίσσιος εστιάζει στις διώξεις που υπέστη ο Λαμπρολέσβιος κατά την περίοδο του Εμφυλίου, αλλά και ενός γκρε-

Βασίλης Λαμπρολέσβιος

μίσματος του τοίχου του σπιτιού του στον Πειραιά, λόγω διπλανής κατεδάφισης, με αποτέλεσμα, όπως υπογραμμίζει ο μελετητής, να διαλυθούν μέσα στα χαλάσματα πολλά από τα υπάρχοντα του ποιητή. Τέλος, η συνήθεια που είχε ο Λαμπρολέσβιος να δίνει σε γνωστούς και φίλους κείμενά του εξάντλησε σταδιακά το αρχειακό του απόθεμα.⁶ Ακόμα, οφείλουμε να επισημάνουμε τη δυσκολία των μελετητών να εντάξουν στη σωστή χρονολογική σειρά την έκδοση των κειμένων του ποιητή, καθώς ο ίδιος συνήθιζε να μη σημειώνει το έτος της έκδοσης στις πρώτες του εκδόσεις.

Ενδεικτικό της σύγχυσης που επικρατεί όσον αφορά ακόμα και τους τίτλους των έργων του Λαμπρολέσβιου αποτελεί η συλλογή *Γύρω απ' το νέκταρ*. Όπως διαβάσαμε στο κείμενο του Ευάγγελου Ν. Μόσχου η συλλογή *Γύρω απ' το νέκταρ* αναφέρεται ως *Νέκταρ* με την ίδια χρονολογία δημοσίευσης (1927), ενώ από την έρευνα προκύπτει πως η συλλογή *Νέκταρ II* – χωρίς χρονολογία και αποτέλεσμα λογοκρισίας και απαγόρευσης της πρώτης – δεν πρέπει να ταυτίζεται με την συλλογή *Γύρω απ' το νέκταρ* (έκδοσις δεύτερη) που κυκλοφόρησε το 1932, και αυτό γιατί το *Νέκταρ II* φαίνεται να προηγείται χρονικά. Μάλιστα, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το εισαγωγικό κείμενο της συλλογής *Νέκταρ II* με τον τίτλο «ΑΧ ΑΠΟΨΕ!...», καθώς αποτελεί σχόλιο - απάντηση του Λαμπρολέσβιου στους λογοκριτές του.⁷

Οι πηγές από τις οποίες μπορούμε να αντλήσουμε υλικό σχετικά με τη λογοκρισία και τη δικαστική διαμάχη στην οποία ενεπλάκη ο συγγραφέας εξαιτίας της συλλογής *Γύρω απ' το νέκταρ* είναι περιορισμένες. Εντύπωση, ωστόσο, προκαλεί το γεγονός πως μετά την απαγόρευση κυκλοφορίας της εν λόγω συλλογής ο Λαμπρολέσβιος δεν μπόρεσε να ξαναγράψει με την ίδια ελευθερία και να αναδείξει τον ίδιο ομοφυλόφιλο τρόπο ζωής σε κανένα από τα κατοπινά έργα του. Ο Κλέων Παράσχος υπήρξε από τους πρώτους που επισήμαναν το άσεμνο, «διάστροφο», «ύποπτο» και «νοσηρό» περιεχόμενο της πρώτης και αλογόκριτης συλλογής συγχρητικά με την «άοσμη», «άχρωμη σαν ολοκάθαρο νερό» λογοκριμένη συλλογή *Γύρω απ' το νέκταρ* (β' έκδοση), γράφοντας στο περιοδικό *Νέα Εστία*:

Και ο κ. Λαμπρολέσβιος φαίνεται να είναι νέος· δε θα βρισκείται όμως ακόμη, φαντάζομαι, όπως οι δύο προηγούμενοι συνάδελφοί του, στην εντελώς πρώτη νεότητα. Το γεγονός τουλάχιστον ότι εξέδωσε, και σε δεύτερη, μάλιστα, έκδοση [...] τα ποιήματά του *Γύρω από το νέκταρ*, που τάγραψε ο ποιητής στα μαθητικά του αργυρόχρονα χρόνια, όχι μόνον διαβάστηκαν απ' το εκλεκτό και μη κοινόν, μα και, πράγμα σπουδαιότερο, όπως ομολογεί ο κ. Λαμπρολέσβιος, όταν κυκλοφόρησαν σε βιβλίο πουλήθηκαν κ' έφεραν κέρδη, τέλος η καταδίωξή του από τη Δικαιοσύνη εξ αφορμής του *Γύρω από το νέκταρ*, όλα αυτά μας πείθουν ότι ο κ. Λαμπρολέσβιος άφηκε από καιρό τα μαθητικά θρανία. [...] Το *Γύρω από το νέκταρ* αν δεν έχει ενδιαφέρον από καθαρά ποιητική άποψη, έχει όμως (είχε μάλλον) και μεγάλο, ίσως, μάλιστα, ως σκανδαλώδες βιβλίο. Από τη Δικαιοσύνη καταδιώχθηκε ως ομοφυλόφιλο. Φαίνεται πως η καταδίωξη – σύμφωνα με τους υπάρχοντες νόμους – δεν θα ήταν ολότελα αστήρικτη, γιατί αλλιώς δεν θα εύρισκε ο κ. Λαμπρολέσβιος τόσους συνήγορους εν ονόματι της ελευθερίας της σκέψης και της ανεξαρτησίας της τέχνης, ανάμεσα, μάλιστα, στους πιο σεβαστούς μας συγγραφείς. Δυστυχώς και αυτό το θέλημα του σκανδάλου το χάνει τώρα η συλλογή, έτσι λογοκριμένη, καθώς την εξέδωκε – κατ' ανάγκην – ο ποιητής. Δεν έχει πια τίποτε το ύποπτο, όπως θα είχε ίσως, τίποτε το διάστροφο, τίποτε το νοσηρό. Είναι άοσμη και άχρωμη σαν ολοκάθαρο νερό, και τα λίγα ποιήματά της που θα μπορούσαν, ίσως, να σκανδαλίσουν λιγάκι, όπως το “Εφηβος ξένος”, είναι και αυτά – ω, σε πόσο βαθμό! – καθαρή και μόνο φιλολογία...⁸

Με πρόσχημα την πολιτιστική και φιλολογική αξία των κειμένων του έργου του Λαμπρολέσβιου, ο Παράσχος παρουσιάζεται ιδιαίτερα προκλητικός και ειρωνικός.

Την ίδια τακτική, εξάλλου, ακολουθεί και στην κριτική του για την επίμαχη συλλογή, με τον ίδιο να αναφέρει τα εξής:

Δεν ξέρω αν είναι κανένας φαρσέρ ο νεαρός απολλωνίδης που σκάρωσε τους στίχους αυτούς για να παραδήσει ίσως κανένα έλληνα πρωτοπόρο (όχι από τους συνεργάτες της Πρωτοπορίας, αυτοί είναι σοβαροί), πάντως όμως, ό,τι και αν είναι, το παρακάνει. Δεν εξασφαλίζουν, επιτέλους, τα νειάτα (άλλ' ούτε και τα γερατειά) απόλυτη ασυδοσία. Και οι πλανόδιοι στιχουργοί κάνουν στίχους – και πολύ καλλίτερους μάλιστα – αλλά δεν τους δημοσιεύουν. Τους απαγγέλλουν απλώς και τους ακούνε όσοι αρέσκονται σε τέτοιου είδους διασκεδάσεις.⁹

Ο κριτικός στο σημειώμά του επισημαίνει τις στιχουργικές και τεχνικές αδυναμίες των ποιημάτων της συλλογής, χρησιμοποιώντας τους όρους «ασυδοσία» και «τέτοιου είδους διασκεδάσεις» για να προσδιορίσει το περιεχόμενό της. Ακόμα, την υποτίμησή του ενισχύει το γεγονός ότι δεν κατονομάζει τον συγγραφέα. Περισσότερες πληροφορίες για τη δικαστική περιπέτεια του Λαμπρολέσβιου, καθώς και για την ηθική και καλλιτεχνική υποστήριξη που φαίνεται να έλαβε ο ίδιος από τον ποιητή Παύλο Νιρβάνα (Πέτρο Κ. Αποστολίδη, 1866-1937), αντλούμε από το περιοδικό *Ελληνικά Γράμματα* (στήλη «Ολιγόστιχα»):

Εις τον Πειραιά βυσοδομείται μια φιλολογική δίκη. Νεαρός ποετάστρος ακούων εις το όνομα Λαμπρολέσβιος, εδημοσίευσε μικράν συλλογήν ποιημάτων που υμνούν γνωστάς διαστροφάς του ερωτικού ενστίχτου. Ο ποιητής μάλιστα αφηγείται με χαρακτηριστικήν ωμότητα την ατομικήν του πείρα εις αυτό το κεφάλαιον. Ο κ. Εισαγγελεύς Πειραιώς κατέσχε το βιβλίον και αν δεν απήγγειλε ακόμη πρόκειται ν' απαγγείλη κατηγορίαν εναντίον τού εν λόγω κυρίου επί προσβολή των ηθών. Ο κατηγορούμενος διώρισε συνήγορόν του τον δικηγόρον κ. Αβραάμ και μάρτυρα της υπερασπίσεως τον σεβαστόν λογοτέχνη και Ακαδημαϊκόν κ. Νιρβάνα. Το ερώτημα που πρόκειται να τεθή εις τον κ. Νιρβάνα υπό του κατηγορουμένου είναι «αν εις την τέχνην ευρίσκουν δικαίωσιν και αι τολμηρότεραι ηθικαί ανωμαλίας». Είναι άγνωστον ακόμη αν ο κ. Νιρβάνας εδέχθη να προσέλθη και τί θα είπη αν προσέλθη. Ο συνάδελφος όμως κ. Καρβούνης σχολιάζων το γεγονός παρέσχε εις συντάκτην μας την εξήγησιν ότι ο νεαρός ποετάστρος εκάλεσε τον κ. Νιρβάναν, διότι «προφανώς θέλει να πλύνη τον ρύπον του σώματος διά γλώσσης ακαδημαϊκής».¹⁰

Και μπορεί ο συντάκτης τού εν λόγω κειμένου να παρουσιάζεται πιο ψύχραιμος συγκριτικά με τον Παράσχο, χρησιμοποιεί ωστόσο τους ίδιους όρους για να καταφερθεί ενάντια στον δημιουργό. Χαρακτηριστικό είναι το περιπαικτικό ύφος και η εμμονή στο νεαρό της ηλικίας του ποιητή (βλ. νεαρός ποετάστρος, νεαρός απολλωνίδης).

II. Εξετάζοντας αναλυτικά το περιεχόμενο και τη δομή της συλλογής *Γύρω απ' το νέκταρ*, διακρίνουμε δύο κύριες ενότητες που φέρουν τους τίτλους «Ελεγεία» και «Ημιαρτον». Στις ενότητες αυτές τα κείμενα του ποιητή απαρτίζονται από δύο ή τρία τετράστιχα, ενώ κανένα δεν φέρει τίτλο. Δέκα μόνο κείμενα τιτλοφορούνται, με το πρώτο από αυτά, το ομότιτλο ποίημα «Γύρω απ' το νέκταρ», να εισάγει τον αναγνώστη στον ποιητικό κόσμο του Λαμπρολέσβιου. Τα υπόλοιπα με τη σειρά την οποία παρουσιάζονται είναι: «Στη πηγή του έρωτα - Τη μάννα του διαβόλου», «Άφετε τα παιδιά ελθείν προς με Ευαγγέλιον», «Εξομολόγη[η]σις φίλου», «Διάλογος», «Σε μωριανθησμένα», «Αμαρτωλού εξομολόγησι», «Τον θυμάται», «Πώς συμπονώ», και το ποίημα «Καλέ μου κόσμε». Στο σημείο αυτό να αναφέρουμε πως επιλέξαμε να διατηρήσουμε αυτούσια την ορθογραφία και τη δομή των ποιημάτων, ακολουθώντας την πρωτότυπη έκδοση. Όπου κρίθηκε απαραίτητο σημειώσαμε τις τυπογραφικές μας παρατηρήσεις με τις χαρακτηριστικές αγκύλες.

Όσον αφορά τη στιχουργία, ο Λαμπρολέσβιος καταφεύγει στον ελεύθερο στίχο. Παράλληλα, το μέτρο και η ομοιοκαταληξία, στα λίγα κείμενα της συλλογής που εντοπίζονται (βλ. ενδεικτικά ποίημα «Διάλογος»), ακολουθούν τις παραδοσιακές φόρμες (ιαμβικός δεκαπεντασύλλαβος και πλεκτή ομοιοκαταληξία), παραμένοντας υποταγμένα στην ανάγκη του ποιητή να μεταδώσει τα συναισθήματά του με άμεσα αντιληπτό τρόπο – τις περισσότερες φορές παιγνιώδη – και όχι στην επιθυμία του για επιμελημένη μορφή των κειμένων του και για έναν τεχνικά άψογο στίχο. Αλλά και οι διασκελισμοί, συχνοί και επαναλαμβανόμενοι, δημιουργούν στον αναγνώστη ένα αίσθημα εκκρεμότητας του νοήματος και της ποιητικής πράξης.

Δίνοντας βαρύτητα στο σύνολο των θεμάτων που αντιμετωπίζονται στο έργο, αντιλαμβανόμαστε ότι κυριαρχεί η τάση της περιόδου για ιδιώτευση, μέσα από την επικράτηση θεμάτων και μοτίβων μοναξιάς, μελαγχολίας, πόνου, ανικανοποίητων επιθυμιών, ερωτικής στέρησης και απογοήτευσης. Στα βασικά χαρακτηριστικά της γραφής του ποιητή εντοπίζουμε ακόμα το αίσθημα μιας ανεκπλήρωτης ευτυχίας, της νοσταλγίας, της πλήξης και της διάθεσης για φυγή, ενώ καθοριστική κρίνεται η ανάγκη του ποιητικού υποκειμένου για εξομολόγηση ορισμένων προσωπικών στιγμών που τον καθόρισαν, όπως είναι η πρώτη σεξουαλική επαφή. Χαρακτηριστικό είναι το άτιτλο ποίημα της ενότητας «Ήμαρτον» (διατηρούμε την ορθογραφία του):

Τα φιλιά σου τα λάγνα πυρώσανε
Το κορμί μου που όλ[ο] έτρεμε [ή έπλεε] σαν το ψάρι
Στην αγκαλιά σου μέσα ηδονικά
Με μια περίσσια σπαρταρούσα χάρι.

Τα δικά σου νειάτα όμοια ήσαν
Μ' ώριμη σπώρα μυρωδάτη
Κ' εγώ ήμουν ακόμη άγουρος
Από το είναι μου έλειπε κάτι.

Κι ο τρελλός γυιος της Αφροδίτης
Με τα βέλη του μ' άνοιξε τα φύλλα
Κι όταν δεν ήμουν αγνό μπουμπούκι πια
Την πρώτη έννοιωσα ανατριχίλα.

Στον πυρήνα του ποιήματος προβάλλεται το πέρασμα από τη σεξουαλική απειρία – «Κι εγώ ήμουν ακόμη άγουρος / από το είναι μου έλειπε κάτι» – στην ερωτική εκπλήρωση – «Κι όταν δεν ήμουν αγνό μπουμπούκι πια / Την πρώτη έννοιωσα ανατριχίλα», όπως επιτυγχάνεται ομαλά με τη συμβολή του θεού Έρωτα. Σημαντική είναι και η παρουσία της φύσης, η οποία και αυτή με τη σειρά της υπακούει στη σωματικότητα του ποιητή. Πιο συγκεκριμένα, η αναλογία του φυτού βρίσκει στο κέντρο της γραφής του· ο ίδιος ο ποιητής, το ποίημα, ακόμα και οι λέξεις γίνονται σπόροι, δέντρα, άνθη, φύλλα, καρποί, και φυσικά νέκταρ. Ο Λαμπρολέσβιος χρησιμοποιεί επανειλημμένως μεταφορές και παρομοιώσεις φυτικής βλάστησης, με τις αναλογίες του καρπού και του ανθού να διαμορφώνουν καθοριστικά ένα πρότυπο γραφής που εξομοιώνει το (ομο)σεξουαλικό σώμα με στοιχεία της φύσης και φυτικούς οργανισμούς.

Αλλά και στο ποίημα «Τον θυμάται» κυριαρχεί η κατάσταση της ερωτικής εκπλήρωσης, μέσα από τη θεματική της αποπλάνησης. Αναλυτικότερα, δεσπόζουσες είναι οι μορφές του έφηβου και του Ζέφυρου ως εραστή, που μυεί τον νεαρό άνδρα στον έρωτα. Ολόκληρο το κείμενο μιλά σχεδόν ρητά για την ερωτική πράξη. Σταδιακά περιγράφεται από τον ποιητή η σεξουαλική επαφή, η οποία ξεκινά από την

πεολεϊχία – «Ένα τσιγάρο με χρυσόν επιστόμιο / Αναμένο στο στόμα του το αγγελικό / Του έβαλε», περνά στην ερωτική πράξη – «κ' έπειτα κάθε λογής γλυκά / Του έδωσε και έφαγε», και καταλήγει στην εκσεπριμάτωση και στην ερωτική κορύφωση – «Ένοιωσε τον έντονον ηδονικό σπασμό!». Πρόκειται για ένα θαρραλέο κείμενο, το οποίο προσεγγίζει το θέμα της σεξουαλικής ενηλικίωσης και γνώσης με διάθεση εξομολογητική. Σε μια κάπως πιο ρεαλιστική απόδοση διαβάζουμε το ποίημα «Εξομολόγισις φίλου», στο οποίο ο Λαμπρολέσβιος προβάλλει σε πρωτοπρόσωπη αφήγηση την πρώτη σεξουαλική εμπειρία ενός (ομοφυλο)φίλου:

Εξομολόγισις φίλου

Την παρθενιά μου κούρσεψε σ' ένα καράβι μέσα
Ένα ξανθό ναυτόπουλο που όλο τραγουδούσε
Το γλυκό μακρόσυρτο εγεία μόλα εγεία λέσα
Και σαν θαλασσοπούλι από μπρος μου επερνούσε.

Και ήρθε το φεγγαρόβραδο κ' ήταν παραμυθένιο
Ήμουν στη πλώρη ξαπλωμένος και μισοκομισμένος
Με ζύγωσε κ' αγνάντεψα μέσα στο σσημένιο
Της νύχτας φως τα μάτια του... Ήτανε φλογισμένος.

...Πώς και των δύο τα σώματα ενωθήκαν σε ένα
Δεν το θυμούμαι... όνειρό μου είνε ξεχασμένο
Θυμούμαι μόνο που ήτανε τα χέρια του μπλεγμένα
Γύρω μου και σε μια στιγμή άφησα πονεμένο
(Ωχ) ... Κ' ακόμα λίγα δάκρυα θαρώ πως ανέβηκαν
Στα μάτια μου και στο κορμί ρίγη μού απλώθηκαν.

Αναλυτικότερα, στο κείμενο εντοπίζουμε τη θεματική του ναυτικού βίου μέσα από συγκεκριμένες εικόνες και λεξιλόγιο (καράβι, ναυτόπουλο, θαλασσοπούλι, φεγγαρόβραδο, πλώρη). Η δράση τού εν λόγω ποιήματος και η ερωτική πράξη συντελούνται σε ένα καράβι, ενώ οι αναφορές του ποιητή στη φύση δημιουργούν ένα αφήγημα που προσομοιάζει με παραμύθι – «και ήρθε το φεγγαρόβραδο κ' ήταν παραμυθένιο». Η ερωτική αυτή ονειροπόληση και η πρώτη και παρθενική σεξουαλική πράξη επανασχεδιάζονται και επαναπροσδιορίζονται στο εξομολογητικό τώρα, ενώ αξιολογούνται και επενδύονται συγκινησιακά. Η τελευταία παράγραφος του ποιήματος ορίζει και το πλαίσιο εκφοράς· το υποκείμενο εξομολογείται, μιλά, επιθυμεί, συγκινείται και φυσικά εμπλέκεται ηθικά με τον αναγνώστη, ο οποίος καλείται να συντονιστεί με τον ρυθμό του συναισθήματος του ποιητικού υποκειμένου, αξιολογώντας και αυτός με τη σειρά του την όλη εμπειρία.

Η δυναμική της ομοερωτικής επιθυμίας που προβάλλει το ποίημα «Εξομολόγισις φίλου» ενώνει τα μέλη μιας κοινότητας ατόμων του μεσοπολέμου με κοινές εμπειρίες, κοινούς λόγους, κοινούς τόπους, κοινά συναισθήματα, κοινές πρακτικές και ταυτότητα. Η έκθεση αυτής της ερωτικής ιστορίας δεν έχει σκοπό να σκανδαλίσει, αλλά να παραγάγει σύγχρονες στρατηγικές ταύτισης και εκφοράς, με απώτερο στόχο την ορατότητα των έμφυλων και σεξουαλικών υποκειμένων. Στα κείμενα του Λαμπρολέσβιου προβάλλεται στρατηγικά και μεθοδευμένα η έννοια και ο χαρακτήρας μιας κοινότητας (ομοφυλο)φίλων, ο συνδετικός δεσμός της οποίας μπορεί σε πρώτη ανάγνωση να είναι η σεξουαλική επιθυμία και πράξη, όμως σε δεύτερη ανάγνωση γίνεται η προσπάθεια ορισμού ενός πλαισίου μέσα από το οποίο περιγράφονται οι ζωές κάποιων ανθρώπων, η ύπαρξη, η νομιμοποίησή τους, ακόμη και η απώλειά τους.¹¹ Διαβάζουμε χαρακτηριστικά στο παρακάτω άτιτλο ποίημα της ενότητας «Ήμαρτον»:

Σήμερα συνάντησα στο διάβα μου το Φρίξο
Ήταν χλωμός. Στα χέρια του μια συνταγή κρατούσε.
Νόσημα αφροδίσια είχε και να του δείξω
Μια σπετσαρία που φτηνά τα φάρμακα πωλούσε.

Με παρεκάλεσε θερμά. Μα τη στιγμήν εκείνη
Το ποιο αγνό μας παρελθόν από τη θύμησί μου
Πέρασε και άρχισε το κλάμα η ψυχή μου.

Σαν οπτασίες περνούν όλα απ' τη θύμησί μου
Κ' είναι ανάμνησες γλυκές και κολασμένες
Πώς σπαταλίσαι είχαμε κ' οι δύο περιουσίες
Για ν' έχουμε με το (ωραίο) πάντα ενωμένες.

Τις ψυχές μας και τις σάρκες μας κ' είχαμε ακόμα
Τα οικογενειακά μας ονόματα λεκιάσει...
Τον ένα μια αρρώστια μικρή τον έριξε στο χώμα
Τον άλλον; κλάψετέ τον βαριά κάποιος θα τον δικάση.

Το εν λόγω ποίημα μιλάει ανοικτά για το ζήτημα των σεξουαλικά μεταδιδόμενων νοσημάτων στην Ελλάδα κατά τις πρώτες δεκαετίες του εικοστού αιώνα.¹² Ο κεντρικός τομέας του ποιήματος μπορεί να εστιάζει στη φθορά του σώματος, δημιουργώντας μια αμοιβαία αιτιότητα ανάμεσα στη σεξουαλική επαφή και στον θάνατο, ωστόσο γρήγορα εντοπίζουμε μια θεμελιώδη ανασύνταξη, και αυτό γιατί την κλειστή ενότητα σώμα - φθορά - θάνατος φαίνεται να επαναπροσδιορίζει η μνήμη, η οποία έρχεται με τη σειρά της να δημιουργήσει νέα συμφραζόμενα. Ο ποιητής συνδέεται με τον βασικό ήρωα του κειμένου και φορέα ενός αφροδίσια νοσήματος, τον Φρίξο, γενεαλογικά, κοινοτικά, έμφυλα και σεξουαλικά. Παρουσιάζει με αυτόν ένα κοινό παρελθόν με κοινή συνισταμένη τόσο τη σωματική όσο και την ψυχική επαφή. Εξάλλου, η επιλογή της λέξης αγνό για να προσδιορίσει το κοινό παρελθόν τους ηχεί σαν σχόλιο πάνω στον κοινωνικό και οικογενειακό αποκλεισμό που βίωναν οι ασθενείς των σεξουαλικά μεταδιδόμενων νοσημάτων, ειδικότερα όταν οι ασθενείς αυτοί ήταν άνδρες οι οποίοι επιδίδονταν σε ομοφυλόφιλο έρωτα.

Το παραπάνω ποίημα, όπως και τα υπόλοιπα, στοιχειοθετούν μερικές εκ των σημαντικότερων μαρτυριών που έχουμε στη νεοελληνική ομοερωτική ποίηση των αρχών του εικοστού αιώνα, καθώς αποτυπώνουν ξεκάθαρα το κλίμα της εποχής για τα ομοφυλόφιλα άτομα (σεξουαλική υγεία και γνώση, κοινωνική κατακραυγή, περιθώριο, κοινοτική και συλλογική ηθική). Με τον τρόπο αυτό ο Λαμπρολέσβιος αναδεικνύει με τη σειρά του πράξεις, γεγονότα, αντιλήψεις και τρόπους έκφρασης που διαμόρφωσαν καθοριστικά εκείνον και άλλους ομοφυλόφιλους άνδρες την περίοδο του μεσοπολέμου, ενώ ταυτόχρονα καθίσταται μέλος της κοινότητας των Κ. Καβάφη, Ν. Λαπαθιώτη και Μ. Παπανικολάου.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. Παναγιώτης Ελ Γκεντί, «Η κριτική της σεξουαλικότητας και η σεξουαλικότητα της κριτικής: η περίπτωση του σκανδάλου της Ανεμώνης», Πρακτικά 8ου Συνεδρίου Μεταπτυχιακών Φοιτητών και Υποψηφίων Διδασκόντων του τμήματος Φιλολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, τ. Α': Βυζαντινή Φιλολογία, Νεοελληνική Φιλολογία, Αθήνα, 2017, σσ. 57-67, καθώς και Τάσος Κόρφης, Ναπολέων Λαπαθιώτης: Συμβολή στη μελέτη της ζωής και του έργου του, Αθήνα, Πρόσπερος, 1985, σσ. 41-42.

2. Σύμφωνα με τον Λάμπρο Βαρελά, «κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1920 η ηδονιστική παραγωγή πυκνώνει είτε μιμούμενη το καθαφικό παράδειγμα είτε αξιοποιώντας και υπερβαίνοντας τεχνικές και στόχους του νατουραλισμού». Στη μελέτη του «Ευρήματα και νέες προτάσεις για το «ρομάντζο» Η Ερωμένη της Ντόρας Ρωζέττη», Νέα Εστία 1808 (Φεβρ. 2008) 261-300, ο

ίδιος εντοπίζει στην καταδίκη του Λαμπρολέσβιου μια «αναμενόμενη αντίδραση» ενάντια στην ελευθεριότητα της εποχής, η οποία απέκτησε και θεσμικό χαρακτήρα, αφού τον Αύγουστο του 1929 ψηφίστηκε ο Νόμος 4311 «Περί καταστολής της κυκλοφορίας και του εμπορίου άσεμνων δημοσιευμάτων». Ο νόμος αυτός επικύρωσε και καθιστούσε νόμο του ελληνικού κράτους τη Διεθνή Σύμβαση της Κοινωνίας των Εθνών «δια την καταστολή της κυκλοφορίας και του εμπορίου των άσεμνων δημοσιευμάτων», η οποία είχε καταρτιστεί στη Γενεύη στις 12-9-1923, παρουσία και δύο αντιπροσώπων από την Ελλάδα, του Ν. Πολίτη και του Δ. Ε. Καστόρχη.

3. Βλ. αναλυτικά, Ευάγγελος Ν. Μόσχος, «Βασίλης Λαμπρολέσβιος», *Νέα Εστία* 1483 (15.4.1989) 539.

4. Βλ. Γιάννης Χατζημανωλάκης, *Χρονικό της Πειραιϊκής πνευματικής ζωής 1835-1973*, Πειραιάς 1973, σ. 135, αλλά και Αντώνης Ζαρίφης, *Ο Πειραιάς και η θάλασσα στην ποίηση του Β. Λαμπρολέσβιου*, Πειραιάς, Φιλολογική Στέγη Πειραιώς, 1973. Βλ. ακόμη, <https://dimitriskrasonikolakis.blogspot.com/2018/12/1908-1989.html>

5. Βλ. Δ. Γιατράκος, *Ο ποιητής Λαμπρολέσβιος*, Πειραιάς 1945, σ. 13.

6. Βλ. Κώστας Γ. Μίσσιος. «Βασίλης Λαμπρολέσβιος», στο *Μυτιληνιοί λόγιοι και λογοτέχνες. Συμβολή στην ιστορία της λεσβιακής γραμματείας*, τ. 1, Μυτιλήνη, Αστερίας, 1994, σσ. 325-329.

7. Τα υπόλοιπα ποιήματα της συλλογής έχουν τους τίτλους: «Εστάλαξαν από ψηλά», «Ειρήνη», «Το σχήμα του θ' αποζήτάς», «Κι αν έμοιαζε», «Ήμερα μάτια», «Μεσ τα πυκνά καλάμια», «Θεόγυμνο πανόραμα», «Ήσουν αγάπης», «Ποια φαντασία», «Ασκητέμενος», «Πέτρα βαρειά», «Άφθαστες ώρες», «Από την όχθη», «Αντίδωρα», και ένα άτιτλο ποίημα, επίλογος της συλλογής. Το έργο *Νέκταρ II* εκδόθηκε στο «Τυπογραφείον Δημ. Σ. Τσουρουνάκη» στον Πειραιά, ενώ σήμερα είναι διαθέσιμο στην Εθνική Βιβλιοθήκη, Ίδρυμα Σταύρος Νιάρχος (Γενική Συλλογή). Ακόμα, το ποίημα «Πέτρα βαρειά» της συλλογής ανθολογείται μαζί με άλλα κείμενα του Λαμπρολέσβιου στο *Αφιέρωμα στον ποιητή Βασίλη Λαμπρολέσβιο*, που κυκλοφόρησε από το Παράρτημα Πρωτότυπης Φιλολογικής Επιθεωρήσεως (έκδ. Σόνια Ολλανδέζου) τον Μάιο του 1969, με τους μελετητές να σημειώνουν πως είναι παρμένο από τη συλλογή *Νέκταρ*.

8. Βλ. Κλέων Παράσχος, «Τα βιβλία: Γ. Δημάκου: Με τη ζωή και με σένα - Αντείας Παντούλη: Μοιραία - Γιάννη Θεοδορίδη: Γιούλια - Ηλία Παρίου: Πρώτες νότες - Βάσου Βαφειάδη: Καλαμμένα φλογέρα - Βασίλη Δ. Λαμπρολέσβιου: Γύρω από το νέκταρ (έκδοσις δεύτερη λογοκριμένη)», *Νέα Εστία* 149 (1.3.1933) 284-286.

9. Βλ. Κλέων Παράσχος, «Β. Λαμπρολέσβιου: Γύρω από το νέκταρ· Ν. Βρεττάκου: Κάτω από σκιές και φώτα· Π. Γ. Κόντα: Τα βουνίσια και άλλα λυρικά συλλογία», *Νέα Εστία* 76 (15.2.1930) 220-221.

10. Βλ. *Ελληνικά Γράμματα*, τ. Ε', τχ. 53 (22.6.1929) 201.

11. Την κοινότητα αυτή πρωτοεπισήμανε με τον καλύτερο τρόπο ο Δ. Παπανικολάου αναφερόμενος στη κείμενα του Καβάφη, βλ. Δημήτρης Παπανικολάου, *Σαν κ' έμένα καμωμένοι*, Αθήνα, Πατάκης, 2014, ενώ ο Παναγιώτης Ελ Γκεντί σε σχετική μελέτη του ανέδειξε την ιδιόλεκτο την οποία χρησιμοποιούσαν οι Κ. Καβάφης, Μ. Παπανικολάου και Ν. Λαπαθιώτης, προκειμένου να εκφράσουν τα ίδια συναισθήματα και τους ίδιους τρόπους επιθυμίας, βλ. Παναγιώτης Ελ Γκεντί, «Αρχειακή ομοπορνογραφία», στο Βασιλειάδη Δήμητρα, Γλαύκη Ιχόση (επιμ.), *Ιστορίες για τη σεξουαλικότητα*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2020, σσ. 280-298.

12. Για περισσότερα, βλ. Δήμητρα Τζανάκη, «Πορνεία και ανελευθερία στον Μεσοπόλεμο», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 150 (2018) 111-149: <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/ekke/article/view/17962>

Χαράλαμπος Οταμπάσης

«Οι Μαλλουρογενάτοι» του Χ. Μ. Άζινου

Στο αρχείο μου υπάρχει μία κασέτα στην οποία απαγγέλλει ο κορυφαίος κύριος ποιητάρης Χαράλαμπος Μ. Άζινος (1905-1979) σε μια ομογενειακή εκδήλωση στην Αυστραλία, ίσως γύρω στα 1970. Ο ποιητάρης συνήθιζε τότε να

διακινεί και να πουλά αθυρόστομα τραγούδια του, ηχογραφώντας τα. Η κασέτα περιήλθε στην κατοχή μου τον Δεκέμβριο του 1986 και σ' αυτήν ακούγονται τρία «μυλλωμένα» (αθυρόστομα) τραγούδια του Άζινου. Τα δύο απ' αυτά (το πρώτο και το τρίτο) δημοσιεύτηκαν το 1985 από τον Κ. Γ. Γιαγκουλλή, με την ένδειξη Α1 και Α2.² Όταν άκουσα τα ηχογραφημένα τραγούδια, διαπίστωσα ότι στην έκδοση Γιαγκουλλή έλειπαν επτά στίχοι από το πρώτο, και έτσι, δημοσίευσα ολόκληρο το τραγούδι Α1.² Ακολούθως ο Κ. Γ. Γιαγκουλλής εξέδωσε τον τόμο *Τα μυλλωμένα τραγούδια των Κυπρίων* (1998), όπου περιέλαβε και τους στίχους που είχαν παραλειφθεί (σσ. 83-84), δηλώνοντας ως πηγή του το δικό μου δημοσίευμα.

Όμως δεν έδωσα ποτέ ιδιαίτερη σημασία στο δεύτερο, επίσης άτιτλο, τραγούδι της κασέτας. Είναι γεγονός ότι το τραγούδι αυτό, ας μου επιτραπεί να το ονομάσω συμβατικά «Οι Μαλλουρογενάτοι», δεν έχει την ίδια καλλιτεχνική αξία με τα δύο άλλα· δεν διαθέτει ούτε τον πλούτο της διαλέκτου, ούτε την εκφραστική δύναμή τους. Είναι ένα πρόχειρο σατιρικό, λιγότερο μυλλωμένο τραγούδι, με πικάντικα αστεία και πονηρά υπονοούμενα, όπως τα συνήθιζε στους στίχους του ο Χ. Μ. Άζινος. Πάντως, δεν είναι από τα πιο αθυρόστομα κείμενα του Άζινου ή άλλων, στα οποία κατονομάζονται ρητά τα σεξουαλικά όργανα.³ Ο ποιητάρης στέκεται περισσότερο στην εμφάνιση των «μαλλουρογενάτων», ενώ υπάρχουν σαφείς υπαινιγμοί ότι πρόκειται για ομοφυλόφιλους, κυρίως σε λέξεις και εκφράσεις όπως: *πάθος, μαχαζούν, δουλειά γεναικωτή, κομμώτριες, δουλεύουν το ...φαλλίδι* (υπονοώντας στάση στο σεξ), και κυρίως στον στίχο: *λλίον πολλύν την στρούππαν τους να τους την 'σοζυάζουν* (στρούππα = πρωκτός).

Δύο είναι οι λόγοι που με ώθησαν να προχωρήσω τώρα στη δημοσίευση του παρακάτω τραγουδιού. Ο πρώτος είναι το γεγονός ότι δεν περιλαμβάνεται στο βιβλίο του Κ. Γ. Γιαγκουλλή για τον Άζινο,⁴ άρα αυτή είναι η πρώτη έντυπη δημοσίευση του τραγουδιού. Ο δεύτερος λόγος είναι για τις πληροφορίες που περιέχει και για τα συμπεράσματα που μπορούν να εξαχθούν από μελετητές, όχι απαραίτητα φιλολόγους.

Ίσως είναι η πρώτη φορά που ένας κύπριος ποιητάρης ασχολείται τόσο εκτεταμένα με το θέμα της ομοφυλοφιλίας. Ο ίδιος φαίνεται ή τουλάχιστον δείχνει σοκαρισμένος. Όπως είναι γνωστό, η Μελβούρνη, όπου έζησε ο Άζινος για αρκετά χρόνια, είχε ένα από τα μεγαλύτερα ποσοστά ομοφυλόφιλων παγκοσμίως. Ο Άζινος, προερχόμενος από την Κύπρο, διαποτισμένος με μία συγκριμένη κουλτούρα διαχωρισμένων σεξουαλικών ρόλων και συμπεριφορών (τουλάχιστον φανερά, διότι όλες οι κοινωνίες είχαν και έχουν ένα ποσοστό ομοφυλόφιλων ανά τους αιώνες) «ανακαλύπτει» στη νέα του πατρίδα ένα «νέο είδος», που δεν μπορεί να το κατατάξει στα δύο φύλα. Παρατηρεί, λοιπόν, ότι αυτοί οι άνθρωποι εκδηλώνονται φανερά, μερικές φορές προκλητικά, επιδεικνύονται, έχουν τις δικές τους συμπεριφορές και το κυριότερο γίνονται, αν όχι πλήρως αποδεκτοί, τουλάχιστον ανεκτοί από τους νέους του συμπατριώτες.

Όμως για τον ποιητάρη δεν είναι αποδεκτοί. Πέρα από το γεγονός ότι η παιγνιώδης φύση του βρίσκει ένα καλό θέμα, ένα πρόσχημα για να σατιρίσει τα ήθη της εποχής και της χώρας, ο Άζινος φτάνει στα όρια της απαξίωσης μιλώντας γι' αυτό το «τρίτο είδος». Ένας λόγος παραπάνω είναι το κοινό του,

καθώς απευθύνεται στους κύπριους μετανάστες· έτσι, αντιπαραβάλλει τους δύο κοινωνικούς σχηματισμούς (της Αυστραλίας και της Κύπρου) στο θέμα των ηθών, προκρίνοντας τη γενέτειρά του.

Τα τρία αυτά τραγούδια αποτελούν μια ενότητα, μια τριλογία. Είναι, πιστεύω, ενδιαφέρουσα και η σειρά με την οποία τα απαγγέλλει, όπως ακούγονται στην ηχογράφηση. Οι «Μαλλουρογενάτοι» βρίσκονται ανάμεσα σε δύο ύμνους που αφορούν τα δύο κοινώς αποδεκτά φύλα, το ανδρικό και το γυναικείο «όργανο», και ό,τι αυτά συμβολίζουν και αντιπροσωπεύουν, δηλ. την «κάλυψη γενετικών αναγκών». Ανάμεσά τους παρεισφρέει μια άκρως απαξιωτική αναφορά στους «μάλλουρους», το «απροσδιόριστο» αυτό είδος, και τον «μπερδεύουν»: «'εν μπορ' 'α τους ξεχωρίσεις, έν' γεναιτζες ή έν' άντρες...».

Οι προσωπικές του εμπειρίες τού παρέχουν υλικό, τον κάνουν ικανό να ερμηνεύσει συμπεριφορές, να αξιολογήσει ανάγκες και να βγάλει συμπεράσματα στα δύο τραγούδια που αφορούν τα δύο φύλα. Αντίθετα, στην περίπτωση των «μαλλουρογενάτων» η διεισδυτική του ικανότητα χάνεται, βρίσκεται έξω από τα νερά του, η αμηχανία του δεν μπορεί να τον βοηθήσει. Διαπιστώνει απλώς την ύπαρξη ενός θηλυπρεπούς είδους, το περιγράφει εξωτερικά, το προσεγγίζει περιγραφικά, δεν μπορεί να εισχωρήσει στο πετσί του, όπως κάνει με τους άντρες και οι τις γυναίκες. Δεν μπορεί να καταλήξει σε συμπεράσματα, η αμηχανία και οι απορίες του είναι έκδηλες, ενώ σε πολλά σημεία τους μπερδεύει (δεν μπόρεσα να καταλάβω αν το κάνει σκόπιμα) με το κίνημα των Beatles και των Χίπηδων, των παιδιών των λουλουδιών, που βρίσκονταν σε άνθιση εκείνη ακριβώς την εποχή, στις αρχές της δεκαετίας του 1960.⁵

Ας ακούσουμε τον Χαμπή Άζινο και ας βγάλει ο καθένας τα δικά του συμπεράσματα...

Οι Μαλλουρογενάτοι

Δέκα δεκαπέντε γρόνους που 'μουν μες στην Αυστραλιάν,
'εν εμπόρεσα να γράψω μέ πολλά μέ ούτε λλία.
Απού την δουλειάν στο σπίτιν, 'που το σπίτιν στην δουλειάν,
εκατήντησα να αγιάσω, να ξιχάσω τα παλιά,
που εκράτουν το μολύβιν τζ' ό,τι δω να σημειώννω,
καθ' ενού τα καματά του τζαι τες ώρες να σκοτώννω.
Γιατ' η γη που παρπατούμεν έν' παράσιτα γεμάτη,
προπαντός η νεολαία παρπατά με το γινάτιν.
Να θωρείς κότζα λεβέντες να 'νι μαλλουρογενάτοι,
με την γνώμην σας να πείτε, σάμπου συμβολίζουν κάτι;
Αν τον μιμούνται τον Γριστόν, τούτον έν' μάλλον λάθος,
τούτοι χορεύουν, τραουδούν, έχουσιν άλλον πάθος.
Άμαν δεις την νεολαίαν ούλον γένια τζαι μαλλιά,
τους παρπέρηδες λυπήθου πόννα αλλάξουσιν δουλειάν.
Μα 'σει για τζείνους μιαν δουλειάν, να μέν εσει κχεσάτιν,
θέμα το μαχαζούιν τους να 'σει πάντα πελάτην.
Μα 'ν μπορ' 'α τους 'μολοήσω την δουλειάν εις τού'ν το μέρος,
να τους εύρω άλλην ώραν, να τους πω ιδιαιτέρως.
Γιατ' έν' δουλειά γεναικωτή, πόν' εσει μέσα κόπον
τζαι να συνεταιρέψουσιν, φτάνει να ξέρουν τρόπον.
Θέλω να πω ...χομμώτριες 'εν τζ' έσει άλλα είδη,

αφούτις έν' η τέχνη τους, δουλεύκουν το ...φαλλίδι.
Έτσι τζ' αλλιώς οι μαλλιαροί τζει μέσα εννα κουλιάζουν,
λλίον πολλών την στρούππαν τους να τους την 'σοζιάζουν.
Μάλλουρους εσει τζ' η Κύπρο, μα 'χουσι διαφοράν,
'εν ιξέρω αν αλλάσσουν 'πού φοράν μέχρι φοράν
τούτους να τους 'φήκα χώρα τζαι να τους παραμερίσω,
να 'ρτω στους ππάσι μαλλιαρούς τζαι να τους κανονίσω.
Πιάννουν τσέντες γυναικείες τζαι μιμούνται την γεναίκαν,
εις τους έντεκα 'πό τούτους, πάνω κάτω να 'βρεις δέκα.
'Εν μπορ' α τους ξεχωρίσεις, έν' γεναίτζες ή έν' άντρες,
εις το φτιν τους σκουλαρίτζιν τζαι εις τον λαίμόν τους χάντρες.
Τούτοι 'εν δείκουν για να 'νι γνήσιοι νοικοτζύρηδες,
αφού μοιάζουν με τους μάγους, έν' σωστοί φακκίρηδες.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Κάπα Γ. Λάμαχος [= Κ. Γ. Γιαγκουλλή], *Τα μυλλωμένα τραούθκια του Χ. Μ. Αζίνου*, Λευκωσία 1985, σσ. 30-33.
2. «Ο Βίλλος», εφ. *Ενωσις* (Λευκωσίας) 2 (Φεβρ. 1995) 5.
3. Τέτοια τραγούδια του Αζίνου και πολλών άλλων βλ. και στον τόμο *Λευτέρης Παπαλεοντίου - Σπύρος Αρμοστής* (επιμ.), *Μυλλωμένα και αμολόγητα της Κύπρου*, Λευκωσία, Επιφανίου, 2014 (του Αζίνου στις σσ. 99-106).
4. Κ. Γ. Γιαγκουλλής, *Χαράλαμπος Μιχ. Αζίνος*, Εισαγωγή, εργογραφία και ανθολόγηση, Λευκωσία, Βιβλιοθήκη Κυπρίων Λαϊκών Ποιητών αρ. 55, 1994.
5. Σύμφωνα με τον Κ. Γ. Γιαγκουλλή (ό.π., σημ. 4, σ. 6), ο Αζίνος μετανάστευσε στην Αυστραλία το 1956. Ευχαριστούμε τον κ. Γιαγκουλλή για τις πληροφορίες του.

Σάββας Μαστραππιάς

Η εκλογή του Φοίβου Δέλφη από την Ακαδημία *Tiberina* της Ρώμης

Στο τεύχος 50 των *Μικροφιλολογικών* αναφερθήκαμε σε μια σειρά επιστολών του ποιητή και κριτικού Φοίβου Δέλφη (1909-1988) προς τον ποιητή Ηλία Κατσόγιαννη (1887-1970), στις οποίες ο Δέλφης κάνει λόγο για διάφορα πνευματικά ζητήματα της δεκαετίας 1950. Στην παρούσα εργασία θα επικεντρωθούμε σε ορισμένα αποσπάσματα τριών επιστολών, τα οποία αφορούν στην εκλογή του Δέλφη στην Ακαδημία Τιβεριού (*Tiberina*) της Ρώμης και σε γεγονότα που σχετίζονται με την εκλογή αυτή. Πιο συγκεκριμένα στην επιστολή της 10.1.1959 ο Δέλφης πληροφορεί τον Κατσόγιαννη για την εκλογή του στην Ακαδημία, στην επιστολή της 16.1.1959 κάνει λόγο για την υποδοχή της εκλογής του από τον τύπο της Ελλάδας ενώ στην επιστολή της 1.3.1959 αναφέρεται σε νέες υποψηφιότητες.

Ο Δέλφης θεωρεί ότι με την εκλογή του αποδεικνύεται η αξία του έργου του στο εξωτερικό, δεν κατορθώνει, όμως, να αποσπάσει θετικές κρίσεις, θερμά λόγια και επαίνους στην Ελλάδα. Έτσι, είναι εμφανής ο ενθουσιασμός του για

την εκλογή του, αλλά και η απογοήτευση και η πικρία του για τη χλιαρή υποδοχή του τύπου.

Τα αποσπάσματα τα παραθέτουμε σε μονοτονικό χωρίς άλλες παρεμβάσεις, εκτός του ότι πλαγιασάμε τις υπογραμμίσεις.

10.1.1959

Αγαπητέ φίλε:

[...] Θα διαβάσατε, ίσως, στις εφημερίδες για την εκλογή μου ως Ακαδημαϊκού και Εταίρου ισοβίου στην πιο μεγάλη και ένδοξη Ακαδημία της Ρώμης, την ακαδημία του Τιβερίου.¹ Σας εσωκλείω ένα αντίγραφο από μια εφημερίδα μας και σας παρακαλώ να φροντίσετε να δημοσιευθεί και σε μια εφημερίδα σας και στη Νέα Πορεία. Είναι μια επιτυχία της νεοελληνικής ποίησης. Ίσως η πιο μεγάλη έως τώρα.² Μέλη της Ακαδημίας αυτής είναι πάπες και 200 ονόματα από τα καλύτερα της Ιταλίας και της Ευρώπης. Από την υψηλή τούτη θέση θα μπορέσω τώρα να σας βοηθήσω όλους πιο αποτελεσματικά. [...]

16.1.1959

Αγαπητέ μου φίλε:

ευχαριστώ ολόψυχα για τα συγχαρητήριά σας για την εκλογή μου ως ακαδημαϊκού. Αλλά σα να είσατε μάντης, όχι μόνο δε χαιρετίστηκε σα μια εθνική νίκη,³ όπως λέτε, αλλά κόντεψε να αποσιωπηθεί από μερικές εφημερίδες. Και μάλιστα ο Αχ. Μαμάκης⁴ την αποσιώπησε ολοκληρωτικά απ' τα λογοτεχνικά νέα του, όλες οι άλλες εξόν από δυο τρεις εφημερίδες δε θέλησαν να δώσουν ιδιαίτερη σημασία για να μη μειώσουν φαίνεται την αξία των ελλήνων Ακαδημαϊκών. Είναι να τα κλαις τα γράμματα όπως κατάντησαν. [...]

1.3.1959

Αγαπητέ ποιητή και φίλε:

[...] Τώρα προς το γέρμα της ζωής σας θα ήθελα να σας χαρίσω μια μεγάλη χαρά. Θα κάνω λοιπόν (σας το γνωρίζω) πρόταση στην Ακαδημία Tiberina να γίνετε μέλος της κι εσείς και 3-4 άλλοι.⁵ Απ' τους ποιητές εσείς, ο Γιάννης ο Σκαρίμπας κι ο Καίσαρ Εμμανουήλ μόνο.⁶ Μόνο που θα υποβληθείτε πάλι σε μερικά έξοδα να στείλετε 600 δραχμές ή δολλάρια 20 για την πολυτελέστατη περγαμνή που θα σας στείλουν.⁷ Αυτά τα έξοδα είναι τα μόνα, δεν έχετε να πληρώσετε τίποτα άλλο, μια για πάντα. Είναι ο όρος της Ακαδημίας γιατί κοστίζει η περγαμνή. Σκεφτείτε και γράψτε μου για να κάνω την πρόταση. Μ' έχει κιόλας γράψει η Ακαδημία να κάνω πρόταση για μερικά αξιόλογα ονόματα. Έτσι θεωρείται βεβαία η εισδοχή σας εκεί, σε μια απ' τις πιο ένδοξες Ακαδημίες της Ιταλίας.⁸ Διάλεξα λοιπόν απ' την επαρχία εσάς και τον Γιάννη Σκαρίμπα. Και το αξίζετε. [...]

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Η Τιβεριανή (Tiberina) Ακαδημία της Ρώμης, η οποία ιδρύθηκε το 1813, θεωρείται από τις σημαντικότερες ακαδημίες επιστημών, γραμμάτων και τεχνών. Μεταξύ των μελών της συγκαταλέγονται σημαντικοί άνθρωποι του πνεύματος και της τέχνης της Ευρώπης, όπως οι ποιητές Giuseppe Belli, Vincenzo Monti, Alessandro Manzoni, οι συγγραφείς René de Chateaubriand, Giovanni Papini, οι φιλόσοφοι Benedetto Croce, Giovanni Gentile, οι επιστήμονες Marie Curie, Guglielmo Marconi, οι μουσικοί Gioacchino Rossini, Franz Liszt. Επίσης, μέλη της Ακαδημίας έγιναν πολλοί καρδινάλιοι, από τους οποίους πέντε έχουν γίνει πάπες.

2. Το "ίσως" μετριάζει κάπως την υπερβολή και αλαζονεία, η σύγκριση, όμως, είναι χαρακτηριστική του τρόπου με τον οποίο σκεπτόταν ο Δέλφης και αντιμετώπιζε την έως τότε νεοελληνική ποίηση. Βέβαια, η επιστολή δεν είναι επίσημο έγγραφο για να υπάρχει η υποχρέωση απόδειξης του περιεχομένου, ο αναγνώστης, όμως, σχηματίζει γνώμη για το περιεχόμενο και τον αποστολέα.

3. Τις απόψεις του Κατσόγιαννη για την εκλογή του Δέλφη από την Ακαδημία *Tiberina* τις πληροφορούμαστε από τον ίδιο τον Δέλφη, ο οποίος τις επαναλαμβάνει, όπως τις διάβασε σε επιστολή του Κατσόγιαννη. Ο Κατσόγιαννης τον συγχαίρει – δεν θα μπορούσε να γίνει διαφορετικά – για λόγους ευγένειας, σίγουρα όμως θεωρεί ότι η εκλογή του Δέλφη ήταν τιμητικό γεγονός αλλά όχι τόσο μεγάλης σημασίας, όσο ισχυριζόταν ο Δέλφης. Επομένως, ήταν φυσικό ότι δεν θα απασχολούσε μεγάλη μερίδα του τύπου. Ο Κατσόγιαννης θα αντιλαμβανόταν ότι ο χαρακτηρισμός “εθνική νίκη” ήταν αναντίστοιχος με την πραγματικότητα, αλλά ίσως τον θεωρούσε ως απαραίτητη αντίδραση στα πομπώδη λόγια του Δέλφη. Παράλληλα, όμως, για να του δείξει τη σωστή διάσταση των πραγμάτων, ο Κατσόγιαννης κάνει την πρόβλεψη ότι η κριτική δε θα ασχοληθεί με την εκλογή, με το θριαμβικό τρόπο που επιθυμούσε ο Δέλφης, αλλά θα της έδινε την έκταση και τη διάσταση που της αναλογούσε, όπως και έγινε, και γι’ αυτό ο Δέλφης τον αποκαλεί μάντη. Θεωρούμε ότι έτσι ο Κατσόγιαννης εκφράζει και τις δικές του – διαφορετικές από του Δέλφη – απόψεις, για ευνόητους, όμως, λόγους τις αποδίδει στην κριτική.

4. Ο Αχιλλέας Μαμάκης (1906-1966), ο οποίος θεωρούνταν πολύ πετυχημένος δημοσιογράφος, συνεργάστηκε με αρκετά έντυπα, στα οποία έγραφε καλλιτεχνικές ειδήσεις, έπαιρνε συνεντεύξεις, έκανε κριτικές. Το 1936 άρχισε στην εφημερίδα *Έθνος* το καλλιτεχνικό ρεπορτάζ διατηρώντας τη στήλη *Θεατρικά Νέα*, ενώ λίγο αργότερα άρχισε να γράφει σε ξεχωριστές στήλες της εφημερίδας για τον κινηματογράφο, τη λογοτεχνία, τη μουσική, τις εικαστικές τέχνες. Το διάστημα 1950-60 η λογοτεχνική στήλη στο *Έθνος* παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον και έχει πληθώρα αναγνωστών, κάτι που θα ενδιέφερε τον Δέλφη, προκειμένου να γίνει ευρέως γνωστή η εκλογή του. Από το 1952 ο Μαμάκης ασχολείται με την παρουσίαση θεατρικών έργων από το ραδιόφωνο στην εκπομπή “Το θέατρο στο μικρόφωνο του κ. Αχιλλέα Μαμάκη”.

5. Σε διάστημα μικρότερο των δύο μηνών, όπως προκύπτει από τις ημερομηνίες των σχετικών επιστολών 10.1.1959 και 1.3.1059, η Ακαδημία ενδιαφέρεται για την εγγραφή νέων μελών μέσω του Δέλφη. Φαίνεται ότι μέσα σ’ αυτό το πλαίσιο πρότεινε στον Κατσόγιαννη να υποβάλει υποψηφιότητα.

6. Δεν γνωρίζουμε αν ο Δέλφης έκανε τελικά την πρόταση. Πάντως, ούτε για τον Σκαρίμπα ούτε για τον Εμμανουήλ διαθέτουμε κάποια ένδειξη ότι έγιναν μέλη.

7. Την εκλογή ενός μέλους από την Ακαδημία ακολουθούσε μετά από ένα χρονικό διάστημα η τελετή, κατά την οποία γινόταν η αναγόρευση του νέου μέλους και η απονομή του τίτλου. Ο Δέλφης αφήνει να εννοηθεί ότι για τους μη Ιταλούς δεν υπήρχε υποχρέωση να παρίστανται στη Ρώμη κατά τη διάρκεια της τελετής.

8. Τα κριτήρια εισδοχής νέων μελών στην Ακαδημία δεν φαίνονται περίπλοκα, όπως τα παρουσιάζει ο Δέλφης. Αρκεί η θετική εισήγηση ενός μέλους της Ακαδημίας, στην προκειμένη περίπτωση αυτή του Δέλφη, και η εκπλήρωση των οικονομικών υποχρεώσεων εκ μέρους του υποψηφίου. Είναι χαρακτηριστική η αυτοπεποίθηση του Δέλφη για θετική έκβαση, λόγω της δικής του μεσολάβησης, μιας πιθανής υποψηφιότητας του Κατσόγιαννη. Από την αλληλογραφία τους δεν προκύπτει ότι ο Κατσόγιαννης έγινε μέλος.

Ελένη Παρισιάδου

Δύο επιστολές και μία αφιέρωση βιβλίου του Μίλτου Σαχτούρη

Στη μνήμη του Γιάννη Δάλλα και του Δ. Ν. Μαρωνίτη,
που με εισήγαγαν στο έργο του Μ. Σαχτούρη

1. Όταν αποφάσισα κι εγώ, από τη δεκαετία του 1980 κ.ε., να αφιερώνω εξαμηνιαία μαθήματα και στην ποίηση της λεγόμενης Πρώτης Μεταπολεμικής Γενιάς (είχα ήδη υποσχεθεί στον Λ. Ν. Πολίτη να συμπληρώσω την *Ποιητική Ανθολογία* του μ’ έναν ένατο τόμο, για τη Μεταπολεμική Ποίηση, υπόσχεση που

ΔΗΜΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
ΒΑΦΟΠΟΥΛΕΙΟ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ

Π Ρ Ο Σ Κ Α Η Σ Η

Ο Δήμαρχος Θεσσαλονίκης Σπύρος Κοβόλας
και η Εφορευτική Επιτροπή του Βαφοπούλειου Πνευματικού Κέντρου
σας προσκαλούν στην λογοτεχνική εκδήλωση
Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΟΙΗΣΗ ΑΠΟ ΗΓΟΓΡΑΦΗΣΕΙΣ
Ο ΣΑΧΤΟΥΡΗΣ ΔΙΑΒΑΣΕΙ ΣΑΧΤΟΥΡΗ
που θα γίνει την Τρίτη 22 Νοεμβρίου 1988, ώρα 8.30 μ. μ.
Παρουσιάζει και σχολιάζει ο Γ. Καργαθόπουλος
αναπληρωτής καθηγητής στο Α. Π. Θ.

Εικ. 1

δεν πραγματοποιήθηκε, παρά την αρκετά προχωρημένη προεργασία επιλογής ποιητών και ποιημάτων από μέρους μου), δεν θέλησα να ακολουθήσω ούτε τις αποκλειστικές επικεντρώσεις σε συγκεκριμένους λογοτέχνες (π.χ. του Γ. Π. Σαββίδη στον Σινόπουλο) ούτε τις τριαδικές συζεύξεις (του Δ. Ν. Μαρωνίτη στους Αναγνωστάκη, Αλεξάνδρου, Πατρίκιο), αλλά προτίμησα σχολιασμένες ανθολογήσεις κειμένων περισσότερων ποιητών για τους φοιτητές.

Πολύ πρόσφατα ξετρύπωσα σε πανεπιστημιακές «κούτες» μου και τις ανθολογήσεις που αφορούσαν τον Σαχτούρη (φωτοτυπημένο υλικό ποιημάτων, κυρίως, που μοιραζόταν σε όλους τους φοιτητές των παραδόσεων): είχα επιλέξει ποιήματα μόνον από συλλογές του ως το 1971, και, συγκεκριμένα, 30 ακέραια ποιήματα από τις Παραλογαίς [= Παραλογές] ως Το σκεύος, και 8 «Στιγμές» από Τα στίγματα (κυρίως για να τις αντιβάλω με τα σεφερικά χάικου [= σέν-ρου], τις «στιγμές» του Μόντη και τα μικρά ποιήματα του Χριστιανόπουλου).

Στα μαθήματα αυτά είχα κρίνει αρκετή τη βιβλιογραφία που είχε δημοσιευτεί ως τα τελευταία χρόνια της δεκαετίας του 1970 και ύστερα από τη συγκεντρωτική έκδοση Μίλτου Σαχτούρη Ποιήματα (1945-1971), Αθήνα, «Κέδρος», 1977, ήτοι, κυρίως, τη διεσδυτικότετη δοκιμακή προσέγγιση του σοφότατου Γ. Δάλλα Εισαγωγή στην ποιητική του Μίλτου Σαχτούρη, Αθ., «Κείμενα», 1979 [Σπουδή στη μεταπολεμική ποίηση], και την αυτοτελή αναδημοσίευση «Προλεγόμενων» και επιφυλλίδων (1978-1980) του χαλκέντερου Δ. Ν. Μαρωνίτη στο βιβλίο Μίλτος Σαχτούρης: Ανθρωποι-χρώματα-ζώα-μηχανές, Αθ., «Γνώση», 1980, το «συμπληρωμένο» με δύο επιμετρικούς «Πίνακες», συνταγμένους από κύπριους μεταπτυχιακούς φοιτητές. Βιβλιογραφία, ωστόσο, που μου φαινόταν αρκετή, μόνον όταν την πλαισιώνα με ακροάσεις της γοητευτικότητας παλλόμενης φωνή του ποιητή, μνημειωμένης στον δίσκο Ο Μίλτος Σαχτούρης διαβάζει Σαχτούρη, Αθήνα, «Διόνυσος» [Ελληνικά Ποιήματα], Σεπτ. 1977, όπου το διάλυσμα των συλλογών έφτανε και πάλι ως το 1971.¹

Την ίδια τακτική ακολούθησα και στις σχολιασμένες ακροάσεις/αναγνώσεις που οργάνωνα στο Βαφοπούλειο Πνευματικό Κέντρο του Δήμου Θεσσαλονίκης (βλ. εικ. 1). Παράλληλα, όμως, με τα ουσιαστικά αυτά στηρίγματα για την παραγωγή του ποιητή ως το 1971, και επειδή πάντα πίστευα και πιστεύω πως «όσα ξέρει ο νοικοκύρης, δεν τα ξέρει ο κόσμος όλος» (κατά τη ρήση του Παλαμά), δεν δίστασα, με την τελευταία αυτή ευκαιρία, να απευθυνθώ, για πρώτη φορά στη ζωή μου, και στον ίδιο τον Σαχτούρη, στέλνοντάς του μια κασέτα από τις σχολιασμένες αναγνώσεις μου του Βαφοπουλείου και ζητώντας του μερικές πρόσθετες διευκρινίσεις (δυστυχώς δεν έχω κρατήσει αντίγραφο της κασέτας εκείνης ούτε την επιστολή μου – σπανιότατα, άλλωστε, κρατούσα αντίγραφα γραμμάτων μου προς λογοτέχνες και λογίους). Δημοσιεύω, λοιπόν, εδώ την πρώτη αυτή επιστολή (από τις δύο συνολικά, επιστολές-δελτάρια του Σαχτούρη που έχω λάβει, βλ. εικ. 2α-2β), με εκσυγχρονισμό ορθογραφίας, τονισμού και στίξης, πλαγιογράφηση των υπογραμμισμένων λέξεων και σημείωση όρθιας καθέτου στο τέλος σελίδας, και πλάγιας καθέτου στο τέλος αράδας.

ΜΙΑΤΟΣ ΣΑΧΤΟΥΡΗΣ
 Αθήνα 2/1/89
 Κύριε Κεχαγιόγλου
 Όχι να είμαι υπερβολικά περήφανος για το ποίημά μου, θεωρώ
 υποχρέωσή μου να είμαι ευγενικός και μερικά πράγματα.
 1) Δεν θεωρώ ανώριμο το βιβλίο μου «Η ΑΛΗ-
 ΣΜΟΝΗΜΕΝΗ» και μάλιστα οι συμβουλές που το έβλεψαν
 να μην περιλάβει ποιήματα από αυτό, ίσως και για οικονομία
 του δίσκου.
 2) Το ποίημα «ΓΑΜΟΣ», είναι ένα μικρό ποιήμα, είναι
 ο γάμος πρόσφυγα άλλωστε αγαπημένου, και το περιστρεφόμενο
 δεν είναι καθόλου εορταστικό.
 3) Όσο για το «ΤΟΥ ΘΗΡΙΟΥ», είναι ποίημα
 διπολικό. Από την / μια μεριά είναι αυτά που παρατηρείτε,
 απ' την άλλη το θηρίο / είναι η έμπνευση που την εκλιπαρώ να μη με εγκαταλείψει,
 ή κάποτε που η ζωή μου κινδύνεψε να μπλεχτεί σε μιαν / ιστορία που οπωσδήποτε θα δυσκόλευε την εξακολουθήση / του ποιητικού μου έργου με τον φανατισμό που πάντοτε / το δούλεψα.
 Και πάλι, σας ευχαριστώ και σας εύχομαι ευτυχισμένο το 1989.

Αθήνα 2/1/89

Κύριε Κεχαγιόγλου

Εικ. 2α

Κάποτε πάλι ήλθα μου ενόψει να ρηχτεί σε μέν
 ιστορία πάλι διασκέδαζε με συστάσεις και έμμελες
 του ποιητικού μου έργου με τον φανατισμό που πάντοτε
 το δούλεψα.
 και πάλι: όχι υπερβολικά περήφανος για το ποίημά μου
 θεωρώ υποχρέωσή μου να είμαι ευγενικός και μερικά πράγματα.
 1) Δεν θεωρώ ανώριμο το βιβλίο μου «Η ΑΛΗ-
 ΣΜΟΝΗΜΕΝΗ» και μάλιστα οι συμβουλές που το έβλεψαν
 να μην περιλάβει ποιήματα από αυτό, ίσως και για οικονομία
 του δίσκου.
 2) Το ποίημα «ΓΑΜΟΣ», είναι ένα μικρό ποιήμα, είναι
 ο γάμος πρόσφυγα άλλωστε αγαπημένου, και το περιστρεφόμενο
 δεν είναι καθόλου εορταστικό.
 3) Όσο για το «ΤΟΥ ΘΗΡΙΟΥ», είναι ποίημα
 διπολικό. Από την / μια μεριά είναι αυτά που παρατηρείτε,
 απ' την άλλη το θηρίο / είναι η έμπνευση που την εκλιπαρώ να μη με εγκαταλείψει,
 ή κάποτε που η ζωή μου κινδύνεψε να μπλεχτεί σε μιαν / ιστορία που οπωσδήποτε θα δυσκόλευε την εξακολουθήση / του ποιητικού μου έργου με τον φανατισμό που πάντοτε / το δούλεψα.
 Και πάλι, σας ευχαριστώ και σας εύχομαι ευτυχισμένο το 1989.

Εικ. 2β

Και πάλι, σας ευχαριστώ και σας εύχομαι ευτυχισμένο το 1989.

Φίλος σας
 ΜΣαχτούρης [υπογραφή]

Υ. Γ. Ακόμα στο ποίημα «Ο ΕΦΙΑΛΤΗΣ», λέγοντας «η ντου-λάπα μ' όλα τα ρούχα της μαζι», εννοώ με το της / τα ρούχα της ντουλάπας, κι έτσι δεν μεπερδεύεται το / ποίημα, που είναι γράμμα μιας γυναίκας προς τον / παλιό αγαπημένο της. Μ. Σ.

Δύο σύντομα σχόλια:
 Πατσιφάς: Αλέκος Πατσιφάς (Αλεξάνδρεια 1912 - Αθήνα 1.9.1981), συνιδρυτής του «Ίκαρου» στα χρόνια της Κατοχής και συνιδρυτής και διευθυντής της «εταιρείας γενικών εκδόσεων Lyra», 1964-1981, όπου και η σειρά των δίσκων του «Διόνυσου».
 στο ποίημα «Ο ΕΦΙΑΛΤΗΣ»: Παραδρομή του Σαχτούρη: δεν πρόκειται για το πεζό ποίημα «Ο εφιάλτης» των Παραλογών (όπου, πάντως, αναφέρονται «μαύρα φορέματα μαύρα μεσοφόρια», «πορφύρες», «κιβώτια με [...] νησιώτικες φορεσιές [...] μαντίλια χρωματιστά» και «η κοπέλα [Ακτή και Κυριακή] μέσα στο κάτασπρό της φόρεμα»), αλλά για το ποίημα «Ορυχείο» της ίδιας συλλογής, στ. 8-1: «Στο σπίτι / χτες / καθώς άνοιξα τη ντουλάπα έσβησε γίνηκε / σκόνη μ' όλα τα ρούχα της μαζι».

2. Ύστερα από μία δεκαετία περίπου, και αφού, χάρη σε προτάσεις που έγιναν (όχι πάντα χωρίς αντιδράσεις) δεκτές από τον Τομέα Μ.Ν.Ε.Σ. και το Τμήμα Φιλολογίας του Α.Π.Θ., είχαν γίνει επίτιμοι διδάκτορες του πανεπιστημίου μας οι λογοτέχνες Γιώργος Θ. Βαφόπουλος, Ζωή Καρέλλη και Νίκος Γ. Πεντζίκης, πρότεινα στον Τομέα Μ.Ν.Ε.Σ. να γίνει επίτιμος διδάκτοράς μας και ο Σαχτούρης. Η αρχική πρότασή μου δεν προχώρησε περισσότερο, ύστερα από αψυχολόγητη αντίδραση (με το θέσφατο «Ε, σαν τον Σαχτούρη υπάρχουν δεκάδες ισάξιοι, και ανώτεροι...») του πρεσβυτέρου μου νεοελληνιστή, και μα-

καρίτη τώρα, αναπληρωτή καθηγητή του ίδιου Τομέα, Ξ. Α. Κοκόλη, που έτρεφε απροκάλυπτη πια, συμπλεγματική εχθρότητα απέναντι στους Γ. Π. Σαββίδη και Δ. Ν. Μαρωνίτη, μα, φαίνεται, και απέναντι σε ποιητές που είχαν αγαπήσει ή/και διδάξει στο πανεπιστήμιό μας εκείνοι. Όταν, πειστωμένος, σκέφτηκα να επαναφέρω την πρότασή μου και βολιδοσκόπησα σχετικά τον ποιητή με γράμμα μου, έλαβα την ακόλουθη επιστολή-δελτάριο (βλ. εικ. 3), την οποία δημοσιεύω εδώ με ανάλογο εκσυγχρονισμό ορθογραφίας, τονισμού και στίξης και σημείωση πλάγιας καθέτου στο τέλος αράδας.

26 Μαρτίου 99

Αγαπητέ Κύριε Καθηγητά

Στις δύσκολες μέρες του πολέμου 40-41 / βαριά άρρωστος από φυματίωση (έγραφα ήδη ποίηση) / ορκίστηκα ότι, αν τελικά γλιτώνα, η ζωή μου / θα περιοριζόταν να γράφω μόνο ποιήματα, έτσι σαν / τάμα. Τίποτε άλλο.

Κατόπιν αυτού, με πραγματική λύπη, γιατί και εγώ / αγαπώ την Θεσσαλονίκη και τους πνευματικούς / της ανθρώπους, δεν μπορώ να δεχτώ την τόσο / ευγενική πρότασή σας.

Με τιμή

ΜΣαχτούρης [υπογραφή]

ΜΙΛΤΟΣ ΣΑΧΤΟΥΡΗΣ

Υ.Γ. Επιπλέον, δεν κυκλοφορώ παρά / λίγα μέτρα από το σπίτι μου. Και / πάλιν Ευχαριστώ.

3. Παράλληλα με την τελευταία αυτή γραπτή επικοινωνία του Σαχτούρη μαζί μου, λάβαινα από τον ίδιο και την ποιητική συλλογή του αναποδα γυρίσαν τα ρολογια (Αθ., «Κέδρος», 1998), με την ακόλουθη χειρόγραφη αφιέρωση στη σ. 1 (βλ. και εικ. 4), την οποία δημοσιεύω επίσης εδώ με ανάλογο εκσυγχρονισμό ορθογραφίας, τονισμού και στίξης και πλαγιολογία των υπογραμμισμένων λέξεων:

Στον εκλεκτό
Καθηγητή Παν/μίου Θεσσαλονίκης
κλάδος Φιλολογίας
Γιώργο Κεχαγιόγλου
με θερμή φιλία
ΜΣαχτούρης [υπογραφή]
Μάρτιος 99

26 Μαρτίου 99

Αγαπητέ Κύριε Καθηγητά
Στις δύσκολες μέρες του πολέμου 40-41
βαριά άρρωστος από φυματίωση (έγραφα ήδη ποίηση)
ορκίστηκα ότι αν τελικά γλιτώνα, η ζωή μου
θα περιοριζόταν να γράφω μόνο ποιήματα, έτσι σαν
τάμα. Τίποτε άλλο.
Κατόπιν αυτού με πραγματική λύπη γιατί και εγώ
αγαπώ την Θεσσαλονίκη και τους πνευματικούς
της ανθρώπους, δεν μπορώ να δεχτώ την τόσο
ευγενική πρότασή σας.

Με τιμή

[υπογραφή]

ΜΙΛΤΟΣ ΣΑΧΤΟΥΡΗΣ

Υ.Γ. Επιπλέον, δεν κυκλοφορώ παρά
λίγα μέτρα από το σπίτι μου. Και
πάλιν Ευχαριστώ.

Εικ. 3

Τόν ενσηκώ
Καθηγητή Παν/μίου Θεσσαλονίκης
κλάδος Φιλολογίας
Γιώργο Κεχαγιόγλου
με θερμή φιλία
ΜΣαχτούρης
Μάρτιος 99

Εικ. 4

ΣΗΜΕΙΩΣΗ

1. Για μιαν αρκετά ικανοποιητική συνόψιση της Εργογραφίας και Βιβλιογραφίας Σαχτούρη βλ. τη διαδικτυακή προσπάθεια της Μαρίας Ακριτίδου, https://www.greek-language.gr/digitalResources/literature/tools/concordance/works.html?cnd_id=8, η οποία όμως πρέπει να συμπληρωθεί και για την περίοδο 2015 κ.ε.: κάτι που θεωρώ πολύ αμφίβολο να γίνει, τώρα που το Κ.Ε.Γ. διοικείται πια αποκλειστικά από πρόσωπα με ελάχιστη πείρα της νεοελληνικής φιλολογίας.

Γιώργος Κεχαγιόγλου

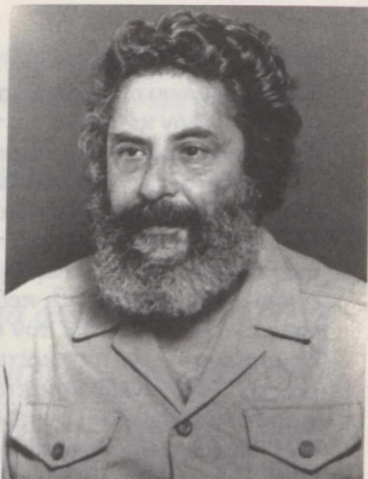
Για τον μαθητή Θεοδόση Νικολάου και το έτος 1948

Όταν κάποτε – στα όμορφα χρόνια της δεκαετίας του '80, τότε ζούσα στη Λάρνακα – πληροφορήσα τον αείμνηστο φίλο Φοίβο Σταυρίδη πως είχα στην κατοχή μου κάποια πρακτικά της Συμβουλευτικής Συνέλευσης του 1947-48, γνωστής ως Διασκεπτικής,¹ δεν είπε τίποτε· αλλά την επόμενη φορά που τον επισκέφτηκα στην εξαιρετική κυπρολογική βιβλιοθήκη του, με περίμενε μια έκπληξη: το αντίγραφο ενός άλλου αρχείου² για τη Διασκεπτική, και ένα μεγάλο κιβώτιο με τις μονόφυλλες εφημερίδες τής περιόδου κατά την οποία διεξήχθησαν οι συνελεύσεις και είχαν σχετικά κείμενα ή ειδήσεις. Πρόκειται για τις εφημερίδες Νέος Κυπριακός Φύλαξ, Πρωτεύουσα, Εσπερινή, Η Εσπερινή Πρωτεύουσα, Αγωνιστής, Κερύνεια, Λαϊκόν Βήμα, Εφημερίς κ.ά. Δεν είχα ακόμα ασχοληθεί με το θέμα, αλλά θέλησα να ριζώ μια διαγώνια ματιά στην καθοριστική αυτή περίοδο, κι αυτό το ταξίδι στο παρελθόν αποδείχτηκε πραγματικά συναρπαστικό. Στα εύθραυστα φύλλα αυτών των εφημερίδων συνάντησα με μεγάλη έκπληξη αλλά και χαρά αναφορές σε ανθρώπους τους οποίους γνώρισα προσωπικά στη μετέπειτα ζωή μου· ανθρώπους σημαντικούς, που σφράγισαν με τις πράξεις τους την ιστορία αυτού του τόπου, ενώ το φως τους θα μας φωτίζει, πιστεύω, για πολλά χρόνια ακόμα.

Την εποχή εκείνη υπήρχε μια έντονη ιδεολογική αντιπαράθεση, που εκφραζόταν μέσα από τα πύρινα κύρια άρθρα των εφημερίδων, όμως δεν υπήρχε ο απαραίτητος διάλογος. Ήταν απλώς μονόλογοι σε διαφορετικά έντυπα, που απευθύνονταν στους ομοϊδεάτες αναγνώστες τους. Και όμως, στις δύο και μοναδικές σελίδες τους φιλοξενούνταν ανταποκρίσεις και πληροφορίες που δεν βρίσκουν χώρο σήμερα σε πολυσέλιδες εφημερίδες· τα σημερινά φύλλα φιλοξενούν στις σελίδες τους αμέτρητες πληροφορίες για κάθε λεπτομέρεια της ζωής των «διάσημων» ανθρώπων – των celebrities – που κάθε άλλο παρά χαρακτηρίζονται από πνευματικότητα.

Ποιοι να 'ναι αυτοί οι άνθρωποι που γνώρισα αργότερα; Θα τους συναντήσουμε μέσα από τις ειδήσεις των εφημερίδων που προανέφερα. Σαρώνω με το βλέμμα μου προσεχτικά τα φύλλα, και ξαφνικά η Αμμόχωστος ζωντανεύει στη φαντασία μου: στην αίθουσα του θεάτρου «Ηραϊόν» πραγματοποιείται η τελετή λήξης των εργασιών του σχολικού έτους του Ελληνικού Γυμνασίου Αμμοχώστου³ και ο Γυμνασιάρχης Κυριάκος Χατζηγιάννου επισημαίνει αρχικά ότι «κράτησε τὸ Σχολεῖον ὑπεράνω κομματικῶν διαμαχῶν» και «ἐτελήθη τῆς εὐκαιρίας νὰ

έκτελέση ένα έπιβεβλημένον καθήκον του – ώς είπε – νά άπαντήση πρός τόν κ. Τζάκσον δια τās έναντίον τής Έλληνικής κλασικής μορφώσεως κατηγορίας του». Ίσως, εδώ, να αναφέρεται στον Αρχιδικαστή δρα Έντουαρντ Τζάκσον, ο οποίος είχε ορισθεί πρόεδρος της Συμβουλευτικής Συνέλευσης. Στη συνέχεια ο τελειόφοιτος Σάκης (Θεοδόσης) Δ. Νικολάου «ώμίλησε καταλλήλως, μετά ταύτα δέ έγινεν ή άπονομή τών βραβείων». Ο ίδιος θα τιμηθεί με το Βραβείο Παλαμά, ενώ άλλοι συμμαθητές του, όπως ο Κυριάκος Πλησής, ο πρώτος μας φιλόλογος στο γυμνάσιο, θα τιμηθούν κι αυτοί με άλλα βραβεία.

Θεοδόσης Νικολάου

Τον Νοέμβριο του 1948 ο Θ. Νικολάου δημοσίευσε στα Κυπριακά Γράμματα το πρώτο του ποίημα («Ασάλευτη ζωή»). Στο ίδιο περιοδικό θα δημοσιευτούν άλλα πέντε ποιήματά του. Την προηγούμενη χρονιά η τελετή λήξης είχε γίνει στο Θέατρον Χατζηχαμπή.⁴ Ο γυμνασιάρχης Κ. Χατζηγιάννου μίλησε για την ανάγκη επέκτασης των οικημάτων του σχολείου και ζήτησε από τους συμπολίτες του δωρεές για να γίνει δυνατή μια τέτοια επέκταση, ενώ έθεσε το θέμα του διαχωρισμού του σχολείου σε Αρρένων και Θηλέων. Ο διαχωρισμός πραγματοποιήθηκε αργότερα. Ο τελειόφοιτος Παναγιώτης Σέργης αντιφώνησε. Ο Θ. Νικολάου, μαθητής της Ε΄ τάξης, βραβεύτηκε για την καλύτερη έκθεση, αλλά θα βραβευτεί και ο Παναγιώτης Σέργης, ενώ η Νέλλη Σαβεριάδου θα σαρώσει τα πλείστα βραβεία.

Δεν γνωρίζω πολλά πράγματα για τη στάση του Κ. Χατζηγιάννου απέναντι στον μαθητή του Θ. Νικολάου. Πάντως, αργότερα, όταν ο τελευταίος επέστρεψε στο σχολείο ως καθηγητής, ο Γυμνασιάρχης δεν τον έβλεπε με καλό μάτι, διότι ήταν πολύ ανεκτικός με τους μαθητές, αλλά και γιατί ήταν ο πρώτος που είχε καταργήσει τη γραβάτα – αργότερα άφησε και γενειάδα. Έτσι, αν και ο Θεοδόσης ήταν πολύ καλός φιλόλογος, ο Γυμνασιάρχης τον παραμέλησε, ενώ συνέβαλε στην ανέλιξη των Παναγιώτη Σέργη και Κυριάκου Πλησή. Όμως, ο Θ. Νικολάου σεβόταν τον Γυμνασιάρχη και τον εκτιμούσε ως επιστήμονα. Αργότερα επιμελήθηκε μαζί με την Κλαίρη Αγγελίδου τον τιμητικό τόμο για τα ογδοντάχρονά του, έγραψε θετική κριτική για το έργο του και συνομίλησε μαζί του σε εκπομπή το ΡΙΚ. Στην προσφυγιά ο Κ. Χατζηγιάννου άλλαξε στάση απέναντι στον Θεοδόση και μιλούσε πια με τα καλύτερα λόγια γι' αυτόν.

Το Σάββατο 27 Μαρτίου 1948, ο Θ. Νικολάου, τελειόφοιτος του Ελληνικού Γυμνασίου Αμμοχώστου, υποδύθηκε τον ρόλο του Αφηγητή στο ανέβασμα του μεγάλοπνοου – όπως το χαρακτήρισε ο ίδιος – ποιήματος του Βασίλη Μιχαηλίδη «Η 9η Ιουλίου 1821 εν Κύπρω», το οποίο είχε δραματοποιήσει ο Γυμνασιάρχης. Όπως είναι γνωστό, ο Γρηγόρης Αυξεντίου ερμήνευσε τον ρόλο του Κυπριανού στη μία εκ των δύο παραστάσεων. Η δραματοποίηση της «9ης Ιουλίου...» εκδόθηκε σε βιβλίο το 1960 στη σειρά των εκδόσεων της Βιβλιοθήκης του Ελληνικού Γυμνασίου Αμμοχώστου, με Προλεγόμενα και Γλωσσάρι του Κ. Χατζηγιάννου και αφιέρωση στον Γρηγόρη Αυξεντίου, «που υπεδύθη υπέροχα

το ρόλο του Εθνομάρτυρα Αρχιεπισκόπου Κυπριανού». Στα προλεγόμενα ο Κ. Χατζηιωάννου αναφέρει και τα εξής: «Το δράμα τόσο πολύ ήρθε εις τον Κυπριακόν λαόν και ιδίως εις τον λαόν της υπαίθρου [...] και εις το διάστημα μιας δεκαετίας επαίχθη εις περισσότερα των εκατόν χωρίων».

Πενήντα τρία χρόνια μετά (τρία χρόνια πριν από τον θάνατό του), στις 9 Ιουλίου 2001, ο Θ. Νικολάου υποδύθηκε τον ίδιο ρόλο, στην παράσταση του Θ.Ε.ΠΑ.Κ. στο Αρχοντικό της Οδού Αξιοθέας, σε δραματική προσαρμογή και σκηνοθεσία του Μ. Πιερή με τίτλο «Η Ρωμιοσύνη εν' φυλή συνότζιαρη του κόσμου». Ο ζωγράφος και πεζογράφος Φώτος Χατζησωτηρίου, δέκα περίπου χρόνια μεγαλύτερος από τον Θ. Νικολάου, είχε δει την παράσταση του 1948 και δημοσίευσε αρνητική κριτική,⁵ παρόλο που στο τέλος του σημειώματος τη χαρακτηρίζει «γενικά αρκετά καλή». Πριν από την παράσταση της «9ης Ιουλίου», παρουσιάστηκε το μονόπρακτο του Βασίλη Ρώτα *Να ζη το Μεσολόγγι*, όπου ο Θ. Νικολάου υποδύοταν τον ρόλο ενός παπά. Ο Φ. Χατζησωτηρίου τον επαίνεσε, διότι «ήταν ο μόνος που προσπάθησε να δώσει κάποιο τόνο στο έργο, ο οποίος χανότανε μέσα στο σύνολο των μειονεκτημάτων». Αργότερα ο Θ. Νικολάου επιμελήθηκε μια έκδοση με διηγήματα του Φ. Χατζησωτηρίου και κάποια άλλη φορά άνοιξε μια έκθεση ζωγραφικής του. Στις αρχές της δεκαετίας του '80, έτυχε να συναντηθούμε και οι τρεις σε μια έκθεση ζωγραφικής στη Λάρνακα (στην οποία λάμβαναν μέρος με έργο μου). Οι δυο τους έφυγαν από τη ζωή το 2004.

Τέλος, ως σημειωθεί ότι το 1948 ο Θ. Νικολάου επισκέφτηκε τον ζωγράφο Γ. Πολ. Γεωργίου στο σπίτι του, στην οδό Ερμού, και μαγεύτηκε από τη διαρρήθμιση του σπιτιού και τις τοιχογραφίες των αγίων που κοσμούσαν τους τοίχους.⁶ Ο ζωγράφος τού χάρισε ένα φάιλ με αντίγραφα έργων του. Αργότερα θα γνωριστούν καλύτερα. Ο ζωγράφος επισκέφτηκε τον φιλόλογο στο σπίτι του - το palazzo - όπως το έλεγε, στην εντός των τειχών πόλη της Αμμοχώστου. Όπως μου έλεγε ο αείμνηστος Θεοδόσης, ο Γεωργίου τον θεωρούσε έναν από τους καλύτερους φιλόλογους στην Κύπρο. Κάποια στιγμή, όταν ο Θ. Νικολάου επέστρεψε στην Κύπρο από μια επίσκεψή του στο Λονδίνο, μου χάρισε δύο σειρές από τα περίφημα prints του Γεωργίου, που είχαν τυπωθεί στην Ολλανδία. Τα είχε αγοράσει από ελληνικό βιβλιοπωλείο στο κέντρο του Λονδίνου. Όταν τον ρώτησα «γιατί δύο σειρές;», η απάντησή του ήταν: «μα έχεις δύο θυγατέρες!»

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Τα επίσημα πρακτικά - τα μοναδικά, ίσως, στην ελληνική γλώσσα - του Παναγιώτη Χατζημιχαήλ, ο οποίος ήταν μέλος της Επιτροπής της Συνεργατικής Κεντρικής Τράπεζας και ως εκ τούτου είχε προσκληθεί και έλαβε μέρος στη Συνέλευση ως εκπρόσωπος του αγροτικού κόσμου. Αντίγραφο των πρακτικών της Συνέλευσης είχα αποστείλει στον Νίκο Κρανιδιώτη, ο οποίος δημοσίευσε μέρος τους στο βιβλίο του *Δύο κρίσιμες φάσεις του Κυπριακού*, Αθήνα 1986.

2. Το αρχείο του Δημάρχου Λάρνακας Λύσου Σανταμά, ο οποίος είχε λάβει επίσης μέρος στη Συνέλευση, σαφώς ογκωδέστερο και πληρέστερο από το αρχείο Χατζημιχαήλ, με πάρα πολλές ιδιόχειρες σημειώσεις του και άλλα έγγραφα.

3. «Το Γυμνάσιον Βαρωσίων», *Νέος Κυπριακός Φύλαξ*, 6.7.1948.

4. «Η σχολική τελετή του Γυμνασίου Αμμοχώστου», *Νέος Κυπριακός Φύλαξ*, 1.7.1947.

5. Ανάμεσα σ' άλλα, έγραψε: «Πολύ φωτεινή η σκέψη του κ. Χατζηιωάννου να δραματοποιήσει το εθνικό μας τούτο μαρτύριο. Πολύ φοβούμαι όμως πως υστέρησε να του δώσει την ψυχή που χρειαζότανε. Περιορίστηκε να βάλει έναν αφηγητή όπου δεν υπάρχει διάλογος και να προσθέσει

μα προσευχή που απαγγέλθηκε πολύ άτεχνα από τον Γρ. Αυξεντίου» (Νέος Κυπριακός Φύλαξ, 14.4.1948).

6. Νίκος Νικολάου-Χατζημιχαήλ, «Συνάντηση του ζωγράφου Γ. Πολ. Γεωργίου με τον Θεοδόση Νικολάου και άλλους ποιητές», *Υλάντρον* 6-7 (2005) 24.

Νίκος Νικολάου-Χατζημιχαήλ

Η λογοτεχνική Θεσσαλονίκη του 1965 μέσα από μια επιστολή

Το 1965 ο ποιητής Ντίνος Χριστιανόπουλος (1931-2020) δημοσίευσε στο περιοδικό *Διαγώνιος* το διήγημα «Το τσογλάνι»,¹ το οποίο αναδημοσίευσε αργότερα με τον τίτλο «Το αναρριχητικό».² Θέμα του διηγήματος είναι η φιλία του αφηγητή με έναν νέο πεζογράφο, ο οποίος τον χρησιμοποιεί για να γνωρίσει σημαντικές λογοτεχνικές προσωπικότητες της Θεσσαλονίκης. Δεν επρόκειτο για μυθοπλασία αλλά για καταγραφή, όπως την αντιλαμβανόταν ο ποιητής, της σχέσης του με τον Βασίλη Βασιλικό (στο διήγημα αποκαλείται Αντρέας Αγοραστός). Πρόκειται για κείμενο όχι απλώς καυστικό, όπου σχολιάζεται ένας συγκεκριμένος τρόπος συμπεριφοράς, αλλά για ευθεία επίθεση στην προσωπικότητα ενός άλλου λογοτέχνη. Σύμφωνα με όσα αναφέρονται στο διήγημα, πρώτος έγραψε για τον Χριστιανόπουλο ο Βασιλικός ονομάζοντάς τον σε πεζό του κείμενο Γεράσιμο, δηλαδή «γέρο και άσημο».³ Το διήγημα αποτέλεσε αφορμή για τη διάλυση της φιλίας και συνεργασίας του Χριστιανόπουλου με τον ποιητή και πεζογράφο Γιώργο Ιωάννου (1927-1985). Ωστόσο, η μελέτη του Ιωάννου με τίτλο «Δημοτικά τραγούδια της Κυνουρίας», που δημοσιεύτηκε στο ίδιο τεύχος της *Διαγώνιου*, κυκλοφόρησε κανονικά στη σειρά ανατύπων του περιοδικού. Ο Βασιλικός κράτησε ήπια στάση, και ύστερα από πολλά χρόνια κάλεσε τον Χριστιανόπουλο σε τηλεοπτική εκπομπή του.⁴ Αλλά η οικογένεια του πρώτου φαίνεται ότι είχε αποφασίσει να κινηθεί νομικά, κάτι που δεν έγινε τελικά, ύστερα από παρέμβαση τρίτων.

Στην επιστολή που παρουσιάζεται εδώ,⁵ ο Χριστιανόπουλος ενημερώνει τον τότε στενό φίλο του Νίκο-Αλέξη Ασλάνογλου (1931-1996), που ζούσε εκείνη την περίοδο στο Κάιρο (στο ξενοδοχείο Gloria),⁶ για τα γεγονότα που ακολούθησαν τη δημοσίευση του διηγήματος και κυρίως για τη διάλυση της φιλίας του με τον Ιωάννου. Τα τρία αυτά πρόσωπα αποτελούσαν μέλη της βασικής ομάδας του περιοδικού *Διαγώνιος*⁷ και το όλο θέμα αποτελεί ένα ενδιαφέρον κεφάλαιο της λογοτεχνικής ιστορίας της νεότερης Θεσσαλονίκης. Οι αιτίες πιθανότατα ήταν βαθύτερες: Όσο ο Ιωάννου γινόταν ευρύτερα γνωστός ως λογοτέχνης τόσο ένιωθε πιο έντονα τις διαφορές του με τον Χριστιανόπουλο, φοβούμενος ταυτόχρονα τις επιπτώσεις που θα επέφεραν και στη δική του ζωή οι επιλογές του φίλου και συνεργάτη του. Και πράγματι, δύσκολα θα μπορούσαν να συνυπάρξουν κάτω από την ίδια λογοτεχνική στέγη δύο εκρηκτικές προσωπικότητες που «δεν μασούσαν τα λόγια τους». Στην επιστολή, στην οποία εμπλέκονται οι τρεις πιο γνωστοί ερωτικοί ποιητές της Θεσσαλονίκης (αποστολέας, αποδέκτης, κεντρικό πρόσωπο), συναντάμε πολλά αιχμηρά ή προσβλητικά σχόλια

και μια ανάγκη του Χριστιανόπουλου για δικαίωση στα μάτια του φίλου του. Ίσως διαβλέπει ότι το ίδιο μπορεί να συμβεί και με τη δική τους σχέση⁸ και τον προειδοποιεί με έμμεσο τρόπο, δείχνοντάς του ότι μόνος του δεν θα καταφέρει τίποτα, όπως προβλέπει και για τον Ιωάννου, με τον οποίο γνωρίζονταν από παιδιά.⁹ Η αναφορά στον «καταπληχτικό πάταγο» που προκάλεσε το διήγημα δείχνει ότι δεν αποκλείεται ο Χριστιανόπουλος να θεώρησε τις αρνητικές και επιθετικές αντιδράσεις ως ευκαιρία για προβολή.

Σαράντα χρόνια ύστερα από τη σύνταξη της επιστολής, άκουσα από τον Χριστιανόπουλο ακριβώς τα ίδια πράγματα, με τον ίδιο τρόπο, με την πρόσθετη επισήμανση ότι ο Ιωάννου γνώριζε το περιεχόμενο του διηγήματος από το 1964 και δεν είχε διαφωνήσει με την προοπτική δημοσίευσής του. Κατά τη γνώμη μου, δεν τίθεται θέμα αξιοπιστίας των γραφομένων, αλλά μόνο σκοπιμότητα στον τρόπο που επιλέγει να ενημερώσει τον Ασλάνογλου, που, επειδή ζούσε στην Αίγυπτο, δεν θα είχε πιθανότατα άλλη απευθείας πηγή πληροφόρησης για τη διένεξη αυτή. Το όλο θέμα αφορούσε και προσωπικά τον Ασλάνογλου, αφού μεγάλο μέρος του διηγήματος (μιάμιση σελίδα στην πρώτη δημοσίευση) αναφέρεται σε λεπτομέρειες της γνωριμίας του με τον Βασιλικό, όπως τις είχε μεταφέρει στον Χριστιανόπουλο. Επιπλέον το τεύχος ξεκινούσε με ποιήματά του, μεταξύ των οποίων και το εξαιρετικό «Η ποίηση δε μας αλλάζει».

Η αναφορά, στο τέλος της επιστολής, σε συνέντευξη του Ασλάνογλου σχετίζεται με την αναφορά, στην αρχή της επιστολής, στην εφ. Δράσις.¹⁰ Πρόκειται για σχετικά εκτενή συνέντευξη του Ασλάνογλου («Επί τη αναχωρήσει του»), όπου μεταξύ άλλων μιλά για την υποτροφία που πήρε από την αιγυπτιακή κυβέρνηση και για τις σπουδές «νεωτέρας γραμματολογίας» που πρόκειται να ξεκινήσει στο γαλλικό τμήμα του Πανεπιστημίου του Καΐρου:

Η πρόθεσή μου είναι, αποχτώντας ένα πτυχίο, να συστηματοποιήσω κατά κάποιον τρόπο, σχόρπια διαβάσματά μου μιας εικοσαετίας. Αν μου αρέσει η Αίγυπτος; Μ' ενθουσιάζει η ιδέα να πάω εκεί για σπουδές. Το ταξίδι μου στο Λίβανο και τη Συρία το 1957 με είχε εντυπωσιάσει.

Στην ίδια συνέντευξη αναφέρεται και στην επανέκδοση της Διαγωνίου:

Νομίζω, πως η επανέκδοση της «Διαγωνίου» έρχεται στην ώρα. Όλοι θα συμφωνήσουν, πως είναι ένα περιοδικό – κίνημα. Η πρώτη περίοδος έρριξε το σπέρμα. Τώρα, θ' αρχίσει η συγκομιδή. Θα συσπειρώση γύρω της όλους αυτούς που επιθυμούν κάτι καινούργιο και θα επιταχύνη την αλλαγή.

Στην επιστολή υπάρχει αναφορά και σε συνέντευξη του Χριστιανόπουλου στην εφ. Δράσις. Το σχετικό δημοσίευμα (22.2.1965) παρουσιάζεται ως «σύνοψη» συζήτησης με τον ποιητή, που είχε αποκλειστικό θέμα το διήγημα «Το τσο-γλάνι».¹¹ Μεταφέρω μερικά αποσπάσματα:

Η σκανδαλοθηρία δεν μου αρέσει. Όταν ένα λογοτεχνικό έργο δημιουργεί τον ίδιο θόρυβο που συνήθως δημιουργούν τα λιβελλογραφήματα ή η δημοσιογραφία, τότε ή η ποιότητα του έργου είναι κακή ή η ανωριμότητα του αναγνωστικού κοινού σκαλώνει μόνο στα εντυπωσιακά σημεία.

Τον τελευταίο καιρό με έπιασε όρεξη να γράφω μερικά χιουμοριστικά διηγήματα, κι αυτό ήταν το πρώτο. Ήθελα, κυρίως, να κάνω τους αναγνώστες μου να γελάσουν

αλλά και να καυτηριάσω μια απαράδεκτη κατάσταση, που επικρατεί στους φιλολογικούς κύκλους: τη συναλλαγή και τις κολακείες και γενικά τον αδιάσταχο αρριβισμό που χαρακτηρίζει παλιούς και νέους. Ο ήρωάς μου, θέλει να αναδειχτεί σα συγγραφέας και μπροστά σ' αυτή του την επιθυμία δεν αναγνωρίζει ούτε ιερό ούτε όσιο. Κάνει βαθιές υποκλίσεις, σε όσους έχει την ανάγκη τους, κι ύστερα τους ξεχνάει αμέσως, μόλις γίνει η δουλειά του.

Εκείνο που ενδιαφέρει, είναι όχι να μειωθεί ένας άνθρωπος, αλλά να καυτηριασθή μία κατάσταση. [...] Όποιοι ξέρουν τί κατάσταση επικρατεί στους φιλολογικούς κύκλους, θα με καταλάβουν και θα με δικαιολογήσουν. Όταν λ.χ. ένας λογοτέχνης «θριαμβεύει», είναι καλό να πληροφορήσουμε το κοινό, τί τερτίπια χρησιμοποίησε ο κύριος αυτός για να κατασκευάση το «θρίαμβό» του.

Από άλλο σημείο της επιστολής γίνεται σαφές ότι εκείνος που απομακρύνθηκε πρώτος από τον πυρήνα του περιοδικού *Διαγώνιος* ήταν ο Ιωάννου και μάλιστα με αφορμή ένα σοβαρό ζήτημα «ηθικής τάξεως». Δεν μπορούμε ωστόσο να γνωρίζουμε εάν ο Ιωάννου έφυγε εξαιτίας του περιεχομένου τού διηγήματος και της φιλίας του με τον Βασιλικό ή εάν το διήγημα τού έδωσε απλώς την αφορμή που επιζητούσε. Με την απομάκρυνση του Ιωάννου από τον κύκλο της *Διαγώνιου*, ο κύκλος αυτός αρχίζει σταδιακά να μετατρέπεται σε ομάδα θαυμαστών του εκδότη, που ταυτίζει πλέον τον εαυτό του με το περιοδικό. Θυμάμαι ότι και ο ίδιος μου είχε πει πως ένας βασικός λόγος της σύγκρουσής του με τον Ασλάνογλου και με άλλους πρώην συνεργάτες του ήταν ότι ήθελαν να χρησιμοποιούν το περιοδικό σαν να ήταν δικό τους – κάτι που από ένα σημείο και μετά δεν ανεχόταν. Σε μεταγενέστερες συνεντεύξεις του ο Ιωάννου εκφράστηκε αρνητικά και για τον Χριστιανόπουλο και για τον τρόπο με τον οποίο μετεξελίχθηκε το περιοδικό του, φιλοξενώντας κείμενα «γιατρών και δικηγόρων» που είχαν τη δυνατότητα να πληρώνουν για τη δημοσίευση.¹² Το 1982 ο Ιωάννου σχολιάζει στο *Φυλλάδιο*, στο οποίο ήταν διευθυντής και μοναδικός συντάκτης:¹³

Μολονότι εδώ και δεκαεπτά χρόνια περίπου δεν έχω απολύτως κανένα πάρε-δώσε με τον Ντίνο Χριστιανόπουλο, εντούτοις θλίβομαι πολύ για το ποιητικό, και γενικά το πνευματικό, κατάντημά του. [...] Και το περιοδικό *Διαγώνιος* πάει από το κακό στο χειρότερο. [...] Υπολογίζω ότι ο Χριστιανόπουλος σταμάτησε ως ποιητής γύρω στο 1965. Δεν έκανε τίποτε το σπουδαίο από τότε, πηγαίνει με την αρχική φόρα. [...] (Αυτός και ο Πετρόπουλος θα πεθάνουν από την κούραση με τα «βιβλία», που «γράφουν»).

Πολλά ακόμη ονόματα λογοτεχνών και πνευματικών ανθρώπων αναφέρονται εν παρόδω στην επιστολή, κυρίως με αφορμή την άποψή τους για το διήγημα και τη στάση τους στο θέμα της διένεξης.¹⁴ Ο φιλόλογος και μετέπειτα καθηγητής του ΑΠΘ Παν. Μουλλάς και ο διευθυντής του Πρακτορείου Πνευματικής Συνεργασίας Μάριος Βαϊάνος, γνωστός και από τον αγώνα του για την καθιέρωση του καβαφικού έργου, που μεσολάβησαν για να μην κατατεθεί μήνυση από την οικογένεια του Βασίλη Βασιλικού. Ο πεζογράφος και ποιητής Γιάννης Σχαρίμπας, ο συνεργάτης της *Διαγώνιου* Γιάννης Παπαδόπουλος,¹⁵ ο καθηγητής Κλασικής Φιλολογίας του ΑΠΘ Αγαπητός Τσοπανάκης και ο διευθυντής του Πειραματικού Σχολείου του ΑΠΘ και συγγραφέας Ιωάννης Ξηροτύρης, που επαίνεσαν με ενθουσιασμό το διήγημα. Ο συγγραφέας Ηλίας Πετρόπουλος, που πήρε το μέρος του Γιώργου Ιωάννου, και η σύζυγός του Ναυσικά (Ναύση).¹⁶ Ο φιλόλογος και μετέπειτα καθηγητής του ΑΠΘ

Μίμης (Δημήτρης) Μαρωνίτης, ο μουσικός και συγγραφέας Σάκης Παπαδημητρίου, ο πεζογράφος Τόλης Καζαντζής, ο συγγραφέας Γιάννης Μπαμπατζάνης και ο καθηγητής φιλόλογος (στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση) Θανάσης Χριστιανός, που συμπαραστάθηκαν στον Χριστιανόπουλο. Ο Γιώργος Πολιτάρχης, διευθυντής του περιοδικού *Παναθήναια*, που εκφράστηκε θετικά για τα ποιήματα του Ασλάνογλου. Ο συγγραφέας-διανοητής Βασίλης Φράγκος, σύζυγος της αδελφής του Ασλάνογλου Νιόβης. (Το όνομα Νιόβη, λίγο μετά το όνομα του Φράγκου, αφορά πιθανώς την αδελφή του Ασλάνογλου και όχι τη Νιόβη Κατάκη, αδελφή της Ναυσικάς, σύζυγο του πεζογράφου Η. Χ. Παπαδημητρακόπουλου, η οποία ανήκε στο φιλικό περιβάλλον του Χριστιανόπουλου.) Ο ποιητής Φαίδων ο Πολίτης αναφέρεται ως κάποιος που «έφαγε τα μούτρα του», όταν απομακρύνθηκε από τον κύκλο του Χριστιανόπουλου. Χαιρετισμούς στέλνουν στον Ασλάνογλου η μητέρα του Χριστιανόπουλου, ο γραφίστας Κάρολος Τσίξεκ, οι συμμαθητές του (απόφοιτοι 1949) στο Πειραματικό Σχολείο του ΑΠΘ Γεώργιος Βασιλικιώτης και Αθανάσιος Θεολογίδης, αργότερα καθηγητές στο ΑΠΘ και στο Πανεπιστήμιο της Μινεσότα αντίστοιχα, ο Δ. Μαρωνίτης, ο Σάκης Παπαδημητρίου, ο Τόλης Καζαντζής, ο σκηνοθέτης Σάββας Χαρατσάρης, δύο μαθητές του Ασλάνογλου από τη δραματική σχολή Μάλαμα.¹⁷

Συμπερασματικά, πίσω από τις πολλές πληροφορίες, τα πολλά ονόματα (τα περισσότερα συνεργατών της *Διαγωνίου*) και τη δίκαιη ή άδικη αγανάκτηση του συντάκτη, βλέπουμε στην επιστολή αυτή έναν νέο άνθρωπο των γραμμάτων του συντάκτη, βλέπουμε στην επιστολή αυτή έναν νέο άνθρωπο των γραμμάτων σίγουρο για τον εαυτό του και για τις επιλογές του, έτοιμο να κατακτήσει τη «λίμνη της Θεσσαλονίκης»¹⁸ αξιοποιώντας όχι μόνο τις ικανότητές του στη λογοτεχνία, αλλά και την εμπειρία του από την «πρώτη διαδρομή» (1958-1962) της *Διαγωνίου*, την κοινωνική του δικτύωση και τη δύναμη που του δίνει το περιοδικό που εκδίδει.

Θεσσαλονίκη, 5.4.65

Αγαπητέ μου Αλέξη,

Με πολλή συγκίνηση πήρα το πρώτο σου γράμμα και, παρόλο που πνιγόμενος στις δουλειές, σου έστειλα αυθημερόν, όπως το ζήτησες, τη «Διαγώνιο» και τη «Δράση» αλλά μου στάθηκε εντελώς αδύνατο να σου απαντήσω νωρίτερα. Τα παλιά μακάρια πολυσέλιδα γράμματα να τα ξεχάσεις. Εσύ χτίζεις το μέλλον σου και ξαναγίνες σπουδαστής, εγώ όμως χάνομαι σαν παρίας σε δωδεκάωρη εξουθενωτική δουλειά κάθε μέρα, χωρίς καμιά ελπίδα για αλλαγή και καλύτερευση, και με το φόβο μήπως όλα παν στο χειρότερο.

Τα πανεπιστημιακά σου είναι μάλλον ευχάριστα και θα αποτελούν, φαντάζομαι, κάποια λύση έτσι που σε απορροφούν. Διάβαζε, λοιπόν, γαλλικά, αγγλικά, λατινικά και αράβικα – κάτι καλό θα βγει απ' όλα αυτά.

Τα νέα μου είναι τόσο πολλά που φοβούμαι πως δεν θα καταφέρω να σου γράψω τίποτε. Η «Διαγώνιος» κυκλοφόρησε στις 12 Φεβρουαρίου κι αμέσως το «Τσογλάνι» δημιούργησε καταπληχτικό πάταγο, κάτι απερίγραπτο. Όλοι έπεσαν επάνω μου να με φάνε σαν ελεεινό λιβελογράφο, ακόμη και οι πιο στενοί φίλοι με αποδοκίμασαν, μερικοί συνδρομητές μού γύρισαν το τεύχος πίσω, πήρα ένα σωρό αγανακτισμένα και προσβλητικά γράμματα, άρχισαν τα ανώνυμα χυδαία τηλεφωνήματα, πολλοί μού κόψαν τις σχέσεις, ο Ιωάννου μού έγραψε υβριστικά και έκτοτε κόψαμε οριστικά σχέσεις και γίναμε θανάσιμοι εχθροί, ο Φράγκος μού μίλησε τσουχτερά, η Νιόβη καταπικραμένη, οι λογοτέχνες όλοι εναντίον μου με χυδαία κοτσομπολιά ή με φράγμα σωπής. Ο πατήρ Βασιλικός αφίχθη

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Διαγώνιος, Β' περίοδος, 1 (Ιαν.-Μάρτ. 1965) 10-16.
2. Με το συγκεκριμένο διήγημα είχα ασχοληθεί πιο αναλυτικά στο κείμενό μου «Τρία διηγήματα της Κάτω Βόλτας», Μπιλιέτο 11 (Ιούλ.-Δεκ. 2007) 51-52.
3. Διαγώνιος 1 (1965) 14.
4. Εκπομπή *Άξιον Εστί*, ΕΤ3 (ΕΡΤ3), 2002. Όπως ήταν αναμενόμενο, δεν έγινε καμία αναφορά στο διήγημα.
5. Βρίσκεται στο αρχείο μου, μαζί με πολλά άλλα τεκμήρια που αφορούν τους δύο ποιητές, τους οποίους γνώρισα και προσωπικά. Η επιστολή αυτή βρέθηκε σε παλαιοβιβλιοπωλείο της Θεσσαλονίκης. Δεν θα τη δημοσίευα, εάν το περιεχόμενό της δεν σχετιζόταν αποκλειστικά με τη λογοτεχνία και τη λογοτεχνική ιστορία.
6. Το όνομα του ξενοδοχείου προκύπτει από τη διεύθυνση αποδέκτη στον φάκελο αποστολής. Η διεύθυνση του αποστολέα είναι: Ιωάννου Καισαρείας 22.
7. «Και πράγματι, στην πρώτη εκείνη περίοδο της Διαγωνίου, νομίζω ότι έγινα ένας από τους κυριότερους συνεργάτες της και διαμορφωτές της»: Γιώργος Ιωάννου, *Ο λόγος είναι μεγάλη ανάγκη της ψυχής, Συνεντεύξεις (1974-1985)*, Αθήνα, Κέδρος, 1996, σ. 51. Για το ίδιο θέμα βλ. και Διαγώνιος 1 (1965) 80.
8. Όπως και συνέβη μερικά χρόνια αργότερα.
9. Ο φιλόλογος Βασίλης Σαρρής, που μελέτησε το Αρχείο Γιώργου Ιωάννου, παρουσίασε (*Αρχείων ανάλεκτα* 5, 2021) σαράντα εννιά επιστολές του Χριστιανόπουλου προς τον Ιωάννου (1956-1964), που επιβεβαιώνουν τη μακρόχρονη φιλία τους.
10. «Ο Ν. Α. Ασλάνογλου μιλά για τα σχέδιά του και για την ποίηση της Θεσσαλονίκης», εφ. *Δράσις*, 25.1.1965. Θανάσης Ε. Μαρκόπουλος, *Βιβλιογραφία Νίκου-Αλέξη Ασλάνογλου 1948-1996*, Κοζάνη, Παρέμβαση, 1996, σ. 67. Σύμφωνα με την επιστολή, η δημοσιευμένη συνέντευξη θα πρέπει να είχε αποσταλεί στον Ασλάνογλου πιο πριν, μαζί με το τχ. 1 της Διαγωνίου.
11. Τα φύλλα με τις συνεντεύξεις των Ασλάνογλου και Χριστιανόπουλου βρέθηκαν στη συλλογή εφημεριδών της Κεντρικής Δημοτικής Βιβλιοθήκης Θεσσαλονίκης.
12. «Είχε γίνει πια ρουτίνα το περιοδικό αυτό και συντέλεσε στις τελευταίες φάσεις του όχι τόσο στην προαγωγή της τέχνης, αλλά στην εξασφάλιση καλλιτεχνικού άλλοθι σε διάφορους ευνόητους κυρίως δικηγόρους και γιατρούς της Θεσσαλονίκης»: Γιώργος Ιωάννου, *Ο λόγος είναι μεγάλη ανάγκη της ψυχής*, ό.π. (σημ. 7), σ. 264. Στη σ. 52 του ίδιου βιβλίου ο Ιωάννου αναφέρεται στο διήγημα «Το τσογλάνι» ως αιτία της απόφασής του να απομακρυνθεί από τη Διαγώνιο: «Εγώ αυτό το πράγμα δεν μπορούσα να το εγκρίνω, ήταν ένα γενικότερο θέμα τάξεως, κι έτσι έφυγα».
13. Το άτιτλο εκτενές σχόλιο δημοσιεύτηκε στο τχ. 5-6 (1982) 44-46.
14. Οφείλω ευχαριστίες στον φιλόλογο Πάνο Πίστα, του οποίου η βοήθεια υπήρξε σημαντική για την ταυτοποίηση κάποιων ονομάτων, όπως του Γιάννη Παπαδόπουλου και του Θανάση Χριστιανού, καθώς και για την επιβεβαίωση και τα επιπλέον στοιχεία κάποιων άλλων, αφού γνώριζε προσωπικά τους περισσότερους.
15. Είχε δημοσιεύσει ποιήματα στο τχ. 3 (1959/1) της Διαγωνίου με το ψευδώνυμο Κάσσανδρος Σιβεριώτης, ενώ υπήρξε συνεργάτης και της «προδρομικής» Διαγωνίου (1952) με το ψευδώνυμο Ιωάννης Σιβεριώτης. Τις πληροφορίες, που προέρχονται από τη σχετική με τη Διαγώνιο βιβλιογραφία (δημοσιεύματα των Παν. Πίστα, Κώστα Πλαστήρα, Ηλία Σπυρόπουλου), μου τις έδωσε ο Παν. Πίστα.
16. Η Ναυσικά Κατάχη (Πετροπούλου) συνεργάστηκε, όπως και ο Ηλίας Πετρόπουλος, με τη Διαγώνιο.
17. Χαρετισμούς στέλνουν ακόμη το ζεύγος Αγγελοπούλου και ο Πόλης (ή η Πόλη), που δεν έχουν ταυτοποιηθεί.
18. Εκφραση που χρησιμοποιείται στην τελευταία παράγραφο του διηγήματος «Το τσογλάνι» για τον πρωταγωνιστή Αντρέα Αγοραστό.

Διονύσης Στεργιούλας

Για τον καπετάνιο Νικόλαο Κεφαλά (πρώτο σχεδιάσμα)

Ο καπετάνιος Νικόλαος Κεφαλάς (Ζάκυνθος 1763 ή 1770 - Θεσσαλονίκη ή Κωνσταντινούπολη 1847) ήταν ένας τυχοδιώκτης, εξερευνητής, έμπορος, επαναστάτης, συγγραφέας – όχι όλα με αυτή τη σειρά. Γεννήθηκε στη Ζάκυνθο και είχε δάσκαλο τον προσολωμικό ποιητή Αντώνιο Μαρτέλαο. Το 1809 οργανώνει μια εκστρατεία και ελευθερώνει τους Παξούς από τους Γάλλους. Το 1816 ταξιδεύει με δικό του καράβι και εμπορεύεται στη Μαύρη Θάλασσα. Με το μπρίκι του «Υπομονή» διασχίζει τον Ατλαντικό και κάνει εμπόριο στην Αμερική. Ισχυρίζεται ότι είναι ο πρώτος έλληνας καπετάνιος που εγκαινιάζει εμπορικές σχέσεις με την Αμερική. Το 1817 βρίσκεται στη Βιέννη και στο Παρίσι, όπου τυπώνει και κυκλοφορεί μια σειρά με πορτολάνους της Μεσογείου. Όταν αρχίζει η επανάσταση του 1821, φτάνει στην Ινδία και συγκεντρώνει χρήματα από φιλέλληνες της Βομβάης για τον Αγώνα. Είναι ίσως ο πρώτος έλληνας συγγραφέας που γράφει για την Ινδία και τη θρησκεία της. Όπως φαίνεται, διάφοροι χειρισμοί του εξαγριώνουν τον Κοραή, που τον θεωρεί «ανόητο και μισέλληνα, μωρό και αχρείο». Πάντα ανήσυχος και πολύτροπος, εγκαθίσταται στην Αθήνα ασχολείται με εμπορικές επιχειρήσεις και την πολιτική, αλλά χωρίς κάποια επιτυχία. Πεθαίνει πάμπτωχος το 1847 στη Θεσσαλονίκη ή στην Κωνσταντινούπολη. Ο Κώστας Καιροφύλας έγραψε τη βιογραφία του: *Το μυθιστόρημα του Καπετάν Κεφαλά* (Σεργιάδης 1929). Η περιπετειώδης ζωή του συγκίνησε και τον Φώτη Κόντογλου, ο οποίος του αφιέρωσε ένα κεφάλαιο με τον τίτλο «Ο καπετάν Κεφαλάς ο φιλόπατρις» στο βιβλίο του *Η πονεμένη Ρωμιοσύνη* (1963).

Εδώ γίνεται μια πρώτη προσπάθεια να συγκεντρωθεί η εργογραφία του. Τα περισσότερα έργα του σώζονται διασκορπισμένα σε πολλές βιβλιοθήκες ανά τον κόσμο, αλλά και σε ελληνικές, σε ένα ή δύο αντίτυπα.

Θαλάσσιος νομοθεσία, συναθροισμένη από διαφόρους νομοθέτας θαλασσίους ευρωπαϊκούς, πλουτισμένη από διαφόρους φυλαττομένας συνηθείας διά οδηγίαν κάθε είδους ναυτικού και εμπορικού / παρά Καπετάν Νικολάου Κεφαλά εκ νήσου Ζακύνθου. Εν Βιέννη, [χ.ε.], 1817.

Χάρτα εκτεταμένη του Αρχιπελάγους σχεδιασθείσα επιμελώς παρά του καπετάν Νικολάου Κεφαλά εκ νήσου Ζακύνθου, εις ήν προσδιωρίσθη η αληθής θέσις των μερών και νήσων, ήν έχει το έν προς το άλλο, εσημειώθησαν δε διάφοροι ξηραί και σκόπελοι, αι οποίαι παρά του ιδίου παρατηρήθησαν εις τα διάφορα κατά καιρούς ταξείδια του, προς χρήσιν των ομογενών του Γραικών. Παρίσι, [χ.ε.], 1818. 1 χάρτης 98x67 εκ.

Χάρτα Ναυτική συμμαζωμένη, του πρώτου μέρους της Μεσογείου [sic] θαλάσσης, από το στενόν Γκιπράλτας έως Μάλτας, σχεδιασθείσα επιμελώς παρά του Καπετάν Νικολάου Κεφαλά εκ νήσου Ζακύνθου, μεταφερμένη δε εις τον Μεσημβρινόν της Κωνσταντινουπόλεως, προς χρήσιν [sic] και μεταχείρισιν των ομογενών του Γραικών. Παρίσι, [χ.ε.], 1818. Ένας χάρτης 67x99 εκ.

Σχέδιον τοπογραφικόν του Θρακικού Βοσπόρου ή κατά στενού Κωνσταντινουπόλεως με τα περίχωρα αυτού σχεδιασθέν και εκδοθέν παρά του Καπτάν Νικολάου Κεφαλά εκ Νήσου Ζακύνθου, [χ.τ., χ.ε.], 1818 χάρτης.

Χάρτα Ναυτική συμμαζωμένη, του Β μέρους της Μεσογείου [sic] Θαλάσσης από Μάλτας, έως Αλεξανδρέτας, και μέχρι Κωνσταντινουπόλεως. Παρίσι, [χ.ε.] 1818 1 χάρτης 67x99 εκ.

[Αφιερωματική επιστολή προς την] έκλαμπρον Γερουσίαν των Ιωνικών Νήσων Νικόλαος Κεφαλάς, Ζακύνθιος 1818.

Σύνοψις γνωμών Ηθικῶν του Ἰνδοῦ φιλοσόφου Σανακέα εκ της Σανσκριτής... εις την ελληνίδα και ιταλίδα μετενεχθεῖσα φωνήν υπό του Ἑλληνοσ περιηγητοῦ Κ.ν Νικόλα Καυφαλά [sic] του εκ Ζακύνθου...: το κείμενον Ἰνδικόν αφηρώθη από τον μεταφραστήν εις την Αγίαν Παπικήν Βιβλιοθήκην του Βατικανού, εις γενικήν θεωρίαν = Sommario di sentenze morali del filosofo Indiano Sanakea... tradotto dal... Cap. n Nicola Chiefala di Zante. Εν Ρώμῃ: τυπ. Δε Ρωμάνης, Φίλιππος και Νικόλας, 1825. Είναι μετάφραση του έργου: *Chanakya: Sentences morales du philosophe indien Sanakea, mises en français par L. Bezout...* d'après la traduction grecque du philosophe Démétrius Galanos, conforme au manuscrit déposé à la bibliothèque du Vatican ; suivies de la traduction italienne de ce dernier. Paris, [χ.ε.], 1826.

Κεφαλάς, Νικόλαος, *Ειδιοποίησις προς τους ομογενεῖς μου και πατριώτας μου Ἰωνικοῦς και Γραικοῦς...* [χ.τ., χ.ε.], [1830].

Avis du capitaine Nicolas Chiefala, grec de l'île de Zante, au public, dédié à la nation anglaise, Paris, chez Bénard, [1837?].

Publication de la lettre du capitaine Nicolas Chiefala, Grec de Zante, adressée à S.E. lord visconte Palmerston, en reconnaissance de la justice que S.E. lui a rendue à Londres, après huit mois, d'inutiles sollicitations [17 avril 1838], Paris, Impr. De Moquet, [χ.χ.].

Νικόλαος Κεφαλάς προς τους αναγνώστας, Παρίσι, τυπ. Δεμοκέτ και συντροφία, 1838.

Etrange ingratitude et abus de pouvoir par le present récit du capitaine Nicoló Chiefala, del' ile de Zante, Marseilles, imprimerie de Marius Olive rue Paradis, 47, 1842.

Τα συμβάντα του Καπιτάν Νικολάου Κεφαλά εκ Ζακύνθου. Επί της επιχειρήσεως του λιμένου της Αίνου, με την περιγραφὴν των ὄσων εἶδε και ἐπραξεν εις το διάστημα του ταξιδείου του μέχρι της Κωνσταντινουπόλεως = *Le aventure di Capitan Nicolo Chiefala di Zante sull' impresa del Porto di Enos con la descrizione esatta di tutto ciò che vide ed opero nel Corso del suo viaggio simo a Constantinopoli*, Εν Αθήναις / Atene, [χ.ε.], 1845. (δῖγλωσσο ελληνικά και ιταλικά)

Δικαιολογία του Καπιτάν Νικολάου Κεφαλά Ζακυνθίου, προς το κοινόν και γενναίους συνδρομητάς του, επί της κολοβώσεως και ἀργητας του παρόντος πονήματος προερχόμενον από την προδοσίαν και τας ραδιουργίας του τυπογράφου Νισσὴν Ντε Κάστρου (*De Kastron*) Ἰουδαίου, Σμύρνη, [χ.ε.], 1846. (δῖγλωσσο, ιταλικά και ελληνικά)

MKI

Μερικὲς διορθώσεις και διορθωτικὲς προτάσεις για πρόσφατες φιλολογικὲς, και για «τρέχουσες» σχολικὲς, εκδόσεις

Μνήμη Ἰωάννας Καραγιάννη, συνεργάτριας του Εμμ. Κριαρά και στέρεης φιλόλογου

1. Καλλίμαχος και Χρυσορρόη:¹ σ. 44, ἀράδα [στο ἐξής: αρ.] 2, γράφε [στο ἐξής: γρ.]: Μά το Θεό (αντί: Μά τω Θεώ).

2. Διήγησις των τετραπόδων ζώων και Πουολόγος:² σ. 18, αρ. 2, γρ.: παμφάγα αρκούδα (αντί: σαρκοβόρα αρκούδα)· σ. 26, αρ. 3, γρ.: τον αστεισμό (αντί: το καλαμπούρι [δηλ. λογοπαίγνιο])· σ. 40, αρ. 19, γρ., μάλλον: τί νά 'ν' τά συντυχαίνεις; (αντί: τίνας τὰ συντυχαίνεις;)· σ. 45, αρ. 11, και passim, γρ.: νά 'ν' (αντί: νά 'ν)· σ. 83, αρ. 17, γρ.: τσαμπουνομύτρια (αντί: τσαμπουνούτρια)· σ. 113, αρ. προτελευταία και τελευταία, γρ.: καλύμματα καθισμάτων, μαξιλαριών και κρεβατιών (αντί: θήκες για μαξιλάρια πολυθρό-

ων)· σ. 114, αρ. 7-8, γρ.: ανάμειξη του λεοντόπαρδου στις οικογενειακές του υποθέσεις (αντί: ανάμειξη του στις οικογενειακές υποθέσεις του λεοντόπαρδου)· σ. 132, αρ. 13, γρ.: Εβραίο(σ)α ή Εβραϊσσα (πρβ. και σ. 297, στ. 584, αντί: Εβραίοσσα) σ. 137, αρ. προτελευταία, γρ.: μοιχεύεται (αντί: μοιχάται)· σ. 141, αρ. 19, γρ.: είχα μάθει (αντί: έχω επίσης μάθει)· σ. 152, αρ. 21, γρ.: φάρι (αντί: πουλί)· σ. 174, στίχος [στο εξής: στ.] 80, γρ.: Αὔτοι (αντί: Αὔτοι)· σ. 177, στ. 121 κ.ε., γρ.: εἴτις/Εἴτις (αντί: εἶ τις/Εἶ τις [πρβ. και σ. 222, στ. 932 εἰμῆ (αντί: εἶ μῆ), κ.ο.κ.])· σ. 177, στ. 130 κ.ε., γρ.: τσικαλογεῖφε (αντί: τσικαλογεῖφε γλείφε)· σ. 180, στ. 199, και passim, γρ.: ἔν' (αντί: ἔν)· σ. 189, στ. 377, γρ.: πολεμοῦσι με (αντί: πολεμοῦσι μὲ)· σ. 217, στ. 838, γρ.: τὸ πῶς (αντί: τὸ πῶς)· σ. 225, στ. 947, γρ.: νὰ ὑπνῆς (αντί: νὰ ὑπνοῖς)· σ. 227, στ. 966, γρ.: κροῦ' (αντί: κροῦ)· σ. 230, στ. 1030, γρ.: ἴσπασαστον (αντί: ἴσπασαστον)· σ. 241, στ. 1047, γρ.: ἀνιβοκατεβαίνη (αντί: ἀνηβοκατεβαίνη)· σ. 241, στ. 1059, γρ.: ἐβάβυξεν (αντί: ἐβάβιξεν)· σ. 267, στ. 28, γρ.: μυρομουζωμένον (αντί: μυρομουτζωμένον)· σ. 267, στ. 44, γρ.: πωρῶν (αντί: πορονόν)· σ. 267, στ. 45, και passim, γρ.: ὦς (δῖς, αντί: ὦς)· σ. 268, στ. 63, γρ.: σιβῖν (αντί: σιβῆν)· σ. 270, στ. 94, γρ.: καὶ ἴγνης (ἢ: κὶ ἐγίνης, αντί: καὶ γίνης)· σ. 274, στ. 147, γρ.: ἴγερνεσαι (αντί: γέρνεσαι)· σ. 280, στ. 250, γρ.: καὶ ἴγνου (ἢ: κὶ ἐγένου, αντί: καὶ γένου)· σ. 280, στ. 270, κ.α. passim, γρ.: ἐπεχειρίσει(ν) (αντί: ἐπεχειρήσε(ν))· σ. 282, στ. 289, γρ.: χοιρῶν (αντί: χοιρῶν)· σ. 284, στ. 341, γρ.: καὶ ἴτρώγετε (ἢ: κὶ ἐτρώγετε, αντί: καὶ τρώγετε)· σ. 284, στ. 341, γρ.: τὸ πῶς (αντί: τὸ πῶς)· σ. 284, στ. 351, γρ.: ἀνθρωπὸς τις (ἢ: ἀνθρωπὸς τις, αντί: ἀνθρωπὸς τίς)· σ. 292, στ. 500, γρ.: μάλλον: παπὰς ταχὺ νὰ πᾶ' νὰ ψάλη (αντί: παπὰς, τάχινα πᾶ νὰ ψάλη)· σ. 296, στ. 538, γρ.: τὸ ἴριση (αντί: τ' ὄριση)· σ. 296, στ. 557, γρ.: ποῦ ἴπαμεν (αντί: ποῦ ἴπαμεν)· σ. 296, στ. 538, γρ.: τὸ ἴριση (αντί: τ' ὄριση)· σ. 298, στ. 602, γρ.: αὔτον (αντί: αὔτον).

3. *Ἰμπέριος και Μαργαρόνα*:³ σ. 190, αρ. 1, γρ.: κυπριακῆς (αντί: κρητικῆς)· σ. 208, αρ. 5, γρ.: οἱ οποῖες (αντί: ο οποῖες).

4. *Μαρχαντώνης Δεγχερές, «Προσκυνητάρι(ον) των Ἱεροσολύμων»*:⁴ σσ. 306-307, αρ. 27, στ. 2301, γρ., ἴσως, αντίστοιχα: πάτερνιας - Πατερνίας (αντί: Πάτερνιας - πατερνίας).⁵

5. *Γεώργιος Λαπάτης (Σταθάς), Ἱστορία ερωτικῆ...*:⁶ σ. 78, εικόνα, λεζάντα, γρ.: σε ψευδοχρονολογημένη έκδοση του *Σχολείου των ντελικάτων εραστῶν* (Αθήνα, 1905 αι.) (αντί: στην πρώτη έκδοση του *Σχολείου των ντελικάτων εραστῶν* (Βιέννη 1790))· σ. 134, 2η εικόνα, λεζάντα, γρ.: Markwick (αντί: Prior)· σ. 144, λεζάντα, γρ.: του Καράαγατς στον Κεράτιο (αντί: των «Σαράντα Δένδρων»)· σ. 189, αρ. 14, γρ.: Κατσιγιάννης (αντί: Κατσιγιάννη)· σ. 237, αρ. 1, γρ.: αυτήνα (αντί: αυτεῖνα)· σ. 244, αρ. 25, γρ.: της (αντί: τη).

6. *Κείμενα Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας, Α' τεύχος: Α' Τάξη Γενικοῦ Λυκείου*:⁷ σ. 411, στ. 1, γρ.: Γιά (αντί: Για), στ. 8, γρ.: τονε (αντί: τόνε), στ. 19, γρ.: φλογόβολο (αντί: φλογοβόλο), αρ. τελευταία, γρ. βούρλα: πούδη υδρόφιλα φυτά, από τα φύλλα των οποίων κατασκευάζονται σχοινιά, ψάθες, καλάθια κτλ.· σχοῖνοι (αντί: βούρλα: αγκαθωτά χόρτα του βάλτου), γρ.: τα ξόβεργα: κλαδάκια ἢ βέργες αλεμμένες με ἰξὸ ἢ κόλλα για παγίδευση πουλιῶν (αντί: τα ξόβεργα: παγίδες)· σ. 412, αρ. προτελευταία, γρ.: αποκαρωμένους αποχανωμένους, ναρκωμένους (αντί: αποκαρώνω (ομαι): πέφτω σε λήθαργο), αρ. τελευταία, γρ. γλίνα: λιπαρή, γλοιώδης ουσία (αντί: γλίνα: λάσπη)· σ. 416, στ. 1 του ποιήματος α', γρ.: κοκόροι, (αντί: κοκόροι), στ. 2, γρ.: ποδᾶρι, (αντί: ποδᾶρι), στ. 3, γρ.: λιμοκοντόροι. (αντί: λιμοκοντόροι)· σ. 417, στ. 5, γρ.: σωστά, (αντί: σωστά), στ. 9, γρ.: Νά (αντί: ΝΑ), στ. 12, γρ.: μπαινίε. (αντί: μπαινίε), στ. 13, γρ.: ναργελέ (αντί: ναργιλέ), στ. 1 του ποιήματος β', γρ.: συντριμμένοι, (αντί: συντριμμένοι), στ. 5, γρ.: ρημάδια (αντί: ρημάδια), σ. 418, στ. 6, γρ.: παντού το κρύο (αντί: παντού· το κρύο), στ. 7, γρ.: κοπάδια,

(αντί: κοπάδια), στ. 8, γρ.: τρώγονται, (αντί: τρώγονται), σ. 420, στ. 5 του ποιήματος, γρ.: Ευρώπη, (αντί: Ευρώπη), στ. 12, γρ.: ταξίδια (αντί: Ταξίδια), στ. 14, γρ.: απάνου (αντί: απάνω), σ. 421, στ. 4 του ποιήματος, γρ.: ξανάβρω (αντί: ξαναβρώ), στ. 9, γρ.: κείνο, (αντί: κείνο), σ. 422, στ. 8 του ποιήματος, γρ.: σπίτι σου είπαν (αντί: σπίτι σου είπαν), στ. 9, γρ.: ευτυχία (αντί: ευτυχία), στ. 11, γρ.: λιμάνι (αντί: λιμάνι), σ. 422, στ. 12, γρ.: μόνο (αντί: Μόνο).

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Γιάννης Πολέμης (επιμ.), *Καλλίμαχος και Χρυσορρόη, Θεσσαλονίκη, Ι.Ν.Σ., 2021* [Παλιότερα Κείμενα της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας, 14].

2. Hans Eideneier (επιμ.), *Μεσαιωνικές ιστορίες ζώων. Διήγησις των Τετραπόδων Ζώων & Πουλολόγος, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2016.*

Παραλείπεται κάθε αναφορά στους υπέρμετρους, υπομετρικούς ή και άμετρους στίχους της έκδοσης, στα (άφθονα, κάποτε και απαράδεκτα) λάθη στίξης, σε λάθη που οφείλονται σε λαθασμένη/«σχολική» αντιληψή χρήσης του μονοτονικού συστήματος (όπως η σποραδική μη σημείωση υπογεγραμμένης στη δοτ. ενικού, τόνου στο ερωτημ. και πλάγιω ερωτημ. τί, καθώς και σε τύπους της αναφ./δεικτ. αντων. ός, ή, τό και του χρονικού συνδέσμου τό (= μόλις, όταν), στη (συχνότατη) μη αιτιολογημένη διατήρηση του συμπλέγματος τζ σε θέση τσ (π.χ. σ. 40, αρ. 7: τζίγλα αντί τσίγλα, σ. 61, αρ. 12: τζεφρέ, τζεφρίτα αντί τσεφρέ, τσεφρίτα, σ. 146, αρ. 3 και 8: Γλαρέντζα, Κλαρέντζα αντί Γλαρέντσα, Κλαρέντσα (< Clarence), κ.ο.κ. passim), και στον διαρκή σάλο ή την ασυνέπεια στη χρήση της λεγόμενης «ιστορικής ορθογραφίας» που επιλέχθηκε από τον εκδότη (π.χ. σ. 47 κ.ε.: άλωπού, άπτίν κτλ. / άφτίν κτλ., άσψμιν, άσχημοποδαρούσα, βυζού, γαλιότης, γρικώ κτλ., δελφίνοι, δουκάτα, έραπτες, έξηρημένοι, εύγενήν γυναικάν, ήθελες έλθει, καπουκάνος, καρχαρίνον, -ε, καρκατζάς, κατηχυμμένοι, κουκουβά(ς), κρασάτα, κρύμα, κροκάτα, κρωτήρι, κώλάτον, λογιωτάτην, μαϊμούν, μάνα, μανδάτο, μαχαίριν, μελανοποδάτον, μεσημερινού, (τήν) όχληση, πυρωδάτον, Ραγούζαν, (ή) ράχη σου, σελλάς, τρεμούλα, τσαπερού, τυροφά, φιλοσοφοτάτην, φουρνοκώπιν, φουσσάτον, (τάς) χείλας, (τάς) χρυσάς, (τάς) ψείρας, κ.ά., αλλά και άβούλλωτον, αίγα, άρχιμανδρίται, αύγώ, βρομούσα, βρομοχλωτόμορφε, γραία(ν), έξόκουκκον, θλίψιν, καλογράια, μάλλον, μάννα, (τήν) μέψιν, μητροπολίται, οποιόν έστι, όρεξιν, παγώνι, ράχιν, 'ς (αντί σ', passim), σωπώντα, τάραξιν, τεχνίτες, τραυλοκελαδούσα, ύβριν, ύπόληψιν, ύφιπετή, φουστανοφορούσα, χαμηλοβλεπούσα, χρεωφειλέτης, κ.ά.).

Τέλος, δεν γίνεται αναφορά στα πολλά λάθη και τις πάμπολλες παραλείψεις σπάνιων λέξεων και των ερμηνειμάτων τους στο κοινό «Γλωσσάρι» της έκδοσης, ούτε σε εσφαλμένες ή παρακινδυνευμένες ερμηνείες και πραγματολογικά σχόλια, τόσο στα εισαγωγικά κεφάλαια (όπως, π.χ., στη σ. 131, καθώς στο Μαύρον Όρος δεν είναι, ίσως, το «Μαυροβούνιο», αλλά το «Μαύρον Όρος» της Μικρασίας = Αλ-Αμανόν / Αμανός), ή στις σ. 132 κ.ε., όπου, για τα βυζαντινά κύρια ή προσηγορικά ονόματα Βαρδαριώτες και Σεβαστάδες, αναρωτιέται κανείς γιατί το Βαρδαριώτης να σημαίνει ειδικά και μόνον: «“Τούρκοι”» στρατιώτες από την περιοχή του Βαρδάρη, και γιατί το Σεβαστάδες να θεωρείται πως ανήκει μάλλον σε «παραμορφώσεις, λόγω παρωδίας» ονομάτων άλλων οικογενειών, ενώ είναι γνωστή η βυζαντινή οικογένεια των Σεβαστών), όσο και στο «Γλωσσάρι». Βέβαιο είναι πια πως χρειαζόμαστε μια καινούργια και καλύτερη έκδοση και των δύο απολαυστικών υστερομεσαιωνικών «διηγήσεων ζώων».

3. Γιώργος Κεχαγιόγλου (επιμ.), *Ιμπερίος και Μαργαρόνα (Η ομοιοκατάληκτη Διήγησις ωραιότατη του Ιμπερίου)*, Ι.Ν.Σ., 2020 [Παλιότερα Κείμενα της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας, 13].

4. Γιώργος Κεχαγιόγλου (επιμ.), *Μαρκαντώνης Δεγκρές «Δαρκές», Συντυχία (α)πάνω στα προσκυνήματα του Ιεροσολυμάτου («Προσκυνητάρι(ον) των Ιεροσολύμων»)...*, Λευκωσία, Ίδρυμα Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ', 2017.

5. Ίσως με την έννοια «λάγνος» ή («σεξουαλικά) ακάθαρτος, ερωτομανής», «ακόλαστος, μουντάρης» (i). Η διορθωτική πρόταση οφείλεται καταρχήν στον καλό γνώστη της παλιάς γαλλικής γλώσσας και γραμματικής, ιστορικό, λογοτέχνη και ακαδημαϊκό Μιλτιάδη Β. Χατζόπουλο, που συνδύασε τις «δύο» λέξεις του «μπαροκικού» Οδοιπορικού με το (παρωχημένο σήμερα) γαλλ. ουσ. paternien(s) (< λατ. paternianus, -i): «χριστιανός, -οί αρετικός, -οί που υποστήριζε, -αν πως η σάρκα [ακριβέστερα: τα «κατώτερα μέρη»/γεννητικά όργανα κτλ. του ανθρώπινου σώματος] είναι έργο του δαίμονα/διαβόλου». Βλ., π.χ., P. Dufour, *Histoire de la prostitution chez tous les peuples du monde depuis l'antiquité la plus reculée jusqu'à nos jours*, τ. 5, Paris, Seré, 1853, σ. 187 («Le nom de Paterini

semble avoir été formé par contraction de *Paterni* et *Paterniani*, hérétiques également manichéens, qui, du temps de saint Augustin, prétendaient que les parties inférieures du corps avaient été créées non par Dieu, mais bien par le diable, et qui, en conséquence, ne se faisaient aucun scrupule de s'en servir pour toutes sortes de honteux usages [...]. De *Paterin* ou *Patarin*, on avait fait *patalin* et *patelin*, qui est resté dans la langue, pour exprimer que ces hérétiques usaient d'obscènes attouchements (*palprando*) à l'égard des prosélytes qu'ils entraînaient au mal.»), και Ἐ Littré, *Dictionnaire de la langue française*, τ. 3, Paris, Hachette, 1874, σ. 1004, Du Cange, κ.ά., *Glossarium mediae et infimae latinitatis*, επαυξ. έκδ., Niort, L. Favre, 1883-1887, τ. 6, στ. 211c (με απώτερη πηγή το έργο του αγίου Αυγουστίνου *De haeresibus...*, κεφ. LXXXV [«Paterniani, sive Venustiani»], βλ., πρόχειρα, *Patrologia Latina*, τ. 42, στ. 46, και <http://www.augustinus.it/latino/eresie/index2.htm> αρ. 83: «PATERNIANI inferiores partes humani corporis non a Deo, sed a diabolo factas opinantur, et omnium ex illis partibus flagitiorum licentiam tribuentes impurissime vivunt. Hos etiam Venustianos quidam vocant.»)

Η πρόταση φαίνεται ενδιαφέρουσα, αν συνυπολογιστεί, μάλιστα, η συχνή επικριτική διάθεση απέναντι σε ορισμένους ρωμαιοκαθολικούς από μέρους του καλού γνώστη πολλών χριστιανικών δογμάτων (και των λατρευτικών και μουσικών κτλ. συνθηθειών τους) κύπριου ελληνορθόδοξου συγγραφέα του *Προσκυνηταρίου*... Πάντως για τις υπόλοιπες εκδοτικές και ερμηνευτικές δυνατότητες βλ. τα σχετικά σχόλια και ερμηνεύματα της έκδοσής μου, ό.π., σσ. 604-605, 747, όπου μπορεί να προστεθεί και η υπόθεση μήπως στην πρώτη και μοναδική γνωστή έκδ. του 1645 στο/στα ουσ. (ή στο επίθ.) *πάτερνιās* έχουμε τυπογραφική παραδρομή ή παρανόηση αντί *πατερμίας* (< *πατερ'μίας < *πατερημίας, δηλ. «κομποσκοινιάς», «κομπολογάς» ()); στον στ. 2235 του κειμένου αναφέρονται, άλλωστε, *πάτερ ήμά* (= πατερημά) μοναχών, και γνωρίζουμε πως είναι συχνή παλαιογραφικά η αναγνωστική/γραφηματική σύγχυση ανάμεσα στο μ και το ν σε χειρόγραφα κείμενα (και σε αντίγραφα/αντίβολα προς χρήση των τυπογραφείων). Εννοείται πως η έκδ. των Μ. Φώσκολου - Μ. Γιασεμίδου Κάτζη - Ν. Παταπίου, *Προσκυνητάριον των Ιεροσολύμων...*, Λεμεσός, Όμιλος Κοιλανιωτών, 2017, αποφεύγει να σχολιάσει το χωρίο.

6. Γιώργος Κεχαγιόγλου (επιμ.), Γεώργιος Λαπάτης (Σταθάς), *Ιστορία ερωτική, ήτοι έρωτας σφοδρός ενός νέου, Κωνσταντινουπόλεως...*, Θεσσαλονίκη, Ι.Ν.Σ., 2020 [Κείμενα της Νεότερης Ελληνικής Λογοτεχνίας, 1].

7. Ν. Γρηγοριάδης - Δ. Καρβέλης - Χρ. Μηλιώνης - Κ. Μπαλάσκας - Γ. Παγανός - Γ. Παπακωστας (επιμ.), *Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας, Α' τεύχος: Α' Τάξη Γενικού Λυκείου*, Αθήνα 1977, τροποποιημένη ανατύπ.: Αθήνα, «Διόφαντος», 2012, και επανεκδόσεις.

Σημειώνεται ότι στις σσ. 411-412 λείπουν τα απαραίτητα ερμηνεύματα για τις λ. πανεύσομο, λιγοφυχώ, ενώ στις σσ. 417-418 τα απαραίτητα ερμηνεύματα ή πραγματολογικά σχόλια για τις λ. πολυκάντηλα, υπέρθεα, άτι, Μπραΐμη, κ.ο.κ. Παρόμοιες παρατηρήσεις για τα υπόλοιπα ανθολογούμενα κείμενα σημειώνονται στην υπό δημοσίευση (στα Πρακτικά πρόσφατου παλαμικού συνεδρίου) εισήγησή μου «Ο Παλαμάς στα σημερινά βιβλία και στο υπόλοιπο τρέχον διδακτικό υλικό της κυπριακής δημόσιας γενικής εκπαίδευσης: μερικές παρατηρήσεις και προτάσεις».

Γιώργος Κεχαγιόγλου

Πληροφορίες του Σωτήρη Ιορδάνου για τον Νίκο Νικολαΐδη

Μόλις πρόσφατα πρόσεξα το αυτοβιογραφικό βιβλίο του αιγυπτιώτη συγγραφέα Σωτήρη Ιορδάνου *Η ιστορία της ζωής μου. Άνθρωποι, αναμνήσεις, εποχές* (Αθήνα, Ιωλκός, 1993), όπου υπάρχουν ενδιαφέρουσες πληροφορίες για τον Νίκο Νικολαΐδη τον Κύπριο και για άλλους Αιγυπτιώτες. Γεννημένος στο Πορτ Σάντ το 1913, ο Ιορδάνου, που είχε κι αυτός κυπριακή καταγωγή από τη μεριά της μητέρας του, εγκαταστάθηκε με την οικογένειά του προς το τέλος του Α' Παγκοσμίου Πολέμου στο Κάιρο, όπου έζησε ως το 1957, ενώ στη συνέχεια αναγκάστηκε να φύγει για την Αθήνα, όπου πέθανε το 1990. Εξέδωσε μια πρώτη συλλογή διηγημάτων το

1936, που είναι δυσεύρετη, για να ακολουθήσουν αρκετά άλλα έργα του, κυρίως συλλογές διηγημάτων αλλά και νουβέλες, μυθιστορήματα και μία ποιητική συλλογή.

Ο Ιορδάνου γνώρισε από κοντά τον Νικολαΐδη το 1935. Όμως από τα μαθητικά και τα πρώτα γενικά του χρόνια διάβαζε κείμενά του. Πάνω απ' όλα, εκτιμούσε το ανεπτυγμένο διήγημα «Ο Σκέλεθρας» και τη νουβέλα Πέρ' απ' το καλό και το κακό.¹ Μάλιστα, τη νουβέλα αυτή τη στοιχειοθέτησε ο ίδιος, αφού εργαζόταν ως τυπογράφος. Όπως γράφει:

Θυμάμαι κάποιο περιστατικό: διάβασα τον «Σκέλεθρα» μονορούφι. Μέσα σε μια νύχτα. Ξημερώθηκα στην καρέκλα. Στη ζωή μου το διήγημα αυτό το ξαναδιάβασα πολλές φορές. Και κάθε φορά το έβρισκα καλύτερο. Το ίδιο συνέβηκε με *Το καλό και το κακό*. Το στοιχειοθετούσα και το απολάμβανα. Ο Νικολαΐδης κεντούσε γράφοντας. Νουβέλες σαν κι αυτές, στα στερνά του, δεν έπρεπε να τις χαρακτηρίσει «πελεκουδία»... (σ. 49).

Στη συνέχεια αναφέρεται στην πρώτη συνάντησή του με τον Νικολαΐδη, όταν τον επισκέφτηκε το 1935 μαζί με κάποιο φίλο του στη σοφίτα όπου διέμενε τότε, πάντα στο Κάιρο. Για τη συνάντηση αυτή σημειώνει και τα παρακάτω:

Συζητήσαμε για τα προβλήματα της τέχνης. Οι γνώμες του ήταν ολοκάθαρες, σαν ξάστερος ουρανός. Μιλούσαμε για την παγκόσμια λογοτεχνία. Προπαντός όμως την ελληνική. Είχε για όλα τα θέματα γνώμη. Μας είπε για πολλούς. (Τότε δεν είχε πεθάνει ακόμα κανείς.) Τον Καζαντζάκη, τον Μυριβήλη, τον Βουτυρά κι άλλους. Από τους ποιητές θαύμαζε τον Καβάφη, τον Σικελιανό και τον Βάρναλη. Τότε ακόμα του ήταν άγνωστοι μερικοί αξιόλογοι. Για όλους μιλούσε με θέρμη. Είχαν – είπε – προσφέρει πολλά.

Σε κάποια στιγμή ο φίλος του παρακάλεσε να μας διαβάσει κάτι από το ανέκδοτο τότε Βιβλίο του Μοναχού. Δεν αρνήθηκε. Σηκώθηκε κι έφερε τα χειρόγραφα. Κάθισε πάλι κι άρχισε αργά αργά να διαβάζει. Η ατμόσφαιρα έγινε φιλική. Μας διάβασε κάμποσες στροφές του... Σαν έπαψε να διαβάζει, μας είπε: «Ο συγγραφέας που παύει να γράφει, είναι σα να 'χει κιόλας πεθάνει...». (Είχε έκφραση απογοητευτική.)

Μου έκανε τότε εντύπωση αυτό. Έλεγε κάτι και σύγχρονα το υπογράμμιζε με μια του γκριμάτσα ανάλογη... Σε κάποια ζητήματα ήταν απόλυτος. Μας είπε τον τρόπο που δούλευε ο ίδιος. Δεν έγραφε ποτέ βιαστικά. Έπρεπε πρώτα να κατασταλάξει μέσα του. (Εδώ χρησιμοποίησε τη λέξη «στραγγίσει».) [...] (σ. 61-62)

Από τότε και μετά, γίναμε φίλοι. Του στοιχειοθέτησα πολλά χρόνια αργότερα το Πέρ' απ' το καλό και το καλό, που κατά την κρίση μου είναι το καλύτερο έργο του. Το έχω και τώρα στην καρδιά μου... [...] (σ. 63)

Δεν πέρασε καιρός έπειτα απ' την επίσκεψή μας εκείνη στη σοφίτα του Νικολαΐδη και τονε συνάντησα στην οδό Γκαλάλ το μεγάλο συγγραφέα. Με χαιρέτησε θερμά σα να γνωριζόμασταν χρόνια και χρόνια. Μου μίλησε για τους μελλοντικούς στόχους της ζωής του. Να τύπωνε τα έτοιμα βιβλία του, άλλη μια σειρά διηγημάτων, να έγραφε τον δεύτερο τόμο του Στραβόξυλου και να έβλεπε το μεγάλο του όνειρο πραγματοποιημένο. Νογούσε το Βιβλίο του Μοναχού. Δεν ήθελε να το τύπωνε με τυπογραφικά στοιχεία, μα όπως το είχε φιλοτεχνήσει. Ο χρόνος – μου είπε – θα με λυπηθεί και θα μου χαρίσει μέρες να γράψω το έργο μου... (σ. 63-64)

Ο Ιορδάνου επανέρχεται αρκετές φορές στην αυτοβιογραφία του, για να εκφράσει την εκτίμησή του για το πρόσωπο και το έργο του Νικολαΐδη. Τον συμβουλεύεται για τα δικά του πεζογραφήματα και δείχνει ότι εκτιμά πολύ τη γνώμη του (σ. 64,

66, 69, 98). Μάλιστα φαίνεται ότι άντλησε διδάγματα από το έργο του, ιδίως στη μορφική επεξεργασία ορισμένων διηγημάτων του. Ακόμη και σε προχωρημένη ηλικία, εξακολουθεί να μνημονεύει τον Νικολαΐδη με αγάπη και εκτίμηση: «Φοβάμαι ότι αυτός ο άνθρωπος θα πεθάνει στη μνήμη μου τη στιγμή που θα πεθάνω» (σ. 175).

Τον Φεβρουάριο του 1956 ο Ιορδάνου επισκέφθηκε τον Νικολαΐδη στο Ελληνικό Νοσοκομείο του Καΐρου. Είχε προηγηθεί μια εκδήλωση για τον Σκαρίμπα στο «Έντευκτήριο» της ίδιας πόλης, με ομιλητές τους Λουκά Χριστοφίδη, Ευτέρπη Σκόρδου και τον ίδιο τον Ιορδάνου. Ο εξασθενημένος Νικολαΐδης, που βρίσκεται πια στο τέλος της ζωής του, εκφράζει την εκτίμησή του για το έργο του Σκαρίμπα: «Πραγματικά ο Σκαρίμπας αξίζει» (σ. 107).² Ο Ιορδάνου καταγράφει λόγια και αντιδράσεις του Νικολαΐδη κατά τις τελευταίες στιγμές της ζωής του, που είναι γνωστά και από άλλες πηγές (σσ. 107-109). Όμως δεν είναι τόσο γνωστή μια άλλη πληροφορία που δίνει, ότι ο Νικολαΐδης «αρνήθηκε να μεταλάβει» (σ. 148).

Βέβαια, και η Ελένη Βοΐσκου, που διασώζει στο βιβλίο της πολλές λεπτομέρειες για τις τελευταίες στιγμές του Νικολαΐδη, άφησε να εννοηθεί ότι ο τελευταίος δεν ζήτησε ιερέα για να μεταλάβει, παρά μόνο αστειευόταν: «Αν πεθάνω, θα 'ρθουν οι παπάδες να με ψάλουν για να ...συχωρεθούν οι αμαρτίες μου».³ Και όταν «αντιλήφθηκε στην είσοδο του δωματίου έναν παπά που ήρθε διστακτικά να βολιδοσκοπήσει την ατμόσφαιρα, γυρνά και μας λέει: “Μα τί θέλει αυτός εδωπέρα;” Κι ο παπάς κατάλαβε πως η παρουσία του δεν ήταν επιθυμητή και έφυγε» (σ. 455). Σύμφωνα πάντα με τη Βοΐσκου, ο ιερέας του Νοσοκομείου βεβαίωσε ότι δεν πρόλαβε να μεταλάβει τον Νικολαΐδη· όταν έσπευσε στο δωμάτιό του το βράδυ της επόμενης μέρας, στις 24.2.1956, ο τελευταίος είχε πια εκπνεύσει (σ. 461).

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ο Σ. Ιορδάνου δημοσίευσε κριτική για το μυθιστόρημα *Τα τρία καρφιά* (Ταχυδρόμος, 17.7.1948), η οποία όμως δεν ικανοποίησε τον Νικολαΐδη. Ο κριτικός, αν και σχολίασε θετικά το μυθιστόρημα αυτό, εξέφρασε μερικές επιφυλάξεις: Για παράδειγμα, σημείωσε ότι ο συγγραφέας δεν στάθηκε αρκετά στα παιδικά χρόνια του ήρωά του ούτε σε μια καθοριστική στιγμή της ζωής του, όταν βρισκόταν στη φυλακή. Σε συνέντευξή του στον Μ. Γιαλουράκη (Ταχυδρόμος, 28.11.1948), ο εύθικτος Νικολαΐδης δεν έκρυψε τη δυσαρέσκειά του: «Η κριτική του Σωτήρη Ιορδάνου δεν στάθηκε αυτό που νομίζω πως θα 'πρεπε».

2. Απόσπασμα από την ομιλία του Σ. Ιορδάνου για τον Σκαρίμπα δημοσιεύτηκε στην εφ. *Πάρος*, 24.2.56. Όμως και ο Σκαρίμπας εκφράζει σε συνεντεύξεις του την εκτίμησή του για τον Νικολαΐδη· βλ. *Η Φωνή του Λαού* (Χαλκίδας), 1.1.1933· *Νεοελληνικά Γράμματα* 46 (16.10.1937) 14. Βλ. και Κατερίνα Κωστή, *Ασύμβατη συνοδοιπορία. Όψεις της έκκεντρης γραφής και ιδεολογίας του Γιάννη Σκαρίμπα*, Αθήνα, Νεφέλη, 2017, σσ. 125 και 126. Ας σημειωθεί επίσης ότι στα κατάλοιπα της βιβλιοθήκης Νικολαΐδη βρέθηκαν δύο βιβλία του Σκαρίμπα, *Το θείο τραγί* και *Το Σόλο του Φίγκαρω*.

3. Ελένη Βοΐσκου, *Και αΐριο Νίκος Νικολαΐδης. Ένας σταθμός στη λογοτεχνία μας*, Αθήνα, 1983, σ. 455.

Α. Π.

Σωτήρης Βαρνάβας (γενν. 1948)

Νύχτα που φορά φουστάνιν μέρας

Μες στην νύχταν με φεγγάριν
με Θεού καλόν φανάριν
εποτίζαμεν παττίσες
τζ' ετζοιμούμουν στο ποστάνιν.
Με πισσούριν την ημέραν
με κούσπον πένναν πά' στο σέριν
ετσαππίζαμεν τες λέξις
να τζυλήσει ως τα πέρα
της αλήθκειας το νερόν

τ' όνειρον της Τζύπρου
να 'νεφάνει στον γιαλόν.

Ανυπόλυτοι ροκόλοι
μες στο χώμα μες στ' αυλάτζιν
μες στο χωράφιν οι κουφάες
ετζυλούσαν τζ' εν εκρούζαν.

Μέν φοάσαι 'πού την φύσην
μανιδή της φεύκει η νύχτα·
'πού την άλλην να φοάσαι,
νύχταν στ' άσπρα που 'ν' ντυμένη
τζαι φορά φουστάνιν μέρας.

Ποντικούς πά' στο ζινίσιν
κουβαλάς τους μες στην βούρκαν.

Γεώργιος Κ. Μιχαήλ (γενν. 1952)

Τα καττιμέρκα

«Άνου, γιαγιά, 'που την μονήν να κάμεις καττιμέρκα,
η ταπατζά εφχαίρωσεν, ελείφαν τα κχιοφτέρκα.
'Έναν λουβούν 'εν θωρείς, πιλέ για τους λιμπούρους,
τζ' ο ποταμός 'εν έσει πκιον μέ ψάρκα μέ καούρους.
Η μάνα μας επέθανεν, είμασταν μανιδοί μας,
μόνον εσού μάς έμεινες, που 'σ' άσιλα δική μας.
Πού να σταθούμεντε τζ' εμείς, πού να 'ποταβριστούμεν,
τζαι ποιος έν' που μας αγαπά, τζαι ποιον να αγαπούμεν;

Είμαστε ούλλοι μας μιτσοί, ποιος εννα μας φροντίζει,
έναν ξερόφουμον, πιλέ, ποιος θα μας 'ποταβρίσει;»
Ανασηκώθην η Πιπινού με κόπον μες στο στρώμαν
τζαι βλέπει πέντε ορφανά με ανοιχτόν το στόμαν.
«Πεινούμεν ούλλοι, α στετέ, ίντα 'δεις να μας δώσεις;
Τα βερεσέθκια εκόπησαν, τζ' εν μάς διούν με δόσεις.
Έδει αλεύριν στο κουμνίν, κάμε μας καττιμέρκα,
τζαι του μπακκάλλη μήνα του να κλείσει τα δεφτέρκα.
Τσας νάκκον να μιαλύνουμεν, να μπούμεν στο παζάρι,
τζ' έθθα γυρέφουμεν ξανά 'πού λλόου του άλλην χάρην.
Αφούτις τζαι ο τζύρης μας στον πόλεμον πριν χρόνια
εχάθην στο Αλβανικόν μπημένος μες στα δiónια.
Ας κάμουν ούλλοι έλεος για μας τα ορφανά,
που μοιάζουμεν με τ' ουρανού γέρημα πετεινά.
Τζ' αφούς ο Πλάστης 'πού ψηλά για τα πουλιά φροντίζει,
εννά 'βρει τρόπον τζαι για μας νάκκον να μας ταΐζει.
Μα ώστι να ξοφλήσουμεν του χρέους τα δεφτέρκα,
άνου, στετέ, 'πού την μονήν τζαι ψήσε καττιμέρκα».

Βάκης Λοιζίδης (γενν. 1965)

Ένα κουτσίν χώμα

Στα νεκροταφεία
πδν' το γυρίζει η γλώσσα μας
να τα πούμε κοιμητήρια
'εν πάμεν για να μερώσουμεν
με τον θάνατο.
Πάμε για να σιουρευτούμε
πως είμαστε ζωντανοί
τζαι να καταλάβουμεν πως
τζείνον το «Αιωνία του η μνήμη»
έν' μόνον λόγια.
Πως με τα χρόνια
ούλλοι εννα μείνουμεν
αμνημόνευτοι.
Ένα κουτσίν χώμα μες στην γη.

Χρήστος Αργυρού (γενν. 1972)

Ο Λουκιανός στον Άδην

Σγοιον έμπην ο Λουκιανός
κάτω στον Κάτω Κόσμον
ο Άδης εχαχχάνιζεν
τς' είδεν στο 'φτιν του δκυόσμον.

Γελούσαν τα μουστάτζια του
γιατι ήτουν του σερκού του
τζείνος που εσκουντρεύκετον,
τζαι λείει τζαι λαλεί του:

«Ίντα χαπάρακα, Λουκιανέ,
κατέβηκες στον Άδην;
Αλώπως το καντήλιν σου
έλειψέν του το λάδιν!»

Τς' ευτύς επολοήθηκεν
σγοιαν να 'τουν ποιητάρης,
τς' έμοιαζεν ο Λουκιανός
ούλα που να 'τουν Άρης.

«Χαρκέσαι πως με νίτζησες,
μα άκου την αλήθεια:
στον Πάνω Κόσμον εννά ζω
τς' εννα αθκιώ, να 'πορουβώ,
όσον τους Διαλόγους μου
οι λας θα 'χουν στολίθκια».

Χρίστος Τσιαήλης (γενν. 1974)

Άτζαπς

«Άτζαπς σου η καππαρκά
ενν' άθθισεν στα όρη;
Μηλούθκια εννά 'φκαλεν,
γιόκκα μου, χαρώ σε;
Οξά εννά 'ποριζώθην;
Μάθε τζαι πε μου γλήορα
γιατί ποτζεί στο σώσπιτον
επέισκασεν η γερόντισσα
τη φίζαν να γεμώσει».

έν' τέλος τ' Απρίλλη τζ'αι πιλατεύκει με,
αρχήσαμεν πιλέ, λαλεί.
Έλα μιτά του γέρου σου φέτος, γιε μου,
μόνος μου 'εν κουτσιώ».

«Πατέρα μου,
λαλούσιν πως το φύσημαν
κλωνούθκια άμα τσακκίσει,
γλέπουσιν 'πού γυρόν οι αλουποί
τζ' οι κόρονοι λαλούσιν.
Αμμά, αν πασπατέψει ο στραός
τζ' εύρει στο διακατούριν έτοιμην καππαρκάν
τζ'αι πάρει της γεναίκας του να καταλύσει ξίδιν,
φεύκουν μακριά οι αλουποί,
τζ' οι κόρονοι πετούν αλλού,
γίνεται η νοικοτζυρά αρχόντισσα,
γεμώννει το τραπέζιν μυρουθκιές,
τζ' αρχέφκει καλοτζαίριν.

»Άτζ'απισ σου, αν συναχτούσιν μιαν μερκάν
ούλλοι οι σοφοί του τόπου
τζ' αν ισκεφτούν να εύρουσιν
λύσεις για τους αδρώπους,
τζ'αι πόλα σέλα αν θκιαβούν
χαπάρι να μας δώσουν,
τούτη η γέρημη ζωή
μάγκουμου ενν' αλλάξει;
Το βκιος μας θα 'σει μερτικόν
τζ'αι θα καλλιτερέψει;
Λαλείς να γιουτίσει η τύση μας
τζ' οι τοίσοι να σουβατιστούν
σγοιαν Πάσκα να 'ρκετουν ξαρκόν;
Τζ'αι πες ότι εμαζεύκουνταν
τζ' είχαν μουχάρη βούλλαν,
τί θα λαλούσαν,
όξυπνον ή σισταρισμένον;
Τζ' έντα μαντάτα θα 'φερναν
καλά εις τον κοσμάκη
έτσι που καρτερά;»

«Έλα, γιε μου, κάμνε γλήορα,
λάμνε να λαμνήσουμεν
να φέρουμεν καππάριν
γιατ' έτσι που συλλοϊζεσαι, γιόκκα μου,
για ούλλην την οικουμένην,
έρκεται καχοφόρητη
η σκέφη του σπιθκιού μας·

τέθκοιοι γραμματιζούμενοι
μιτά μας χωρκόν δεν κάμνουν·
θαρκέσαι εννα ξέρουσιν τ' όνομα του τζύρη σου
σαν πέμπουν τον τελάλην να μας πει
ίνταμπ' αποφασίσαν;»

«Καλό! Να πάμεν,
καππάριν να συνάξουμεν πολλόν, εφύαμεν!
Μα βάλλε μου φτιν τζ' εσου,
ζαττίν τούτα αναρωθκιούμαι
σαν κάθουμαι μαζί σου·
τούτα, αμμά τζαι κάθε πρόβλημαν χώρκα,
γιατί ό,τι ρέμπει τζ' εν γιουτά
μόνος μου σγοιαν τον σοφόν θα ξεδκιαλύσω
τζαι με μασαίριν δίκοπον
θα κόφκω 'πού την ρίζαν·
γιατί αν περιμένω το χαΐριν μου
με σοφιστίες να σάσει,
μήτε ξόρτωμαν μήτε κόρτωμαν
ποττέ του έθθα με καλάρει».

Αναστάσης Πισσούριος (γενν. 1980)

Ο λάκκος

Εβρέθηκεν ένας λάκκος-κρατήρας μες στ' όνειρο της πόλης· στο κέντρον της. Ως εχτές 'εν είδεν τίποτε τζαμαί. Έρεξεν τόσος κόσμος ούλλη μέρα τζ' εν είδεν κανέννας κανέναν κρατήρα. Ούτε ο νυχτοφύλακας επρόσεξεν καμιάν περιεργή κίνηση ούτε ο καθαριστής έδωκεν πάνω σε ξιμαρισιές. Γύρου γύρου 'πού τον κρατήρα αγκάλιαζεν τον ένας άμμος αφρούγιος σαν πασπάλισμα φροντίδας· ήταν θκιαλεμένος, εφαινέτουν ξανθός τζαι ζεστός. Αγκάλιαζεν την τρύπα συμμετρικά, ομοιόμορφα τζ' ευγενικά. Ήταν ένας πανέμορφος λάκκος. Μάλλον, ελαλούσεν ο κόσμος, ετρυπήθηκεν το κουγκρίν αθόρυβα μια νύχτα που η πόλη ησύχασεν γλήορα τζαι οι νυχτοφύλακες εβρεθήκαν κουρασμένοι. Άλλοι ελαλούσαν ότι ήταν πάντα τζαμαί, αλλά ειφές 'πού τους πολλούς αέρηδες εσύναξεν άμμο τζ' εξέβηκεν. Την επόμενη μέρα ο λάκκος έγινε το πρώτο θέμα. Εφέραν ειδικούς επιστήμονες, αρχαιολόγους τζαι γιατρούς για να δουν ίνταλος εφκήκεν ο κρατήρας πόξω. Το παράξενο τζιόλας έν' ότι εφκαινεν 'πού την τρύπα μια θεσπέσια μυρωθκιαί. Ο κόσμος επήαινεν κοντά για να την μυριστεί. Η αστυνομία ώς το μεσημέριν έκλεισε την περιοχή τζαι 'εν εμπορούσεν κανέννας να κοντέψει. Το Δημαρχείο εφκαλεν ανακοίνωση για την ασφάλεια του κόσμου. Το σημαντικότερο έν' ότι ο κρατήρας εμεγάλωννεν. Ώραν με την ώραν η τρύπα άνοιεν τζαι άφριζεν όπως την υστερία. Ως τζαι πυροτεχνουργοί ήρτασιν. Κανέννας 'εν

εμπορούσαν να δει καθαρά ίνταμπου είσεν μέσα. Ήταν σκοτεινά πισσούριν. Η μυρωθκιά, ώσπου επερούσαν οι μέρες, εγίνετον ακόμα πκιο ωραιά τζ' εδιατηρήτουν παραπάνω. Όποτε εφύσαν βόρειον αερούιν, η μυρωθκιά επήαινεν πολλά έξω 'πού την πόλη. Όπκοιος επαίρναν 'πού τζαμαί κοντά, ακόμα εδιάν του μες στα ρουθούνια. Αναρωθκιέτουν ο κόσμος ίνταμπον τούτη η μυρωθκιά, πόθθεν έρχετουν τζ' ήταν τόσο γλυτζιά. Ο λάκκος εγίνεν με τον τζαιρόν το πκιο γνωστόν τζαι ενδιαφέρων αξιιοθέατο της πόλης. Ο κόσμος εμαζεύετουν γυρόν του. Μιαν μέρα ενιώσασιν τζ' έναν παλμό. Όπκοιος εβρέθετουν κοντά της ένιωθεν μιαν δόννηση μες στον τσάρουκκα. Όπως την καρκιά ενός ζωντανού. Παλμός τζαι μυρωθκιά, τίποτε άλλον 'εν ήταν τούτη η τρύπα. Μια τρύπα φύση, ένας λάκκος ζωντανός, το μόνο ζωντανό που ήταν μες στην πόλη τζαι επάλλετουν τζαι εμύριζεν.

Γλωσσάρι

αερούιν: αεράκι
 αθκιά: ανθίζω
 αλουπός: αλεπού
 αλώπως: ίσως, ενδέχεται
 άμ(μ)α: όταν
 άνου (ανήμ)ι: σήκω
 ανυπόλητος: ξυπόλητος
 αρκέφκω: αρχίζω
 άσιλα: έτσι ακριβώς
 άτζαπισ: μήπως
 αφούτις, αφούς: αφού
 αφρούγιος: αφράτος
 βάλλω φτιν: βάζω/στήνω αυτί,
 ακροάζομαι, ακούω
 βερεσέθκια: αγορασμένα με πί-
 στωση
 βούρκα: σακίδιο βοσκού
 γέρημος: έρημος, καχημένος
 γιουτώ, γιουτζίω: ταυριάζω, βο-
 λεύω
 γλέπω: παραμονεύω, παρακο-
 λουθώ
 Γριστός: Χριστός
 έθθα: δεν θα
 'εν: δεν
 έν', ένι: είναι
 ζατίν: ό,τι κι αν συμβαίνει
 ζινίσιν: σβέρκο
 θαρκούμαι: θαρρώ
 θέμα, χέμα: και μάλιστα
 ίνταλος: τί λογής, πώς
 ίνταμπου, ίνταμπον: τί είναι
 που
 καλάρω: καλοπιάνω, πείθω
 καματά (τα): πράξεις, έργα
 κάουρος: κάβουρας
 κάπαρκά: κάπαρη
 καταλυώ: σπαταλώ, κατανα-
 λώνω

καττιμέριν: πίτα με λάδι, ζα-
 χαρη και κανέλα
 κκεσάτιν: αναδουλειά
 κκιοφτέριν: μουσταλευριά
 κλωνούθκια: μικρά κλαδιά
 κόρονος: κουρούνα
 κόρτωμαν: κόρδωμα
 κότζα: κοτζάμ, τόσο μεγάλος
 κουγκρίν: σμμέντο
 κουλιάζω: διηθίζω, καταστα-
 λάζω, καταλήγω
 κουμνίν (κούμνα): πήλινο δο-
 χείο για φύλαξη προϊό-
 ντων
 κούσπος: μεγάλη σκαπάνη
 κουτσίν: κόκκος, ελάχιστο
 κουτσάιν: βρίσκω στόχο, πετυ-
 χαίνω
 κουφή (πληθ. κουφάες): φαρ-
 μακερό φίδι
 κρούζω: καίω, κεντριζώ, δα-
 γκώνω (για δηλητηριώδη
 ερπετά)
 λαλώ: λέγω, κράζω
 λάμνω (ελαύνω): ξεκινώ, φεύ-
 γω
 λας (οι): κόσμος, λαός
 λίμπουρος, λιμπούριν: μερμή-
 γκι
 λουβούν: ψίχουλο
 μάγκουμου: τουλάχιστο
 μαλλουρογενάτος: μαλλιαρός
 με γένια
 μανισή: μοναχή
 μαχαζούν: μικρό μαγαζί
 μέ... μέ: ούτε... ούτε
 μερτικόν: μερίδιο
 μερώνω με κάποιον: συμφιλιώ-
 νομαι

μηλούθκια: μικρά μήλα
 μιάλος: μεγάλος
 μαιλυνίσκω: μεγάλων
 μιτά: μαζί
 μιτσή: μικρός
 'μολού: ομολογώ, αποκαλύ-
 πτω
 μονή: κρεβάτι, φωλιά
 νάκκον: λίγο
 ξαρκός: αργός, χωρίς δουλειά
 ξεδικιαλύζω: ξεμπλέκω, διακρί-
 νω
 Ξμαρισιά: ακαθαρσία
 ξόρτωμαν: κατόρθωμα
 οξά: ή, είτε
 όξυπνος: ύπνιος
 ούλα που: σάμπως, λες και
 ούλον: γεμάτος
 παρπέρης: κουρέας
 παττίχα (πληθ. παττίδες): καρ-
 πούζι
 'πεισκάζω: εννοώ, καταλαβαί-
 νω
 πιλέ: τουλάχιστο
 πισσούριν: βαθύ σκοτάδι
 ποιητάρης: επαγγελματίας
 λαϊκός ποιητής
 πόλα σέλα: πέρα δώθε, πα-
 ντού
 'πολοούμαι: απαντώ
 πόννα: που πρόκειται να
 'ποριζώνουμαι: ξεριζώνουμαι
 'πορουβός: δένω, καρπό ύστερα
 από ανθοφορία
 ποστάνιν: μπιστόνι
 'ποταυρίζω, 'ποταυρίζουμαι:
 απλώνω το χέρι μου (για
 βοήθεια)
 ποτζεί: από εκεί

ππάδι μαλλιαρός: αρχμαλλια-
ρός

Ππινού: Δέσποινα
ρέμπω: εξέχω
ρόκολος: παιδί, έφηβος
σάζω: διορθώνω
σάμπου: σάμπως
σγοιαν, σγοιον: όπως, καθώς
σέριν: χέρι· του σερκού του:
υπό έλεγχο
σασκατούρι: κατήφορο
σισταρίζω: τακτοποιώ

σισταρισμένος: τακτοποιημέ-
νος

σκουτρεύομαι: εχθρεύομαι
'σοζυάζω: ισοζυγίζω, διορθώνω
στετέ: γαγια
στράος: στραβός
στρούππα: πρωκτός
ταπατζά: ψωμοθήκη πλεγμένη
με καλάμια
τζαμαί: εκεί
τσάρουκκας: τραχεία (αρτη-
ρία)

τσας (ετσά): έτσι
τύση: τύχη
τοιόσο: τοίχοι
φίζα: γυάλινο δοχείο για τρό-
φιμα
φκαιρώννα: αδειάζω
χαρκούμαι: θαρρώ, νομίζω
χαρώ σε: να σε χαρώ
χώρκα: χώρια
ώστι: ώσπου

Μια άγνωστη παπαδιαμαντική «Διάψευσις»

Είναι γνωστό – από την παπαδιαμαντική βιβλιογραφία του Κατσιμπαλή ήδη – ότι στο ημίφυλλο (παράρτημα) της εφ. Αχροπόλις της 24^{ης} Νοεμβρίου του 1896 δημοσιεύτηκε το διήγημα του Παπαδιαμάντη «Το σπιτάκι στο λιβάδι». Άγνωστο όμως ήταν ότι στο ίδιο φύλλο της Αχροπόλεως, στη σ. 3, δημοσιεύεται ένα ακόμη παπαδιαμαντικό κείμενο, λίγων μόνον αράδων:

ΔΙΑΨΕΥΣΙΣ

Κύριε Διευθυντά τῆς «Ἀχροπόλεως».

Δημοσιεύσατε παρακαλῶ: Δὲν εἶνε ἀληθὲς τὸ γραφὲν σήμερον εἰς τοὺς «Καιροὺς» ὅτι κάποιος Μαυραγάνης κατάγεται ἐκ Σκιάθου. Οὔτε ἄτομον οὔτε οἰκογένεια φέρουσα τὸ ὄνομα τοῦτο ὑπῆρξέ ποτε ἐν τῇ νήσῳ. Δυστύχημα θὰ ἦτο μᾶλλον ἢ ὄνειδος δι' ἕνα τόπον πλὴν εὐτυχῶς δὲν ἀληθεύει. Καὶ ἀρετὴν τινα ἂν μᾶς ἀπέδιδον κατὰ λάθος, ἔπρεπε νὰ διαμαρτυρηθῶμεν.

23 Νοεμβρίου
Ἀλέξ. Παπαδιαμάντης
(ἐκ Σκιάθου)

Παραθέτω και τὸ δημοσίευμα που προκάλεσε τὴν ἀντίδραση τοῦ Παπαδιαμάντη:

Ὁ ἐπιβόητος Μαυραγάνης συνεργάζεται ἤδη μετὰ Βουλγάρων εἰς τὴν ἴδρυσιν βουλγαρικῆς ἐφημερίδος ἐν Κωνσταντινουπόλει ὑπὸ τὸν τίτλον «Πρόοδος». Ἐκ Σκιάθου καταγόμενος καὶ ἐν Μοναστηρίῳ ἐγκατεστημένος ὡς βιβλιοπώλης, ἐχρησίμευσεν ἐπὶ τινα χρόνον ὡς ὄργανον τοῦ Συλλόγου ὑπὲρ τῆς διαδόσεως τῆς Ἑλληνικῆς ἐκπαιδεύσεως μετὰ τοῦ ἀλλογλώσσου μακεδονικοῦ πληθυσμοῦ. Ἐπειτα τὸ ἔργον τοῦ προδότου ἐπὶ χρήμασι ποθῆσας, μετέστη εἰς τὴν συμμορίαν τοῦ Ἀποστόλου Μαργαρίτου, εἰργάσθη δὲ κατὰ τῆς πατρίδος καὶ τοῦ ἔθνους του καὶ πολλοὺς Ἑλληνας κατέστρεψε, συκοφαντήσας διὰ καταγγελιῶν καὶ πλαστογραφιῶν, ἐκθέσας δὲ αὐτοὺς εἰς ποινικὰς καταδιώξεις καὶ φυλακισμούς. Κατόπιν δὲν ἐδίστασε νὰ ὑπηρετήσῃ καὶ τοὺς ἐθνικοὺς πόθους τῶν Σέρβων χάριν ἀργυρίου. Ἀλλὰ κατὰ τὰ φαινόμενα δὲν ἤρκεσθη εἰς τὰ διδόμενα καὶ ἐτράπη νῦν πρὸς τοὺς Βουλγάρους, παρ' ὧν ἐλπίζει πιθανῶς μέγζονα ἐλευθεριότητα. Δυστυχῶς οἱ προδόται δὲν συνήντησαν ἔτι χεῖρας τιμωροῦς.

«Ὁ Μαυραγάνης», εφ. Καιροί, 23.11.1896.

Λαμπρινή Τριανταφυλλοπούλου